

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

ISSN 2078-1873

№ 5(50)
2011

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Євгеній Бородін, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, завідувача відділом соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувача кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олеся Цукор, відповідальний секретар журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Фелікс Рудич. Політичний режим в Україні: тенденції формування	3
Юрій Ганжуров. Представницька демократія чи пряме народовладдя: критерії оцінки..	13
Микола Головатий. Діалог між владою і суспільством – важлива засада формування української державності	19
ТЕОРІЯ	
Олег Рудакевич. Матриця національної політичної культури: соціетальний підхід.....	25
Ярослав Потапенко. Осмислення людської тілесності у політичному дискурсі	35
Віктор Рубанов. Політична аналітика: генезис і еволюція змісту поняття.....	43
Уляна Хельберг. Теоретичні підходи до розуміння європейської безпеки.....	51
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Микола Польовий. Використання штучних нейронних мереж для моделювання політичних процесів.....	60
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Анатолій Пахарев. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів.....	68
Дмитро Ткач. Депутат повинен жити серед виборців.....	76
Олег Траверсе. Україна в контексті радянського часу (1950-1990 рр.).....	85
Юрій Мацієвський. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у пост-помаранчевій Україні?.....	93
Володимир Торяник. Маркетингова орієнтація як системотворчий чинник сучасного політичного процесу.....	101
Віра Гапоненко. Суперечності інституту президентства: теоретичні засади та уроки для України.....	110
Леонід Чупрій, Катерина Настояща. Розвиток вітчизняних культурних індустрій у контексті забезпечення гуманітарної безпеки України.....	117
ГЕОПОЛІТИКА	
Олег Пошедін. Позаблоковість зовнішньої політики України як наслідок її геополітичного положення.....	127
Олена Кривицька. Геополітична дилема України як визначальний фактор її історичного майбутнього.....	133
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
Ірина Дудко. 2011 рік у США: пошук компромісу чи системна криза?.....	145
Костянтин Кравцевич. Внутрішньополітичний контекст формування міжнародної стратегії адміністрації Обами.....	155
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Лариса Кочубей. Напівпрезидентська республіка сучасної Франції: шлях до авторитаризму чи демократії?.....	164
Галина Зеленько. Суперечності процесів консолідації демократії у країнах Вишеградської групи.....	174
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Олександр Єремєєв. Британський «новий лібералізм» і становлення ліберальної політичної традиції в Канаді у першій половині ХХ ст.	183
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ.....	
Вийшов у світ № 5 (49) журналу «Соціальна психологія».....	194

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
Протокол № 10 від 29.06. 2011 р.

Політичний менеджмент. Науковий журнал / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2011. – № 5 (50). – 194 с.

Поштова адреса редакції: вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна
тел. 457-92-15; e-mail: 001@politik.org.ua

Підписано до друку 19.09.2011 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 11,8. Зам. № 001. Наклад 150 прим.

Надруковано з готових форм у видавництві "Інтер Графіка", 36000, Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Центр соціальних комунікацій, 2011

УДК 321.01(477)

Політичний режим в Україні: тенденції формування

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу
теоретичних та прикладних проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті розглядаються актуальні проблеми змін політичного режиму в Україні в аспекті здійснення народовладдя. Визначаються ключові виклики, що стоять перед державою: формування політичної нації, утвердження сильної демократичної влади, пошук ефективної моделі розвитку економіки, визначення стратегії зовнішньої політики.

Ключові слова: європейська інтеграція, політичний режим, Росія, Україна.

The article deals with the problem of changes of political regime in Ukraine in the process of making democracy in our country. The main directions of government activity: shaping political nation, establishing strong responsible authorities, seeking effective model of economics and foreign policy are determined.

Keywords: European integration, political regime, Russia, Ukraine.

Влада – одна з фундаментальних засад суспільства. Вона існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, у виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада – це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. Бертран Рассел: «Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» [1].

Політична влада – це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та об'єднань за допомогою різних засобів – волі,

авторитету, права, насильства. Суть її визначають відповідні функції: формування політичної системи суспільства, управління справами суспільства й держави, створення відповідного типу правління, режиму і, зрештою, державно-політичного ладу.

Зміст поняття політичної влади ширший за змістом, ніж влади державної, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади – форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади базується на законі та авторитеті громадян, на правовій ідеї. Поділ влади – провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади може забезпечити функціонування і стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Окремо про опозицію. Термін «опозиція» політична наука, як відомо, визначає як протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види і форми політичної опозиції: щодо системи влади – лояльні і нелояльні; за місцем дії – парламентські й непарламентські; за способом дії – системні та ситуаційно орієнтовані.

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії і тактиці панівної владної еліти. До цього часу така опозиція в Україні відсутня. Опозиція не сприймається суспільством як реальна альтернатива владі, ефективність її діяльності залишається низькою.

Діяльність громадян на підтримку влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні народу капітал. «Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно й аморально, що особисте благо невід'ємне від блага Вітчизни» [2].

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади і діє за принципом: влада – як горілка. Її або немає, або ж коли вона є, то її не вистачає. Люди працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це катастрофічно знижує довіру громадян до влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Нині гостро постає питання, чи буде Україна у найближчі роки розвиватися шляхом якісних модернізаційних змін, суспільної відмови від механічного нагромадження багатства, від суто кількісного зростання на користь інтенсивного розвитку за рахунок зміни якості, впровадження інноваційних технологій. Лише в цьому випадку країна розвиватиметься як цілісність, у ній можна буде нормально жити не тільки групі обраних, а й пересічним громадянам.

Президентські вибори 2010 року та наступні зміни в політичному житті України поклали кінець руйнівному правлінню націонал-радикалів. З прийняттям Основ внутрішньої і зовнішньої політики на законодавчому рівні визначені головні напрями політичного курсу України.

Весь період після президентських виборів чітко поділяється на два етапи.

Перший. До середини листопада 2010 року. Відновлена керованість держави. Протягом місяця утворена більшість у парламенті. Відправлено у відставку діючий уряд і сформовано новий. Відновились переговори з МВФ, отримано черговий транш кредиту, що дозволило утримати Україну від дефолту і почати вихід із економічної кризи. Нормалізовано україно-російські взаємовідносини. Активізувалися зв'язки з Європейським Союзом.

До цього слід додати відміну Конституційним судом Основного закону України 2004 року, що створило умови для побудови чіткої вертикалі влади. Цьому сприяла і сформована більшість у всіх обласних радах за результатами виборів, де перемогла Партія регіонів, за винятком трьох західних областей.

Підсумовуючи перший рік президентства, В. Янукович назвав головним досягненням минулого року політичну і економічну стабільність. «По-перше, це ріст ВВП 4,5 відсотка, по-друге, зниження інфляції з 13 до 9 відсотків, зниження дефіциту бюджету з 15 до 5 відсотків, збільшення промислового виробництва на 11 відсотків»[3].

Другий етап. До середини листопада у президента виходило практично все, до чого він прагнув. З середини листопада розпочалася смуга серйозних проблем.

У практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби і серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювались ними не повною мірою. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення роблять

проблематичним у короткий термін здійснення обіцянок змінити на краще становище в країні. Серед 28 постсоціалістичних країн Україна із лідерів з розвитку економіки в 2004 році, в 2009 році опинилася в аутсайдерах. «Регіонали вибудували залізобетонну вертикаль влади, але анонсованого економічного дива поки не видно і українцям уже не обіцяють «покращення життя вже сьогодні» ... Є лише один шлях до економічного росту – тяжка, наполеглива праця» [4].

У кінці листопада відбулися масові протести підприємців проти проекту Податкового кодексу. Влада змушена йти на поступки. Наприкінці грудня арештовано Юрія Луценка, порушені кримінальні справи проти Юлії Тимошенко. США та ЄС роблять низку різких заяв щодо стану демократії в Україні. Виникли проблеми в переговорах з Росією стосовно входження до Митного Союзу Росії, Білорусі, Казахстану та з газових питань.

Судячи з усього, другий рік правління для нової влади буде також важким. Проте незважаючи на всі проблеми, ситуація не виглядає безнадійною.

По-перше, за всіма прогнозами в цьому році буде позитивна кон'юнктура на ринку основних наших продуктів експорту – сталі, хімічної продукції, продовольства. Будуть рости ціни на нафту, що збільшить український експорт до Росії, інших країн СНД. Як наслідок, буде зростати економіка.

По-друге, ріст економіки, жорстка бюджетна політика, новий Податковий кодекс, нормалізація цін на комунальні послуги дозволить до кінця року збалансувати бюджет і накопичити кошти для значного збільшення соціальних виплат.

По-третє, критика з боку Заходу – це негативний сигнал. Проте вона не критична до того часу, поки Європа і США не перейдуть від слів до діла – не змусять МВФ припинити надавати кредити Україні. Найімовірніше, цього не станеться, беручи до уваги місце і роль України в геополітичному просторі.

До цього слід додати: проведення Євро-2012 буде мати сильний позитивний ефект для нації як у плані психологічному, так і в економічному. У цьому контексті слід розглядати і можливе підписання угоди про безвізовий режим з Європейським Союзом, що полегшить працевлаштування українців за кордоном і знизить соціальну напругу в середині країни.

Головним «дефіцитом» української демократії є ігнорування законів і непрацююча Конституція, в якій законодавчо закріплено права і свободи кожного громадянина України. Судова система є залежною від виконавчої влади і політичних інтересів і в результаті корумпованою.

Другим фактором, який заважає розвитку демократії в Україні, є порушення балансу в системі влади. Відбувається абсолютна концентрація влади у президента і, як наслідок, управління країною в «ручному режимі». Авторитарний режим, як правило, виникає тоді, коли на порядок денний висувуються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів

розвитку країни. За відповідних умов авторитарний режим може набувати рис демократичного управління. І до цього влада має прагнути.

Нарешті, вразливим місцем демократії, що небезпечно при концентрації влади в одних руках, є відсутність важелів впливу на владу, оскільки опозиція, експерти і прості громадяни відсторонені від процесу розробки й прийняття владних рішень.

Перед новим Президентом України на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними і національними відзнаками, невідкладного вирішення наріжних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Владі необхідно знайти відповідь на сучасні виклики, які постали перед державою.

Перший. Йдеться про необхідність формування сучасної української політичної нації, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різнокультурних громад на основі рівності громадянських прав та взаємоповаги [5]. До політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, угорці, євреї, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Особливо підкреслимо при цьому, що українці як титульна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе лише на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від західних земель України [6]. Суть дискусії: нехай проросійськи налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека полягає в тому, що процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Щоб подолати цей розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титульної нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство, українську політичну націю і поставило під загрозу цілісність України. Владні структури не мають права не враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах України, ведуть масову пропаганду з «героїзації» ОУН – УПА та їх лідерів, що зрештою «загрожує деформацією політичного курсу, який був визначений після виборів, реваншем найбільш реакційних, правонаціоналістичних, прозахідних сил».

Зміцнення державної єдності України має здійснюватися шляхом піднесення загальної, зокрема політичної культури суспільства, прилучення українських громадян до вимірів демократичного світу, модернізації їх мислення і життя.

Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології мали б стати відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість. І, що особливо важливо, – науково-об’єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Історія має об’єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами. «Не буде ніяких сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби громадян України – Руси» [7]. Роль політичної наукової еліти, зокрема вчених-суспільствознавців, у вирішенні цих питань є безперечною.

Другий. На нинішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об’єднання України є утвердження сильної демократичної влади. Нинішня політична система – це система транспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а всередині пов’язані бізнес-інтересами і для них це головне. При цьому культивується всемогутність грошей. Це прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірів, демократія – це ефективно діюча в інтересах країни, а не купки політиків, державна машина, це чіткий розподіл повноважень між гілками влади, це стабільно працюючий уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [8]. На цьому етапі саме главі держави належить визначити мету, цілі і стратегію реформ у суспільстві, дібрати професійні кадри для їх реалізації. Глава держави повинен мати силу, волю і відповідні ресурси, щоб це зробити. А ще новообраному президентові важливо уникнути ситуації, в якій опинився його попередник: ставши у власних очах богообраним, він перестав реагувати на прості речі, помічати наслідки власних вчинків і дій (надмірне особисте збагачення, витрати), які не прикрашають будь-якого політичного діяча, тим паче лідера нації.

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, викорінення корупції, яка пронизала всі ланки суспільства, утвердження сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, інституціоналізованої опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішити нинішньому президенту, новій коаліції у парламенті і новоствореному уряду.

Третій. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки. Сучасна економічна криза переконливо показала неефективність капіталізму вільного ринку. «Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного регулювання має бути більш відчутним,

ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то й надто швидким. Час не на нашому боці» [9].

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна має перейти від доктрини «наздоганяючого розвитку» до доктрини «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, у якій державне і приватне так чи інакше переплітаються. У цьому зв'язку економіка України потребує суттєвих структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної (за роки незалежності так і не вдалося її сформувати), а не корпоративно-олігархічної економіки. Тому конче потрібна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників, а на загальне благо, відповідні управлінські кадри, які б досконало володіли методами управління інноваційною економікою.

Головне завдання полягає в ефективному використанні наданих МВФ кредитів для ініціації нового імпульсу задля здійснення інноваційно-технологічної моделі розвитку економіки, зокрема впровадження енергозберігаючих технологій, що забезпечить мінімізацію залежності від зарубіжних енергоносіїв.

Україна має ефективно використовувати насамперед те, що в ній успішно виробляється [10]. У країні наявні солідні запаси вугілля і металу. Існує потужна наукова база, ще не розтрачено потенціал розвитку високих технологій. Продукція авіапрому, турбоатому, оборонної промисловості цінується у всьому світі. Є чудові можливості у сільському господарстві, четверта частина світових чорноземів – наша. На жаль, ці можливості повною мірою не використовуються.

Врахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям сприятиме тому, що «на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, що роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту». І далі: «Повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а, отже, і об'єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні» [11].

Четвертий. Для нового Президента України невідкладним є завдання визначити стратегію зовнішньої політики, яка повинна бути адекватною міжнародним і внутрішньополітичним реаліям.

На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є важливим суб'єктом у світовій розстановці сил.

В Україні у Карпатах, розташований географічний центр Європи, в Криму – геополітичний полюс Азії.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична, що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів – Європи та Євразії і до того ж її периферійним

розташуванням. За логікою речей, на початку ХХІ століття Україна виступає об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, у першу чергу – Європейського Союзу, Росії, США.

Костянтин Грищенко, міністр закордонних справ України, обґрунтовуючи багатовекторність зовнішньої політики України і визначаючи її формулу, стверджує: «Світовій політиці сьогодні, як ніколи, потрібен приклад того, що успішний симбіоз Сходу і Заходу – це не міф, а реально діюча модель міжнародних відносин. Україна, втілюючи в собі східний і західний імпульси європейської цивілізації, може стати таким прикладом». І далі: «Користуючись термінологією сьогодення, успішна європейська інтеграція України при дотриманні максимально партнерських, дружніх відносин з Росією – це політичний тест-драйв в нових відносинах Схід – Захід в Європі» [12].

Європейський вибір України, намір стати членом Європейського Союзу був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави.

Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом Європейського Союзу. Європейська інтеграція залишається стратегічним напрямом української зовнішньої політики. При цьому й інший фактор є безальтернативним для України: партнерство з Росією. Росія завжди буде займати особливе місце і в нашому геополітичному просторі, і у світовій політиці в цілому.

Україна з усіх пострадянських держав має для Росії найбільше значення. Враховуючи, що в останні роки між Україною і Росією був відсутній діалог на високому рівні, то нині йдеться не про покращення взаємовідносин між двома державами, а про їх відродження за допомогою дієвих засобів.

Такими засобами, скоріше за все, слід вважати підписані президентами двох країн у Харкові угоди про зниження ціни на газ і продовження на 25 років перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі. Хоча угода про Чорноморський флот неоднозначно сприйнята в українському суспільстві.

Україна і Росія, разом з цим, мають намір всебічно розвивати торговельно-економічну, інвестиційну взаємодію, створювати максимально сприятливі умови для об'єднання потенціалів двох країн у таких галузях, як сучасний паливно-енергетичний комплекс, освоєння космосу, авіабудування, атомна енергетика, нанотехнології, військово-технічна співпраця, транспорт і ін.

Підкреслимо: йдеться про розв'язання ряду стратегічно важливих питань. Костянтин Грищенко: «Є багато речей, які об'єднують нас з Росією, і на цьому ми повинні будувати стратегічне, націлене на майбутнє партнерство. Але ми йдемо і будемо йти в це майбутнє окремими шляхами... Справжнє українсько-російське партнерство може базуватися тільки на

усвідомленні, що Україна і Росія важливі одна для одної самі по собі, а не як інструмент у реалізації тих чи інших геополітичних планів» [12].

У цьому контексті має вирішуватися питання про приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусії та Казахстану. Росія пропонує все дуже конкретно: відкритий ринок для наших товарів, зниження ціни на газ. В розрахунках Інституту економіки і прогнозування НАН України відносно можливого ефекту в результаті приєднання до Митного союзу зроблено важливий висновок: тільки покращення для нашої країни умов торгівлі з сусідніми країнами на Сході принесе нам додатково 8 млрд. доларів, що дозволить і швидко вирівняти торговий баланс, і збільшити макроекономічні показники, і наповнити держбюджет [13].

Що стосується позитивних моментів вступу до Зони вільної торгівлі Європейського Союзу, сьогодні не існує ні одного публічного дослідження, яке б підтвердило, що такі ефекти взагалі можливі.

На даному етапі Україна запропонувала Росії для співробітництва з Митним союзом формулу 3+1, не відмовляючись одночасно від європейської перспективи.

Як уже говорилося, Україна позитивно налаштована щодо європейської інтеграції. Європейська інтеграція визначена пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Об'єднаній Європі потрібна економічно сильна демократична Україна, яка спільно з Росією сприяє зміцненню стабільності не лише в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на всьому європейському просторі.

Що стосується реалізації безпеки в світі взагалі і Центральній та Східній Європі зокрема, прийнятної для нашої держави, то Україна може вибрати для себе або модель реалізації безпеки країн Центральної і Східної Європи, які є членами НАТО і ЄС і підпорядковують своє суспільство транснаціональному капіталу, або модель, відповідно до якої командні висоти в економіці країни займає національний капітал, а сама вона має позаблоковий статус, що закріплено в прийнятому Верховною Радою Законі «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики України».

Водночас Україна повинна розглядати себе як важливу європейську державу з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки. Формування і послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики, що передбачає стратегічні відносини з Росією, перспективні з Європейським Союзом і рівні, ділові – з Америкою. Йдеться також про активізацію політичних контактів і торговельно-економічних відносин з країнами, що розвиваються. У першу чергу, з країнами СНД, а також з Китаєм, Індією, Бразилією, країнами Близького Сходу. Шлях до цього – досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, зміцнення оборонного потенціалу, дотримання канонів права, демократії і гуманізму. Все це, зрештою, буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи XXI сторіччя.

Від переконливої відповіді на ці виклики значною мірою залежить становлення демократичного політичного режиму, що буде, в кінцевому підсумку, сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи ХХІ століття.

Література:

1. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 87.
2. **Крючков А.** Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность? // Зеркало недели. – 2009. – 30 апреля.
3. Цит. за: Петруня А. Год побед и несбывшихся надежд. Феномен Януковича. // Столичные новости. – 2011. – 22–28 февраля.
4. **Дубинянский М.** Царский путь. – 2011. – 19 февраля.
5. **Заруба О.** Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Украина в европейском контексте. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ / Луганск. Нац. пед. ун-т им. Т. Шевченко. – Луганск: Знание, 2004. – С. 128.
6. **Пахлевская О.** Диоген против сепаратизма // День. – 2010. – 13 – 14 августа.
7. **Камарский О.** Спасение Украины – Руси. Нужна объединительная идея // 2000. – 2008. – 14 ноября.
8. Див.: Сирина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС // Зеркало недели. – 2008. – 27 сентября.
9. **Хобсбаум Э.** Что придет на смену. Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм // Киевский телеграф. – 2009. – 10 – 16 июля.
10. 19 лет спустя. Экономический путь Украины в оценке экспертов // Киевский телеграф. – 2010. – 20 августа – 2 сентября.
11. **Мишель де Монтень.** Как объединить Украину // Столичные новости. – 2010. – 16 – 22 января.
12. **Грищенко К.** Украина как общеевропейский фактор // Зеркало недели. – 2011. – 15 января.
13. Див.: Между Москвой и Брюсселем // 2000. – 2011. – 13 мая.

УДК 321.7

Представницька демократія чи пряме народовладдя: критерії оцінки

Юрій Ганжуров,доктор політичних наук, професор,
директор Парламентського видавництва

Розглядаються ключові аспекти народовладдя та представницької демократії на основі порівняльного аналізу основних етапів еволюції політичної системи. Викладені пропозиції щодо оптимізації тлумачення перспектив функціонування парламентської моделі народовладдя.

Ключові слова: вибори, народовладдя, представницька демократія.

The article considers the main aspects of sovereignty of the people and representative democracy as institutional form based on the comparative analysis of general stages of political system evolution. The suggestions for optimization of parliamentary model of sovereignty of the people are proposed.

Keywords: elections, representative democracy, sovereignty of the people.

Відомо, що формування демократичної системи в Україні почалося у 1991 р. із врахуванням історичного досвіду українського державотворення. Парламент України почав діяти на професійній основі як єдиний законодавчий та вищий представницький орган. Таким чином Верховна Рада України як законодавчий орган у системі розподілу державної влади стала інститутом представницької демократії. Свої конституційні повноваження парламент реалізує через відповідні функції: законодавчу, номінаційну, бюджетну, контрольну. За Основним Законом, Верховна Рада обирається народом, який є єдиним джерелом влади, і діє від його імені.

Проте політичне життя корегує сакральні постулати та актуалізує пошук оптимальної моделі народовладдя в Україні. Цей процес багато у чому обумовлений можливостями порівняльного аналізу політичного

життя в різних країнах. Не лише науковці одержали можливість безпосереднього інформаційного обміну, механізми інтерактивного збагачення наукових шкіл, а й звичайні громадяни долучилися до народної демократії завдяки цивілізаційній політиці «відкритих дверей».

Для вітчизняної науки, що покликана творчо осмислити досвід демократичного державотворення провідних країн світу, справедливою є думка: «ми маємо бути зобов'язані досягненням у цій галузі тому, що відкрився необмежений доступ до напрацювань зарубіжних учених» [1]. На користь цього свідчить і факт широкої міжпарламентської діяльності, що дає відповідні месиджі українській політичній еліті.

Аналіз системи обрання депутатського корпусу, формування та функціонування парламенту визначає основні напрями моделі представницької демократії.

Вибори. Вочевидь, що жодна виборча система не забезпечує гармонізацію народного представництва. За двадцять років модернізації виборчого законодавства аванс довіри не збільшився. Натомість загострилася потреба у механізмі дострокової ротації народних обранців та обмеження перебування на виборній посаді двома термінами підряд. Ця пропозиція, так само як і скасування депутатської недоторканності, може бути проголосована її ініціаторами за умови, що їх мандатів для результативного голосування не вистачить. Таким чином парламент інституціонально захищений від електоральної енергетики. При цьому пропорційна система виборів виводить численні передвиборчі програми мажоритарної тотальності на рівень структурованих передвиборчих програм політичних партій.

Аналіз програм переважної більшості політичних партій в Україні призводить до невтішної думки про відсутність конструктивної альтернативності та винахідливої варіативності прогнозів суспільного розвитку та пропозицій щодо еволюції суспільства. Прикро, що при цьому майже не враховуються помилки чи позитивний історичний досвід політичних попередників. Має рацію Є. Приходько, котра пропагує думку про те, що історія дійсно не вчить тих, хто не бажає вчитися, адже «квіти не винуваті в тому, що сліпий їх не бачить» [2]. У цьому переконує й нинішній перебіг подій в структуризації діяльності Верховної Ради України.

Адже негативний досвід депутатської діяльності, що призвів до зниження суспільної ваги парламентаризму в громадській свідомості європейських країн, в Україні навряд чи враховано.

Передвиборчий парламентський дискурс дисциплінується, проте знеособлюється. Наступна складова процесу звуження моделі представницької демократії – очікуване підвищення прохідного бар'єра. Якщо це станеться, інтереси частини виборців у відповідній прогресії не будуть представлені у вищому представницькому органі.

Законотворчий процес. Розглядається як вияв народної волі мовою нормативно-правових актів. Невідповідність закону інтересам більшості,

які має захищати держава, робить його соціально нікчемним. Закони, що забезпечують реалізацію непопулярних заходів, повинні мати відповідний інформаційний супровід. Велика кількість перманентних змін і доповнень у чинну нормативно-правову базу свідчить про низький рівень комунікації в системі законотворення. Підтвердженням цьому є, зокрема, запропоновані зміни до щойно прийнятого Податкового кодексу чи закону України про держзакупівлі. На тлі широкого обговорення пенсійної реформи дисонансним вбачається прийнятий в першому читанні закон України про державну службу. Окремі статті цього закону суперечать принципам соціальної справедливості. Більше того, закон про державну службу значною мірою унеможливило соціальне сприйняття реформи. Адже випереджаючи її, він консервує небезпечну для суспільної гармонії стратифікацію пенсійних преференцій (і не тільки пенсійних). Зазначений приклад загострення конфліктів інтересів не поодинокий. Така ситуація віддзеркалює потребу у варіативному тлумаченні засад представницької демократії.

Одним із таких варіантів є посилення представницьких органів влади на противагу інститутам виконавчої влади, яка вбачається джерелом корупції серед чиновництва. Витоки цього соціально небезпечного явища навіть вбачають у політичній ротації чиновницьких кадрів, які, мовляв, «перебуваючи під загрозою звільнення, шукають «додаткові прибутки» «на чорний день» [3]. Проте така постановка питання не вбачається вагомим аргументом на користь преференцій державних службовців у правовому полі.

Необхідно «науково-прогностично осмислити економічні, політичні та юридичні чинники корупційних проявів і запропоновані політичні та юридичні механізми їх подолання» [4].

Основи електоральної комунікації. Чи є підстави для висновку про доволі високу умовність зв'язку виборних із виборцями? Вочевидь, що є. Політичне мовлення і сьогодні не відкидає словосполучення «накази виборців». Проте його атрибутивні ознаки не усталені. Накази виборців мають бути основою депутатських звернень як регламентної категорії. Однак й вони залишаються втаємниченими. Зазвичай Голова Верховної Ради оприлюднює лише назви депутатських звернень. Їх зміст не потрапляє в інформаційний простір суспільства. Таким чином суспільна потреба, делегована політичному інституту, залишається внутрішнім сегментом конкретних відносин у суспільстві.

Практика європейського парламентаризму доводить, що реальна комунікація представницької демократії – власне правова комунікація. Проте у багатьох пострадянських державах досі вважають, що народний депутат – це передовсім господарник, який має розв'язувати побутові проблеми виборців. А закони хай приймає у вільний від основної роботи час. Зазначений формат електоральних контактів може посилитися у разі

відновлення мажоритарних округів згідно з концепцією змін до виборчого законодавства України.

Нині чи не найпомітнішою формою представницької демократії у Верховній Раді України є парламентські слухання. За регламентом вони можуть проводитися раз на місяць. Тематика актуальна: пенсійне забезпечення, охорона здоров'я, освіта, сім'я тощо. Це можна вважати своєрідними інформаційними месиджами представницької моделі демократії. Проте цього недостатньо. Як відомо, за результатами парламентських слухань парламент у режимі пленарного засідання приймає відповідні «рекомендації». Окрім прямих і декларативних доручень органам виконавчої влади, зазначений документ містить своєрідний реєстр проектів законотворчих робіт. Потрібний моніторинг таких планів. І його результат розкриє результативність електоральних ініціатив у діяльності вищого представницького органу. Щоправда потрібно визнати: кількість соціальних законів не містить прямої кореляції щодо якості соціальних стандартів життя наших громадян. Набуває ваги потреба поєднання громадського контролю з одного боку, та парламентського, з іншого, за виконанням законів. Природно, що при делегуванні своїх повноважень громадянами вибраним особам загострюється проблема комунікативної артикуляції наказів виборців. Йдеться про симетричну базу взаєморозуміння. До речі, зазначене питання характерне для парламентської практики в цілому.

В європейських країнах ця проблема є однією із складових діяльності інститутів громадянського суспільства. В Україні підвищенням правової культури громадян системно не опікуються. Зазвичай законами люди починають цікавитися тоді, коли їх починають порушувати. Таким чином інформаційно-виконавча складова представницької демократії корегується рівнем правової культури громадян. Від неї багато у чому залежить індекс електоральної толерантності. Саме тому набуває особливої ваги інформаційна складова електоральної поведінки. Однак правовий фундамент інформаційного суспільства закладається повільно. Відбувається це через законодавчу і нормативну регламентацію прав людини на доступ до вітчизняних і світових інформаційних ресурсів [5]. Багато у чому це призводить до конфлікту інтерпретацій політичної комунікації. Конкретно – в оціночних категоріях громадян щодо інститутів влади. Йдеться про ставлення виборців до Верховної Ради України. При численних соціологічних опитуваннях, зробленими різними службами в різний час, рівень довіри до парламенту залишається традиційно низьким. Чи не свідчить це про вразливість представницької моделі демократії в принципі? На наш погляд, однією із причин такого ставлення є завищені вимоги до інституту представницької демократії. Адже ідея парламентського абсолютизму була і залишається теоретичною категорією. А накази виборців, у свою чергу, перебувають у площині електоральних очікувань. Можливості парламенту щодо їх реалізації

пропорційні формі державного правління. Не важко оцінити повноваження вищого представницького органу в парламентській та, відповідно, президентській республіці.

Електоральні претензії до вищого представницького органу зазвичай асоціюються із парламентом. У суспільній свідомості не відбувається розмежування понять: Верховна Рада як політичний інститут і депутатський корпус як зібрання народних депутатів. Перша категорія є постійною, друга ротаційною. Ототожнення цих категорій, як екстраполяція конкретних дій, часто-густо непопулярних у суспільстві, на об'єкт їх репрезентації, може дискредитувати ідею парламентаризму.

Пряма демократія. Відомо, у прямій демократії між волею народу і її втіленням у рішення немає опосередкованих ланок (теоретично немає). Народу пояснюють, що він сам визначає результативність рішень. Досвід трансформації політичних систем пострадянських країн вчить: форми прямого народовладдя та представницької демократії штучно антоногезують. Наприклад, у разі імплементації рішень референдуму щодо зменшення кількості депутатів у вищому представницькому органі України зменшилась би питома вага народного представництва в парламенті. І робилося це волею того ж народу. Можливість маніпуляцій формами народного волевиявлення нещодавно продемонструвала політична еліта Киргизії. Замість прямих виборів на альтернативній основі громадянам цієї країни запропонували плебісцит про довіру. Виходячи із принципів міжнародного конституційного права така влада не вважається легітимною. Апеляція до форм прямого волевиявлення має перспективу формування народних протестів. Ланцюгову реакцію масових заворушень у різних країнах ми спостерігаємо сьогодні.

Межа між мітинговою демократією та охлократичним повстанням доволі умовна. Проте якщо перша категорія перебуває у відносно керованому форматі, то друга становить реальну загрозу для політичного режиму. Утримання активної форми народного волевиявлення на рівні мітингової демократії можливе за наявності опозиції, яка має кредит народної довіри. Ця обставина актуалізує проблему перезавантаження опозиції в Україні. Податковий майдан свідчить на користь цієї тези.

Існує думка, що перспективи народовладдя залежать від рівня місцевого самоврядування. Проте органи місцевого самоврядування також є представницькими. Вони мають делеговані повноваження від виборців так само як й вищий представницький орган. Розподіл повноважень між зазначеними суб'єктами не впливає на рівень народовладдя. Участь громади в управлінні регіоном залишається умовною. Реальною є влада адміністрацій. Це абсолютно зрозуміло. Саме тому нині конче потрібний пошук оптимальної моделі міфологізації поняття «народовладдя» в масовій свідомості. На це спрямовуються зусилля науковців, пропагандистів, агітаторів, політиків. Народовладдя це, образно кажучи, своєрідний горизонт, до якого можна рухатися все життя. Громадянам потрібна ідея

народовладдя. Саме вона робить народ психологічно причетним до влади, а інститути громадянського суспільства, які її експлуатують, – помітними складовими політичної системи.

Література:

1. **Смілян Н.** Час припинити імітувати науку // *Голос України*. – 2011. – 22 червня.
2. **Приходько Е.** Историческая память и историческое сознание // *Грамота*. – 2010. № 1 (5). – С. 132.
3. **Невмержицький Є. В.** Деякі проблеми реформування державної служби в Україні // *Вісник прокуратури*. – 2006. – №1. – С. 30.
4. **Опришко В. Ф.** Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства. – К., КНЕУ, 2006. – С. 540.
5. **Сасін О.** Національні інтереси в інформаційній сфері // *Віче*. – 2011. – № 9. – С. 33.

УДК 323.21

Діалог між владою і суспільством – важлива засада формування української державності

Микола Головатий,
доктор політичних наук, професор,
проректор з наукової роботи
Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті досліджується проблема діалогу як важливого моменту політичної комунікації в сучасному суспільстві. Продемонстровано зв'язок цієї теми з питанням розвитку політичної культури суспільства.

Ключові слова: діалог, довіра, толерантність.

The article investigates dialogue as a basic element of political communication of modern society. The connection of this topic with the problem of political culture is demonstrated.

Keywords: confidence, dialogue, tolerance.

Розгляд означеної проблеми необхідно починати з певного уточнення того, що таке держава і громадянське суспільство, якими є відносини між ними принципового характеру. Ще великий мислитель давнини Аристотель писав: «Держава – це не спільність місця проживання, вона не створюється з метою запобігання образ чи заради зручності обміну... Вона з'являється лише тоді, коли виникає спілкування заради благодатного життя» [1, с. 461-462].

Держава також зовсім не є чимось ідеалізованим для співжиття громадян. На цьому ж наголошував, зокрема, відомий французький мислитель Ж. Боден («Шість книг про республіку», 1576 р.), коли писав, що держава виникає не на добровільних засадах, а шляхом встановлення панування однієї соціальної групи над іншою через насильство і завоювання. Інша справа, що авторитет влади не може і не повинен забезпечуватися лише законом, силою. Є, як відомо, основний суверен влади – народ, який єдиний може змінювати конституційний лад у країні. І

це право, зазначене в ст. 5 Конституції України, не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами. В реальному житті народ, створивши державу на свою користь, здебільшого тим і займається, аби не допустити надмірної узурпації влади держави над самим собою, а відтак діалог влади і громадськості постає як невід’ємний і складний атрибут суспільного буття.

Оскільки між державою і суспільством завжди була і буде певна диференціація (неузгодженість), формується громадянське суспільство, яке є: а) ступенем звільнення громадян від державного впливу, бюрократичної монополії; б) механізмом захисту прав і свобод громадян. При цьому варто нагадати думку Г. Гегеля стосовно того, що відносини держави і громадянського суспільства мають бути максимально діалектичними, тобто як розмежовані, так і об’єктивно поєднанні одночасно.

Проблеми так званого суспільного діалогу, як об’єктивної умови стабільного функціонування суспільства, розробляли і по-різному пояснювали зокрема Ж.-Ж. Руссо, Ш. Фур’є, А. Сен-Симон, Дж. Мілль, А. Маршалл та інші мислителі, іменуючи такий діалог, як «партнерство», «суспільний діалог», «співробітництво праці і капіталу» і т. ін. В кінці XIX – впродовж XX століття, пропагуючи ідею «держави загального добробуту», свідомо громадськість наполягала на потребі саме розвитку і конкретизації політики співробітництва праці і капіталу, як основної умови соціальної суспільної стабілізації. В кінці XX століття, після появи понять «державна суспільного розвитку», «державна достатнього життєвого рівня» і т. ін., «державна, – пише В. В. Давиденко, – виявилася неспроможною існувати без розвинутих інститутів соціального партнерства – специфічного типу сформованих суспільних відносин, притаманних цивілізованому суспільству з ринковою економікою» [4, с. 46]. Нині найбільш важливим і у сфері політики, і у сфері соціальних відносин взагалі є термін «соціальний діалог». Тож беззаперечним був і залишається той факт, що вирішити наявні, реальні проблеми формування української державності без ефективного діалогу між владою і громадянським суспільством практично неможливо. При цьому діалог між державою і громадянським суспільством передбачає п’ять основних, взаємопов’язаних і взаємозалежних процесів: об’єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра [5, с. 47].

І ще одне зауваження загального, але надто суттєвого характеру. Кожне суспільство або розвивається, або стагнує, або ж перебуває у стадії певної рівноваги між позитивними і негативними тенденціями свого розвитку, що може спричинити чи прогрес, чи занепад. Альтернативність цього процесу залежить від багатьох факторів, однак суспільний діалог у цьому випадку найчастіше відіграє майже вирішальну роль. Сучасне українське суспільство (2011 р.) можна віднести саме до третього варіанту функціонування, гіпотетично і з великою надією сподіваючись конче на позитивний стабільний розвиток у майбутньому. При цьому маємо брати до уваги, як мінімум, дві принципові обставини. Перша пов’язана з тим,

що будь-яка влада (політичний режим) є певним насиллям. «Держава, – пише М. Вебер, – як і політичні союзи, що їй передували, є відношенням панування людини над людиною, яка спирається на легітимне (тобто таке, що вважається легітимним) насильство як знаряддя» [2, с. 645]. І друге, ідейно, духовно гомогенних суспільств, держав елементарно не існує, а тому пошук того, що об'єднує, а не роз'єднує усіх, був і є першоосновою соціальної стабільності. З перших днів незалежності України, – як і будь-якої іншої держави, – на перший план, як стабілізаційний фактор, постала проблема суспільного діалогу, тобто взаєморозуміння між державою і громадянським суспільством.

Тепер декілька слів щодо влади або взагалі політичного режиму. Коли б довелося характеризувати стан, у якому перебуває сучасна українська влада, увесь політичний режим, то доречним і досить точним виявився би влучний вислів американських вчених Е. Менсфілда і Дж. Снайдера: «Керувати суспільством, що перебуває в стані демократизації, це все одно, що керувати машиною, одночасно натискаючи на газ і гальма і до того ж беручи участь у бійці з пасажирями за місце водія». Так чи інакше, але формування державності і, одночасно, становлення громадянського суспільства – то болючі і складні проблеми будь-якого суспільства, а особливо такого, як Україна, оскільки трансформаційні процеси тут поєдналися з глибокими системними кризами.

За усього несприйняття влади як такої, що притаманна певній кількості громадян, маємо все ж пам'ятати, що ніяка держава (Н. Макіавеллі) не може без влади існувати взагалі. Інша справа – якою мірою моральною, демократичною, легітимною є влада. Зрозуміло одне: якщо маси свідомо визнають політичну владу і до того ж мають відповідну повагу до неї – суспільство розвивається стабільно і динамічно.

Найскладнішим з усіх феноменів, що мають забезпечити міжнаціональну єдність в Україні, є феномен довіри. За багатьох обставин очікувати позитивний момент від довіри в сучасному українському суспільстві надто важко за таких обставин: а) глибоке і різке соціально-економічне розшарування, брак стабільності у соціальній стратифікації громадян; б) висока політична розмежованість, політичний плюралізм; в) брак свідомих об'єднавчих морально-політичних чинників та ін. У результаті цього суспільно-політична поведінка громадян зводиться головним чином до двох основних моделей. Перша пов'язана з надіями виключно (або переважно) на протестний потенціал, в тому числі і стосовно влади, політичного режиму, а друга обумовлює індивідуалізацію власних моделей життя, певне дистанціювання від влади, політичних відносин. Зазначимо, що позиція самозахисту, самозабезпечення за усього її нібито позитиву завжди є загрозливою саме в плані своєї непрогнозованості, непередбачуваності, некерованості.

Довіра неможлива в першу чергу без цивілізованого суспільного, політичного діалогу, який має здійснюватися головним чином на

високому культурному рівні такого обміну думками, точками зору. Ще більшим чином рівень і позитивні наслідки такого діалогу обумовлені станом політичної культури громадян, суспільства в цілому, наявністю належної політичної толерантності. В нестабільних, перехідного характеру суспільствах, як правило, рівень політичної культури є низьким, а замість толерантності має місце посилена конфронтація, протистояння і глибокі конфлікти. Не дивно, що в сучасному українському суспільстві суспільні діалоги ведуться за відомим принципом: «Є моя (наша) точка зору і неправильна», що свідчить про надто низьку культуру суспільно-політичних діалогів взагалі.

Громадський, соціальний діалог окрім духовних, суспільних ідей обумовлюється і багатьма факторами суто соціально-економічного характеру, пов'язаних з соціальним розшаруванням, наявністю різних груп інтересів, а тому він є або стабілізатором суспільних відносин, або виконує дестабілізаційну, декомпенсаторну роль. Ще відомий український соціолог Микита Шаповал з цього приводу писав: «Коли хочемо говорити про особистість людини і розуміти її, то мусимо попередити знати оточення, в якому ця особистість формувалася. З іншого боку, і особистості творять той чи інший характер оточення... Особистість і оточення не протилежності, а функціональна залежність. Хочете, щоб був індивід кращим – поліпшуйте оточення, а хочете, щоб оточення було краще, то поліпшуйте (виховуйте) індивідів» [8, с. 277]. Взаємозалежність логічна й очевидна.

У своїх попередніх публікаціях ми неодноразово підкреслювали, що «в сучасній Україні домінантою суспільної кризи є не соціально-економічний стан та проблеми його реформування, а духовна криза, низький рівень моральної, політичної культури і водночас високий рівень правового нігілізму громадян» [3, с. 64]. Стверджуємо це і тепер.

Діалог між особистостями, окремими соціальними групами, в політичних процесах між різними суб'єктами політики неможливий без належної суспільної, політичної толерантності, особливо в умовах проголошеного Конституцією України (ст. 15) політичного плюралізму. За такого плюралізму з боку держави має бути забезпеченою гарантія політичної діяльності, що не суперечить конституційним, правовим нормам, праву людей на захист власних інтересів і реалізацію ініціатив, активне включення представників усіх соціальних груп у розробку, прийняття та реалізацію усіх соціально значимих суспільних рішень. Без високого рівня загальної і політичної культури, здатності самих громадян до самоорганізації і суспільного самоврядування цю проблему, як підкреслювалося, аж ніяк неможливо розв'язати.

Окремо щодо діалогу влади і особистості, людської спільноти взагалі варто розглядати питання комунікації. Перш за все треба брати до уваги те, що інформатизація суспільств кардинально змінила роль особистості в політиці. З одного боку політичні процеси нині виявляються більш доступними, відомими, зримими, а, з іншого, сучасні засоби інформації

створили небачені умови і можливості для маніпуляції свідомістю людини, для творення, пропаганди різноманітних лідерів і штучних цінностей. Так, відомий американський політолог Ф. Фукуяма, послідовно розвиваючи ідеї Е. Дюркгейма про органічну солідарність у суспільстві, у своїй відомій праці «Довіра: соціальні доброчесності і творення процвітання» закликає до відродження таких «старих» і вічних цінностей, як узгодженість дій, взаєморозуміння і довіри. Поділяючи всі країни світу на країни з високим і низьким рівнем довіри, Ф. Фукуяма стверджує, що останні змушені сплачувати додатковий прямий податок за відсутність довіри між людьми, тоді як перші отримують нагороду за панування довіри та взаєморозуміння у вигляді економічної та політичної стабільності, зростання добробуту індивідів та підвищення рівня життя [9]. Йдеться, зрозуміло, про податок особливого ґатунку, який цілісно обумовлює стан та характер існування таких держав.

До цього додамо і те, що, на думку окремих дослідників (наприклад, Р. Ірглегарда), в «інформаційну» епоху спостерігається своєрідний перехід від матеріальних ціннісних пріоритетів до постматеріальних, а це «виводить на авансцену нові політичні проблеми та здебільшого слугує імпульсом для нових політичних рухів» [6, с. 252]. Подібне явище нині ми спостерігаємо і в Україні, і в Росії, і в Білорусі, – в багатьох пострадянських, постсоціалістичних країнах. Маємо також брати до уваги і те, що духовному об'єднанню громадян суттєво заважають і матеріальні чинники, що значною мірою корелюють місце і роль особистості в політиці. Так, західні політологи довели й обґрунтували, що існує своєрідна кореляційна залежність між добробутом індивіда і рівнем його участі у політичному житті, політичних процесах, що взагалі обумовлює взаємозалежність економічного розвитку суспільств з їх демократичністю. Встановлено, зокрема, що економічно зрілі суспільства більше тяжіють до демократії, до встановлення в них ліберально-демократичних режимів, тоді як у слабо економічно розвинутих суспільствах частіше встановлюються диктаторські, авторитарні політичні режими. Якщо навіть піддавати таку думку певному сумніву, то все ж треба брати до уваги, що вищеперераховані проблеми тією чи іншою мірою можна трансформувати і на суспільний стан новітньої України, додаючи до них, зрозуміло, і власні національні особливості матеріального і духовного характеру. Лаконічно і точно з цього приводу висловився Е. Фром. «Соціальний характер членів суспільства, – писав він, – формується під впливом його соціально-економічної структури таким чином, що їм (людям) хочеться робити те, що вони повинні робити» [7, с. 311-312].

Таким чином діалог влади і народу, особистості видається можливим лише за умови, коли в державі створені максимально сприятливі умови для політичної соціалізації усіх громадян, активної включеності їх у всі суспільно-політичні процеси. Це неможливо зробити без розвитку у людини певного інтересу до суспільних справ і до політики,

підвищення її громадсько-політичної обізнаності і компетентності у проблемах суспільного життя, формування навичок і умінь цивілізовано, демократично вирішувати власні і суспільні проблеми.

Література:

1. **Аристотель.** Политика // Аристотель. – Соч. В 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983.
2. **Вебер М.** Избранные произведения. – М., 1990.
3. **Головатий М. Ф.** Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів / М. Ф. Головатий. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011.
4. **Давиденко В. В.** Соціальний діалог в громадянському суспільстві. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006.
5. Неурядові організації: досвід Сполученого Королівства. – К.: Британська Рада в Україні, 2003. – С. 6; Нижнин Н., Дубенко С., Пашко Л. Соціальне партнерство як виклик сьогодення // Політичний менеджмент. – 2005. – №2.
6. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М.: «Академия», 1999.
7. **Фромм Е.** Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 1998.
8. **Шаповал М.** Загальна соціологія. – К.: Укр. Центр духовн. культури. – 1996.
9. **Fukuyama F.** Trust. The Social Viztues and Creation of Prosperity. – Penguin Books. – 1995.

УДК 32.008.342.1

Матриця національної політичної культури: соціетальний підхід

Олег Рудакевич,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного
економічного університету

У статті розкрито сутність соціетального підходу до формування матриці національної політичної культури. Охарактеризовано різновиди політико-культурних матриць, що використовуються в пізнавальному процесі, та розкрито основний зміст матриці української політичної культури.

Ключові слова: нація, національна політична культура, матриця національної політичної культури, соціетальний підхід.

The essence of societal approach to formation of matrix of national political culture is revealed in the article. Varieties of political and cultural matrixes that are used in cognitive process are characterized; the main content of the matrix of the Ukrainian political culture is disclosed.

Keywords: nation, national political culture, matrix of national political culture, societal approach.

Дослідження національної політичної культури як складного та багатогранного явища і процесу вимагає вироблення способів узагальнення отриманих результатів. Останні повинні володіти евристичним потенціалом для подальшого осмислення політико-культурних феноменів, зокрема, бути передумовою для проведення компаративного аналізу та типології політичних культур. Серед такого роду методик, важливу роль відіграє формування матриць політичної культури.

До матричного узагальнення та моделювання вдавалися, як відомо, фундатори базової концепції політичної культури – Г. Алмонд та С. Верба. «Ми, – зазначали вони у «Громадянській культурі», – можемо об'єднати

те, що говорилося досі про окремі орієнтації відносно політики у простій матриці 5 на 4» [1]. Цією матрицею є таблиця під назвою «Типи політичної культури» у якій наведені сутнісні ознаки патріархальної, підданської та активістської культур.

Послідовники Г. Алмонда та С. Верби творчо розвивали засади піонерських моделей політичної культури. Серед такого роду спроб слід відзначити напрацювання нідерландських дослідників Ф. Хюнка та Ф. Хіксурса, які запровадили нові критерії виділення патернів політичних орієнтацій: «суб'єктивний політичний інтерес» (високий, середній, низький) як орієнтація на політичну систему суспільства в цілому; «політична довіра» (висока, низька) як вияв орієнтації на «вихід» політичної системи; «участь в політичних акціях» (висока, низька) як орієнтація політичного актора на себе. Це дало можливість виділити не три, а дев'ять типів політичної культури (чи субкультур): приходську (парохіальну), підкорення, спостереження, громадянську, громадянську патрисипаторну, участі, клієнтську, автономну і протестну [2].

Суб'єктивістсько-індивідуалістичну методологію можна й далі вдосконалювати, однак вона має обмежений пізнавальний потенціал щодо дослідження національної політичної культури. Це пов'язано перш за все з тим, що даний підхід не аналізує колективні політичні орієнтації, які виявляються у національних цінностях, традиціях, символах, міфах, ідеях тощо. При цьому вона не розкриває специфіки нації як суб'єкта (творця), носія та користувача політичної культури. У ній характеризуються лише індивідуальні політичні орієнтації, що дозволяє з'ясувати зацікавлення громадян політикою, рівень політичної довіри, політичну компетентність, політичну участь тощо, безвідносно до типу спільноти, до якої належать політичні актори.

Мета даної статті – обґрунтувати методологію формування соціетальної матриці національної політичної культури та розкрити зміст основних загальнонаціональних форм сучасної української політичної культури.

Термін «матриця» (нім. Matrizе < лат. matrix – матка, джерело, початок) вживається в різних сферах людської діяльності: у техніці – одна з основних частин штампу; у поліграфії – форма для відливання літер; у системі числення – математичний об'єкт, записаний здебільшого у вигляді прямокутної таблиці, заповненої числами, алгебраїчними виразами тощо [3]. Поняття матриці нині все активніше впроваджується у різноманітні сфери суспільного життя та суспільствознавчі науки. Цьому певною мірою сприяв вихід на екрани світу фантастичного кінобойовика «Матриця: перезавантаження / The Matrix Reloaded» (2003).

У наукових та публіцистичних творах все частіше появляються заголовки із словом «матриця», наприклад, тема дисертації: «Матриця місцевого самоврядування в Україні: моделювання, можливості, прогнозування»; стаття «Українська матриця: перезавантаження» тощо. Сенс терміну «матриця» у названих та інших публікаціях полягає у тому,

що йдеться про програму чи модель життєдіяльності людських спільнот, яка впроваджена певними силами за певних умов. «Перезавантаження матриці» – це зміна програми функціонування соціальної системи з метою зміни способу життя людей та управління ними.

У суспільствознавстві матричне моделювання використовується у порівняльних дослідженнях ментальності, культури та суспільних інститутів. Так, «особливості впливу основних типів культурної ментальності на інститути господарювання» знайшли вираження у теорії інституційних матриць, запропонованої російською дослідницею С. Кирдіною. У матрицях С. Кирдіної, за аналогією з математичними матрицями табличної форми, по вертикалі розглядаються комплекс інституційних структур (ідеологія, взаємини особи і суспільства, спосіб визначення суспільних пріоритетів, спосіб вираження інтересів членів спільноти тощо), а по горизонталі – цивілізації: Східна, Західна тощо [4]. Співставлення цивілізаційних інституційних матриць дає змогу виявити їх сутнісні риси, передбачати характер взаємин народів, виявляти соціуми зі змішаною ментальністю, тенденції культурних трансформацій тощо.

Є очевидним, що поняття матриці як програми функціонування соціальних систем співзвучне поняттю культури, яка представляє собою сукупність елементів у яких зосереджена важлива інформація про ефективні способи життєдіяльності людських спільнот.

На нашу думку, для представлення основних рис політичної культури тієї чи іншої нації, слід визначити зміст і особливості соцієтальних складових цієї культури, що впливають на найбільш значимі політичні явища і процеси національного життя. У якості основних соцієтальних форм національної політичної культури виділяємо такі: 1) політична ментальність нації, її архетипи; 2) соціально-політична онтологія; 3) політичні цінності та ідеали; 4) політичні принципи і норми; 5) національні політичні традиції; 6) політичні міфи; 7) політичні стереотипи; 8) національні політичні символи; 9) традиційні політичні інститути; 10) національна ідентичність; 11) національна ідеологія; 12) ідея нації та національна ідея. Серед об'єктів політико-культурного впливу зазначених елементів основними, на наш погляд, є нація як етнополітична спільнота та національна держава, хоч більш повна характеристика національної політичної культури вимагає з'ясування її детермінуючої дії щодо таких макрополітичних явищ і процесів як члени нації, їх політичні права, свободи, обов'язки та політична діяльність; громадянське суспільство, його політична участь; політичний режим як функціональна характеристика політичної системи нації; внутрішня політика держави й інших суб'єктів історичної творчості; зовнішня політика країни.

Щоб проаналізувати колективні політико-культурні форми нації, спрямовані на ті чи інші політичні об'єкти та процеси, на першому етапі дослідження необхідно з'ясувати історію формування, сутнісні риси, особливості структури і функцій кожної із соцієтальних складових

національної політичної культури. На другому етапі – розглянути як дана культурна форма впливає на перебіг політичних процесів.

Якщо у першому випадку виявляється сформованість та укоріненість культурної форми в даному національному соціумі, рівень її розвитку, її внутрішній зміст, то у другому – функціональні властивості та результат (наслідок) виконання соціального призначення. При цьому, слід з'ясувати поширення даної соціетальної форми в регіонах країни, вплив на її реалізацію ментальних особливостей та історичного минулого краю, рівень загальної культури, в першу чергу освіти, стану економіки та соціальної сфери, кліматичних умов тощо. Можуть бути використані емпіричні дані, здобуті в соціологічних дослідженнях, політичних та інших моніторингів, висновків експертів, дані статистичних органів тощо. Важливе значення має з'ясування відповідності соціетальних культурних форм імперативам національної політичної культури та сформованість їх інфраструктури.

У зведеному вигляді матриця національної політичної культури матиме вигляд таблиці, по вертикалі якої розташовані основні соціетальні культурні форми, а по горизонталі – об'єкти політико-культурного впливу. У табличні ніші вписуються найбільш характерні, базові параметри соціетальних складових політичної культури, які стосуються відповідного політичного об'єкта.

У математиці допускається додавання, віднімання та множення матричних величин. Політико-культурні матриці фіксують якісні характеристики явищ і процесів, над якими безпосередні математичні операції неможливі. Ці характеристики як сутнісні риси політичної культури можна використовувати для порівняльного аналізу національних культур, що дозволяє виявити схожі та відмінні культурні форми національних політичних систем. У майбутньому, коли будуть розроблені кількісні параметри емпіричних показників соціетальних елементів національної політичної культури, можна буде використовувати і математичні засоби аналізу політичної культури, як це має місце у використанні методів етнометрії в дослідженнях ментальних рис народів і цивілізацій [5].

Слід також врахувати той факт, що національна політична культура, як правило, буде представлена рядом політико-культурних матриць: матрицею офіційної чи фактично домінуючої політичної культури, матрицями політичних субкультур, політико-культурних фрагментів та контркультурних систем. Як культурні фрагменти, так і субкультури ідеологічних, конфесійних, етнічних, демографічних та регіональних груп населення можуть відрізнятися поглядами на тип (модель) нації, що оптимальна для даного складу населення держави (етнічна, політична чи змішана – етногромадянська), на тип держави (національна чи імперська; суверенна і незалежна чи союзна в складі федерації або конфедерації), на вектори внутрішньої політики (курс на ліберальну, комуністичну (соціалістичну) чи іншу модель економічного та суспільно-політичного

ладу), на зовнішню політику (східний чи західний вектори) тощо.

Ще одна група політико-культурних матриць стосується часових зрізів політичних субкультур, таких як політична культура суверенних епох національного буття, культура національно-визвольної боротьби народу, і, зрештою, нова політична культура суверенної нації і держави, яка формується на основі сучасного досвіду політичного життя. Маючи хромоматриці політичної культури народу, можна цілеспрямовано аналізувати їх сучасний стан і трансформаційні тенденції, проектувати бажані моделі політичної культури, які допоможуть спрямувати у певне русло політичну соціалізацію населення країни.

Сформуємо базовий фрагмент матриці політичної культури української нації, який виражає зміст соціетальних складових політичної культури, що спрямовані на такі об'єкти політико-культурного впливу як українська національна спільнота та українська національна держава. При цьому скористаємось оцінками сутнісних рис та основного змісту політичної культури українців, що наявні у вітчизняній науковій літературі [6; 7; 8], у тому числі в публікаціях автора цієї статті [9–16] (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Матриця української національної політичної культури
(соціетальні культурні форми, зорієнтовані на націю
та національну державу)**

Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна держава
1. Політична ментальність	
Українці за своїм психологічним складом – народ західного, європейського типу. З Європою їх найбільше пов'язує індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі. Це обумовлює повагу до прав людини і толерантність, що є основою демократизму українського народу. Ментальність українців має фрагментарний характер, що зумовлено тривалим входженням частин країни до різних держав. Східним регіонам у значній мірі властиві ознаки східної цивілізації, основною рисою якої є общинність, підпорядкування особи колективу, що породжує авторитарний характер суспільних відносин.	Український індивідуалізм є інтровертним, егоїстичним та анархічним. Часто це виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи без належного стремління до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни і організованості; життя за принципом «сам собі пан». Перевага емоційно-почуттєвого над розумом і волею при вирішенні політичних проблем. Прищеплений іноземними авторитарними режимами патерналізм.

**Матриця національної політичної культури:
соціетальний підхід**

Олег Рудакевич

Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна держава
2. Соціально-політична онтологія	
Переважає етнічне розуміння нації як спільноти, що має спільних предків, спільну історичну долю, мову, спільну культуру, господарське життя тощо. За сприятливих умов нація розбудовує свою державність, яка забезпечує незалежне, вільне та заможне життя народу.	Держава – від слова «держати», мати владу над людьми (народом), здійснювати правління. Держава як «країна»: територія на якій живе народ і функціонує централізована влада, що регулює суспільні відносини, захищає спільноту, простір її життєдіяльності.
3. Політичні цінності та ідеали	
Людина, її свобода і щастя є найвищою цінністю українського суспільства. Національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир і злагода, національна свобода та суверенітет. Правдива історія, національна культура, українська мова.	Ідеал суверенної, незалежної, соборної, демократичної, соціальної та правової національної держави. Демократичне врядування, права та свободи людини і громадянина. Українська держава як повноправний член європейської спільноти.
4. Політичні принципи і норми	
Принципи народного (національного) суверенітету та конституціоналізму. Політичний та ідеологічний плюралізм. Істотна роль моральних засад у політичному житті.	Принцип виборності, змінності та підконтрольності влади. Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Правовий нігілізм в середовищі еліти та народного загалу.
5. Політичні традиції	
Традиція самовідданої боротьби за свободу і незалежність українського народу. Поєднання демократичних засад суспільного життя з проявами анархії та охлократії, розпороченість національних політичних сил, їх взаємне поборювання, заідеологізованість політичного мислення, протистояння Сходу і Заходу країни, схильність надіятися не стільки на власні сили, як на зовнішнє сприяння.	Республіканська традиція: українські політичні утворення, починаючи із Запорозького козацтва та Гетьманської держави, розбудовувались на засадах демократії та республіканської форми державного правління. Недовіра до державної влади, огульна критика її діяльності, дистанціювання від неї. Традиція опозиції регіональних влад до політичного центру.

Зміст соцістальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Зміст соцістальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна держава
6. Політичні стереотипи	
Українці – прадавня нація, демократичний, толерантний, працьовитий, високоморальний народ. «Східняки» – вкрай зрусифіковані українці. «Західняки» – бандерівці, націоналісти. Українці – ментально та цивілізаційно розколотий народ.	Україна – демократична держава. Українці особисті інтереси ставлять вище державних. Державні чиновники дбають не так про країну, як про своє особисте благо.
7. Національні політичні міфи	
Міф про козацький народ та про козака як першоджерела української окремішності та унікальності. Міф про селянський характер та поліетнічність української нації. Міф про те, що в Україні національна ідея «не спрацювала».	Українці – народ із давніми державницькими традиціями. Українці – демократична європейська держава. Міф про «сильну руку» як запоруку утвердження української держави.
8. Національні політичні символи	
Національний гімн «Ще не вмерла України і Слава і Воля» як вираз патріотичних почуттів та заклик до відродження нації. Т. Г. Шевченко (ім'я та прізвище, портрет, пам'ятник) – символ високої духовності та жертвовної боротьби за свободу народу, БАТЬКО новітньої української нації. Столичний Майдан Незалежності – символ вищих національних цінностей – <i>свободи та суверенного буття</i>, протесту проти поневолення народу та узурпації влади недемократичними силами.	Герб України – Тризуб: вказує на давнє історичне коріння української державності, яка існує з часів Київської Русі. Тризуб як монограма слова «воля» – своєрідний заклик до боротьби та відстоювання свободи і незалежності України. Синьо-жовтий національний (державний) прапор. Символізує синє безхмарне небо як прагнення народу до мирного життя та жовто-золотисті лани як уособлення добробуту й благополуччя співгромадян.
9. Традиційні політичні інститути	
Український конституціоналізм, який бере початок з Конституції гетьмана П. Орлика (1710 р.) та включає в сферу регулювання не лише державне, а й суспільне життя. Антиінституційність української політичної традиції, що проявляється в анархічних настановах. Більша довіра до місцевих, регіональних соціальних формувань, ніж до загальнонаціональних інституцій.	Республіканська форма державного правління та унітарна форма устрою держави. Традиція місцевого самоврядування, зокрема на основі Магдебурзького права. Непотизм (у народі «кумівство»), корупція, домінування клієнтарно-патронажних відносин, патримоніалізм та неопартимоніалізм.

**Матриця національної політичної культури:
соціетальний підхід**

Олег Рудакевич

Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Зміст соціетальних форм політичної культури, об'єктом впливу яких є національна держава
10. Національна ідентичність	
В основі національної ідентичності – етнічне трактування нації (ідентифікація українців за походженням, ментальними настановами, елементами історичної пам'яті, мовою та віросповіданням). В Україні почала формуватися ідентичність модерної української нації, яка об'єднає представників усіх етносів, що проживають в Україні.	Українці – це особи, які прагнуть розбудувати суверенну національну державу. Громадянська ідентичність є слабкою, хоч помітно зростає. Українській національній ідентичності протистоїть радянська ідентичність, яка властива значній частині громадян держави.
11. Національна ідеологія	
Українська національна ідеологія як складова національної свідомості, є істотно відмінна в різних політичних сил: - національні-демократи виступають за розбудову етногромадянської нації на основі культурних традицій українського етносу; - націоналісти вважають, що слід зосередити увагу на відродженні української етнічної нації; - ліберали на перше місце ставлять права людини, а тому вважають за потрібне формувати політичну (громадянську) модель нації на засадах мультикультуралізму; - комуністи наполягають на необхідності боротьби за соціалістичну націю в якій культура буде соціалістичною за змістом і лише за формою національною.	В Україні, згідно з Конституцією, жодна з ідеологій не може бути визнана державною та обов'язковою, оскільки діє принцип політичної та ідеологічної багатоманітності. Хоч українська держава не визначається Конституцією як національна, але дух і конкретні норми цього документа свідчать, що Україна як держава постала завдяки історичній боротьбі українського етносу в союзі з іншими національностями за власну державність. Українська держава забезпечує рівні громадянські права усім національностям, які населяють державу та забезпечує умови для задоволення культурних та інших потреб усіх етнічних груп.
12. Ідея нації та національна ідея	
У сучасному українському суспільстві конкурує ряд варіантів ідеї модерної української нації: етнічна, етнополітична та політична. Українська національна ідея – це ідея щасливого життя на своїй, Богом даній землі, основою якого є мир, злагода та жертвна праця на благо Батьківщини. Місія української нації – нести світові ідеали миру, гуманізму, справедливості та народовладдя.	Ідея національної держави: вільне та заможне життя можливе лише у власній суверенній національній державі. Державна безпека та зростання ролі українців у світі можливі в тісному союзі з іншими слов'янськими народами. Пріоритетною ідеєю сучасної української держави є входження в Європейський Союз.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що матричне моделювання національних політичних культур, розроблене на основі соціетального підходу, має істотний пізнавальний потенціал. Крім з'ясування сутнісних рис відповідної політичної культури, воно є ефективним засобом порівняльного аналізу національних культур, їх субкультур, а також співставлення часових зрізів політико-культурної сфери народу.

Наведений фрагмент матриці української політичної культури засвідчує її в основному європейський, демократичний характер, хоч і виявляє суперечливі риси, пов'язані з тривалим несuverенним буттям українського народу та перехідним станом сучасного українського суспільства.

Подальше розкриття евристичного потенціалу матричної методики аналізу національної політичної культури має спрямовуватись на вироблення оптимального співвідношення основних показників такого моделювання, формування методів нагромадження та аналізу емпіричних даних, необхідних для розкриття змісту соціетальних форм національної політичної культури.

Література:

1. **Almond G. A.** The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – P. 15.
2. **Heunks F.** Political culture 1960–1990 / F. Heunks, F. Hiksloops // De Moor R. (ed.). Values in Western Societies. – Tiburg, 1995. – P. 77–78.
3. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – С. 440.
4. **Кирдина С. Г.** Институциональные маатрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – М.: ТЕИС, 2000. – С. 177–178.
5. **Hofstede G.** Culture's Consequences; Inteprrational Differences in Work-Related Values / G. Hofstede. – L.: Deverly Hills, 1980.
6. **Литвин В.** Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність / В. Литвин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html>.
7. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
8. Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). Ответ. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.
9. **Рудакевич О.** Ментальність та політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.

10. **Рудакевич О.** Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства / О. Рудакевич // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України – 1997. – № 1. – С. 108–117.

11. **Рудакевич О. М.** Міфологія в системі національної політичної культури / О. М. Рудакевич // – Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 83. – К., 2009. – С. 70–78.

12. **Рудакевич О. М.** Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Випуск 11. – Ужгород, 2009. – С. 193–197.

13. **Рудакевич О. М.** Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі / О. М. Рудакевич // Грані. – 2009. – № 3. – С. 155–159.

14. **Рудакевич О. М.** Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури / О. М. Рудакевич // Грані. – 2009. – № 3. – С. 136–140.

15. **Рудакевич О. М.** Традиції як базовий елемент національної політичної культури / О. М. Рудакевич. – Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2010. – Вип. 49. – С. 291–299.

16. **Рудакевич О. М.** Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Економічна думка», 2010. – С. 262–415.

УДК 32:001.8

Осмыслення людської тілесності у політичному дискурсі

Ярослав Потапенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культури України
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету
імені Григорія Сковороди

У статті на основі комплексного історико-політологічного підходу розглядаються варіанти й моделі реценції людської тілесності як об'єкту та інструменту стратегії владного впливу у площині політичного. Особлива увага приділяється проблемам контролю над тілом з боку соціуму і влади, становлення й еволюції «соціального тіла», деперсоналізації й симулятивної редукції тілесності в сучасному політичному дискурсі.

Ключові слова: тіло, тілесність, стратегії влади, політичний дискурс, сексуальність.

In the article on the basis of complex historical and politological approach the models and variants of reception of human corporality as an object and instrument of power-influence strategy in political area are studied. Special attention is taken to the problems of control over the body by society and authority, becoming and evolution of "social body", depersonalization and simulatory reduction of body in modern political discourse.

Keywords: body, corporality, strategies of power, political discourse, sexuality.

При поверхневому підході здається, що сфера людської тілесності, природного буття індивіда максимально віддалена від сфери політичного, адже стосується зовсім іншого рівня системи суспільного життя. Проте в другій половині XX століття цілком очевидно стала надзвичайно

тісна взаємопов'язаність і взаємозалежність проблем влади, нагляду, контролю, дисциплінарних практик, соціальної детермінованості з аспектами тілесності, сексуальності, спадковості, біологічно-генетичної детермінованості індивіда. Сьогодні існують цілі наукові напрямки дослідження проблем влади, котрі явно або опосередковано фокусуються на тілесні.

Контроль над тілом людини з боку соціуму і влади в різні часи і в різних цивілізаційних утвореннях мав свою специфіку, як стосовно ступеня цього контролю, так і щодо форм його реалізації [1, с. 165]. Проте незаперечним у сучасній соціогуманітаристиці залишається той факт, що повноцінний розгляд концептуальних теоретичних і практичних проблем і завдань, пов'язаних із феноменом політичної влади, абсолютно неможливий без серйозного осмислення тілесної (соматичної) проблематики, її важливості для сфери політичного. Адже *homo politicos* є завжди *homo somaticos*. За словами П. Бурдьє, «тіло є здійснення політична міфологія, інкорпорована й перетворена у владну диспозицію» [2, с. 136]. Тілесні практики, стилі, постави, пози, жести – завжди наслідки певних політико-ідеологічних настанов чи орієнтирів, неодмінно навантажені значною кількістю соціальних сигніфікацій та політичних значень (або, принаймні, підтекстів і невідрефлектованих інтенцій). Суспільно-політичні дихотомії, ієрархії, антагонізми й субординації мають стійку тенденцію до відображення в репрезентаціях тіла. Так, російська дослідниця Є. Вікуліна розглядає репрезентації тіла на світлинах радянських журналів періоду «відлиги» саме як яскравий прояв владного дискурсу, котрий у поєднанні зі стратегією медикалізації формувалася уявлення громадян СРСР про тіло і підкоряв їх подібним уявленням з метою тотального контролю. Тілесні репрезентації (статі, етносу, віку, класу), на думку вченої, якнайкраще ілюструють загальну картину ідеологічного монопартійного диктату [4]. Як стверджував М. Фуко, немає нічого більш матеріального, фізичного й тілесного, аніж здійснення влади [12, с. 163].

Сфера політичного надзвичайно сильно впливає на ставлення до тілесності людини, режими її функціонування і стратегії репрезентації. Так, поєднання ідеології підприємництва з етикою протестантизму створило благодатний ґрунт для відродження цінностей тілесного буття і формування культу «людини тілесної» (з орієнтацією на збереження здоров'я, формування привабливого фізичного іміджу, працю над тілом). Звідси походить і переорієнтація базових психологічних характеристик, серед яких на провідні позиції виходять індивідуалізм, визнання самоцінності індивіда, формування «досягальницької» мотивації (на противагу «адаптивній»), усвідомлення відповідальності за свої дії й необхідності творчої свободи. Дезіндивідуалізація, навпаки, веде до знецінення соматичної культури людини.

Як стверджує Н. Ауберт, чинник тілесного, природного начала буття людини набуває дедалі більшої ваги в організації управління

суспільними процесами: «нова управлінська система має передусім дати можливість реалізувати «нарцисичну енергію» кожного індивіда» [1, с. 177]. Пов'язана з тілесністю вітальна «антираціональність» розглядається як дієва альтернатива дискредитовано-рудиментарній і недієвій в умовах інформаційного «мережового» суспільства бюрократичній раціональності.

Фемінізм, вибудовуючи ідеологічно-смысловий ланцюг «жінка – тіло – політика – пригнічення», фундаментує досить потужний і впливовий у сучасному світі напрям дослідження як тілесності, так і політики. Цікаво відзначити, що з позицій фемінізму навіть такий, здавалося б, банальний атрибут повсякденності, як діста, набуває політико-ідеологічної ваги: як форма «тілесного дисциплінування», що тривалий час залишається впливовою практикою влади в соціумі, адже «запрограмовує» жінку на досягнення ідеалів, бажаних чоловікам [1, с. 185]. Феміністична критика доволі переконливо показала, що контроль над тілом – це один з найефективніших інструментів патріархату. Жінка «замуровувалася» в набір дихотомій, у якому вона поставала як непомітна, мовчазна, неважлива категорія природи, тіла, згустку емоцій на контрасті з культурою, мисленням і розумом (ідеальним втіленням яких поставав білий гетеросексуальний чоловік-протестант з середнього класу [8, с. 41]).

Як переконливо доводив М. Фуко, тілесна дисципліна була і залишається протягом тривалого часу постійною практикою влади, що генерує уявлення людини про себе саму й підкоряє її цим уявленням. П. Хаттон, розвиваючи ідеї М. Фуко, констатує: «Я – це абстрактна конструкція, яка постійно заново створюється в перебігу подій, що генерується імперативами політичної діяльності... Модель особистості – це частина того процесу, через який влада формує наше знання про себе» [1, с. 163]. Ці моделі стають засобом, завдяки якому влада «добирається до тіла через його ідеалізацію».

Послідовники концепції М. Фуко розбудовують деталізовану «систему субординації тіла» стосовно організованої влади соціуму. Ця система включає в себе досить розгалужену систему «риторик, котрі облутують тіло», векторів залежності та підпорядкованості тіла: політико-ідеологічну, економічну, технологічну, епістемологічну, семіотичну, психоаналітичну, спортивну тощо. В результаті, за словами А. Крокера, «тіло сьогодні зазнало подвійної смерті: смерті в якості тіла природного, що все активніше витісняється соціальною мовою буття, – і смерті в якості тіла дискурсивного, котре зникає в просторі розмитих меж соціуму» [6, с. 25-27].

Серед найбільш яскраво виражених форм виявлення залежності людської тілесності від соціального контексту її буття, російська дослідниця І. Биховская виокремлює феномен т. зв. «медикалізованого тіла» і стверджує: масштабні можливості і спектр застосування біотехнологій, здатність кардинально впливати як на соматичні, так і на психічні характеристики людини завдяки медикаментозному втручанням

в функціонування організму можуть перетворити природне тіло на специфічний артефакт сучасної цивілізації [1, с. 164].

В європейських суспільствах доби середньовіччя, як стверджував М. Фуко, тіло короля було не метафорою (легітимізованої Господом влади – **П. Я.**), а політичною річчю: його тілесна присутність мислилася необхідною умовою життєдіяльності монархії. Тілесно-матеріальний характер влади монарха виявлявся у поширеному міфі про королів-чудотворців, детально дослідженому М. Блоком ще в 1924 році. В обряді зцілення, котрий практикувався протягом восьми століть у Франції та Англії, ключовим було уявлення про те, що цілительна сила короля – це не його особиста властивість, а влада, прихована в «династичному тілі» Меровінгів та Плантагенетів (правитель був чудотворцем, бо належав по крові до однієї з цих династій). Влада акумулювалася в тілі короля як його визначальна субстанція. Ритуал зцілення ставав результатом абсолютної «політизації» тіла, його безпосередньої включеності у стосунки влади («фізична присутність величі»). Поняття-статус первинно мало значення особливої якості королівського тіла, його природної властивості владарювати (а не соціальне визнання і престиж). Укази правителя мислилися як акустичне продовження «династичного тіла»; щоб їх оприсутнити, потрібні понадординарні фізичні зусилля, недоступні звичайному тілу [3, с. 25-26].

В. Бурлачук пропонує розглядати формування ідеї держави в середньовічній політичній думці як процес «розширення» королівського тіла до масштабів усієї території, на якій живуть його піддані. Тіло короля символізувало єдність держави, ставало метафорою суспільства як сукупності тіл індивідів, що зливаються в єдиний соціальний організм. Політичні мислителі європейського середньовіччя обґрунтовували концепцію ототожнення тіла монарха й тіла держави уявленнями про «подвійне тіло» короля – смертне та безсмертне (останнє і є, власне, держава) [3, с. 27].

Після дискредитації монархічного принципу в XIX ст. новим політичним началом стає «тіло суспільне», котре вимагає захисту засобами «майже медичними»; замість ритуалів, котрі символічно відновлювали цілісність тіла монарха, застосовують лікувальні заходи (ізоляцію хворих, нагляд за інфікованими, виключення правопорушників). Видатний французький мислитель був глибоко переконаний в останні роки свого життя в тому, що саме на вивченні механізмів влади, «інвестованих» в тіла, жести, способи поведінки, необхідно будувати археологію гуманітарних наук. При цьому головне завдання справжнього інтелектуала – дати інструмент аналізу цих механізмів і опосередкувань [12, с. 167-168].

П. Романов і Є. Ярская-Смірнова, досліджуючи стратегії «медикалізації» тіла індивіда, розглядають механізми, за допомогою яких соціальна група виключає зі свого складу «невалідні» тіла (хворих, маргіналів тощо) як небезпечні й нікчемні. Автори висувують низку доволі цікавих припущень, серед яких ключовою виглядає теза про те, що політичні

норми й соціокультурні цінності керувалися «медичною» владою, втілюючись у державних стратегіях, переорієнтовуючись і множачись у потоках інформації й капіталів [9]. Медицина перетворилася на головний інструмент соціального контролю, більш владний, ніж релігія і закон. Її моральна влада через контроль над тілесністю людини всіляко підтримувала і санкціонувала усталений соціально-політичний лад капіталістичних держав Заходу, посилювала прояви патріархату і расизму, формувала в людях залежність від лікарів, – проте політичні й економічні умови лише посилювали подальше погіршення здоров'я маргіналізованих індивідів і груп. Подібне бачення ситуації і стало однією з провідних тез політекономічної й неомарксистської критики в 1970-х роках [9].

Доволі переконливим виглядає твердження про те, що з початком Нового часу влада не припиняла винаходити все нові й нові «політичні технології тіла» [3, с. 29]. Формування в цей період «нової національної тілесності», що цементується спільністю крові, мови та традицій, стало органічним продовженням-еволюцією концепту «сакрального тіла короля» (саме він надихав появу нових концепцій єдності соціуму). Політичне тіло республіки у ранньомодерній Європі поставало як результат договору, наділеного ознаками божественної легітимізованості, з волі якої народжувалася нова тілесність як певне колективне «я», що мало суверенне життя і волю. Відтоді держава тлумачилася, насамперед, як акт асоціації, завдяки котрому соціум здобував тіло й душу, – поза цим колективним актом держава не мала ані тіла (території), ані душі (громадянського обов'язку і волі) [3, с. 29].

Влада вводить людину в простір, заповнений певними смислами, що визначають легітимні практики осмислення і сприйняття світу. Завдяки цьому влада формує повсякденне життя тіла людини, «втілює» її буття. Саме вона запроваджує нормативні зразки тілесності, розділяючи їх за принципом «нормальне» й «ненормальне» (як і вчинки, бажання, стани свідомості). За словами Г. Тульчинського, влада створює «слухняне тіло» через його позиціонування в соціальному просторі, використовуючи стратегії відгороджування й опрацювання простору за принципом «кожному індивіду – своє місце». Політична ієрархізація й кодифікація соціального простору шляхом кореляції у ньому пози й жесту тіла призводить до утвердження «дисципліни розподілення тілесності» з метою її «корисного» застосування в цілях, владою декларованих і санкціонованих [11]. Осмислюючи практики публічної страти злочинців як форми найвищої демонстрації влади над тілом, дослідник стверджує, що кара мала сприйматися як помста народу (а не тільки правителя). Лише в цьому випадку забезпечувалася легітимність влади, адже народ ставав співпричетним до владних повноважень і відповідальності за них, – так влада здобувала своє тіло [11].

З розвитком цивілізації репресивно-каральні заходи відійшли на другорядні ролі, поступившись місцем дискурсивним стратегіям влади, котрі базувалися на знаках і символах престижності й респектабельності, що заохочували людину до певних дій, підштовхували, спокушали, інтенсивно стимулюючи бажання, до задоволення яких мав прагнути «нормальний» індивід (і відволікатися завдяки цьому від «крамольних» думок та настроїв). Тіло людини потрапило «в оберемок» цього маніпулятивно-спокусницького дискурсу в першу чергу. Мислячи в подібному ключі, М. Фуко доходить висновку, що сексуальність, як один із найінтенсивніших маркерів тілесного буття, є конструкцією, змонтованою владою у ранньомодерну добу, але аж ніяк не природною даністю [13, с. 115]. Використовуючи знаки та мову, зорганізовуючи тілесну та комунікативну практики й маніпулюючи тілесністю індивіда, влада komponує соціальне тіло «держави-Левіафана». Таким чином тіла окремих індивідів повністю виявляються підкореними величезній «соціальній машині» [11].

Сучасний політичний дискурс дуже уважний до виявів тілесності: влада об'єктивується в комунікативному ряді тілесних метонімій, зміна політичного стилю подається як зміна жесту, фізичний стан глави держави інтерпретується (вже традиційно) як стан самої влади. Цим пояснюються перманентні нав'язливі підкреслювання топ-політиків, як в Україні, так і за її межами, своєї фізичної сили, зовнішньої привабливості, енергійності, витривалості й сексуальності (як правило, імітованих і симульованих): це й «видатний дзюдоїст та лижник» В. Путін, і «баскетболіст» Б. Обама, й «тенісист» В. Янукович (який, буцімто ще й регулярно плаває по 5 км в басейні), і «гламурно-еротична» «Леді Ю» тощо. Елементи тілесності ряду в якості політичних конструктів демонструють гіперперсоналізацію політичної влади в сучасному світі. Як стверджує Г. Орлова, об'єктивуючись у континуумі «тілесне-вербальне», політичне тіло виявляється дискурсивним виробом влади і базовим плацдармом політичної комунікації водночас. Присутність політичного тіла має структуруючий вплив на політичну реальність – його відсутність виявляє «сигніфікативну немічність» політика (адже саме з політичним тілом нерозривно пов'язані фактурна ідентичність, емблематичний досвід і харизма політика – а то й взагалі є похідними від нього) [7]. Тіло правителя в якості надзвичайно ефективного інструменту політики надає віртуальному, переповненому симулякрами і медіа-подіями світу сучасної політики ефекту реальності. Досконалість «технік тіла» політичних діячів досить часто лягає в основу їх «політичного капіталу»: тілесні конструкти, включені в політичний дискурс, переконливо «виробляють реальність» [7]. За словами М. Вертуя, «ми стали біосоціальними і навіть не помітили цього».

У найбільш «чистому» вигляді вплив влади на тілесність помітний у ситуації панування тоталітарних режимів, що безапеляційно диктують свої вимоги до громадян, «програмують» потрібні їм характеристики і

якості, підлаштовують природне начало в людині до очікуваного й офіційно декларованого «стандарту якості». Чим вищим є ступінь формалізації та регламентації соціальної поведінки, тим серйознішими виявляються і вимоги стосовно контролю над тілом. У тоталітарних системах особистісне начало всіляко пригнічується, а тілесність людини зводиться до рівня лише природного феномену або обґрунтовується необхідність використання фізичних якостей людини у якості інструмента для вирішення соціально-політичних завдань (отже, тільки як елемент функціональної системи, виключно як «тіло соціальне»). В тоталітарних країнах – СРСР та Німеччині – у 1930-х роках влада демонструвала свою надмірну потужність і невичерпну вітальність шляхом масових спортивних змагань, демонстрацій, парадів як вияву масового дисциплінованого тоталітарного тіла.

П. Бурдье та Ж. Бодрійяр показують у своїх роботах, що в сучасному суспільстві влада здійснює контроль не шляхом примусу, а через спокусу. Ця стратегія, як і попередня значною мірою зорієнтована саме на тіло людини, на спокусливу пропозицію для нього все нових і нових задовольень, розваг, послуг, товарів, можливих станів і режимів функціонування. Стимуляція й інтенсифікація плотських насолод і чуттєвих вражень веде до утвердження одновимірного зманижено-рафінованого тіла, сконструйованого за каналами порно-гламуру й «силіконово-пластилінових» еталонів подіумних моделей. Расова, етнічна, гендерна, вікова та інші ідентифікації відкидаються як архаїчні й долаються завдяки досягненням пластичної хірургії та фармацевтичної індустрії. Навіть заплющивши очі на морально-етичний бік справи, мусимо констатувати негативні наслідки в царині політичній: зациклена на панеротизмі й колекціонуванні вражень, людина не здатна усвідомити соціальну несправедливість чи політичні зловживання еліти, перетворюється на духовно-вольового «імпотента» як надійного гаранта стабільності нав'язаної їй системи владно-політичного домінування.

Різноманіття всіх можливих тілесних переживань фокусується, на думку В. Бурлачука, на сфері сексуальності, яка компенсує суб'єкту втрату символічної цілісності. Тіло моделі символізує новий образ влади, котра уникає просторової локалізації і «пересувається по світу з кейсом та мобільним телефоном» [3, с. 34-35]. Є всі підстави погодитися з висновком про те, що сьогодні навіть фізіологічні процеси потрактовуються як соціальні й підлягають соціальному контролю. Тіло деперсоналізується, набуває рис речі, об'єкту, засобу для досягнення задоволення, соціально утилізується. Можливості варіативного самоконструювання тіла індивідом, здатні чинити опір захопленню тіла відносинами влади, всіляко дискримінуються, маргіналізуються або нівелюються як політично шкідливі й семантично позбавлені сенсу з позицій панівного соціокультурного канону (оскільки не піддаються уніфікаційним перекодуванням і «правильним» переозначенням).

В умовах глобалізованого інформаційного суспільства, в якому суспільно-політичні інститути інтенсивно антропоморфізуються, людське тіло активно деперсоналізується, редукується до стану «симулякру», фантому тіла, позбавленого важливих і незамінних функцій [3, с. 27-37]. Розбираючи і збираючи тіло людини заново (за висловом М. Фуко), почергово деконструюючи і реконструюючи його, влада експлуатує тілесність людини – онтологічно-екзистенційну основу її буття – у якості ключового об'єкта, інструмента й аргументу маніпулятивних стратегій, спрямованих на досягнення максимального домінування в площині політичного (яка анексує всі сфери людської життєдіяльності в єдину синкретичну мегасистему гіперреальності).

Наведена теза може бути кваліфікована як логічний висновок доволі репрезентативного і впливового критичного напрямку в сучасній соціогуманітаристиці.

Література:

1. **Быховская И. М.** Homo somaticos: аксиология человеческого тела. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
2. **Бурдые П.** Практический смысл. – С-Пб.: Алетея, 2001. – 342 с.
3. **Бурлачук В.** Власть и тело: история любви // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 24-37.
4. **Викулина Е. И.** Конструирование новой телесности: медиализация и забота о себе в годы “оттепели” / Социс. – 2010. – № 9. – С. 113-119.
5. **Гомілко О.** Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с.
6. **Kroker A., Kroker M.** Body Invaders: Sexuality and the Postmodern Condition. – London, 1988. – 277 p.
7. **Орлова Г.** Политическое тело президента [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.countries.ru/Library/politology/body.htm.
8. **Peterson A.** Unmasking the Masculine: “Men” and “Identity” in a Skeptical Age. – London: Thousand Oaks, 1998. – 348 p.
9. **Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р.** Образ власти и власть образа. Большое тело в культуре // Теория моды. – 2011. – № 18. – С. 91-116.
10. **Schwartz H.** Never Satisfied: A Cultural History of Diets, Fantasies and Fat. – New-York, 1986. – 468 p.
11. **Тульчинский Г. Л.** Власть и тело власти / Проективный философский словарь, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/951/word>.
12. **Фуко М.** Власть и тело [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.gumer.info/bibliotek Buks/Culture/Fuko](http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Culture/Fuko).
13. **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.

УДК 32:303.444

Політична аналітика: генезис і еволюція змісту поняття

Віктор Рубанов,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна

У статті досліджується процес генезису та логіка становлення основних елементів політичної аналітики як суспільного явища і наукового поняття. На підставі цього пропонується авторське трактування змісту поняття «політична аналітика».

Ключові слова: *зміст поняття «політична аналітика», структурні елементи політичної аналітики, політична аналітика як цілісна система політико-управлінського наукового знання.*

The process of genesis and the logic of formation of basic elements of political analytics as a public phenomenon and a scientific concept are analyzed in the article. On this basis the author suggests concept's content of "political analytics".

Keywords: *concept's content, political analytics, structural elements of political analytics, political analytics as comprehensive whole of political and administrative scientific knowledge.*

Актуальність дослідження генезису й еволюції змісту поняття «політична аналітика» обумовлена, по-перше, загальним дефіцитом політологічних робіт з методології політичної аналітики. По-друге, і це головне, – аморфністю визначень поняття «політична аналітика», які існують у науковій і навчальній літературі. До того ж необхідність дослідження вказаної проблеми актуалізується ще й тим, що окрім існуючої структурної невизначеності поняття «політична аналітика», в його зміст дослідники найчастіше вкладають, на жаль, без будь-яких

пояснень, (а вони, як ми в цьому згодом переконаємось, необхідні), і зовсім різний смисл [Див.: 1, с. 94; 2, с. 11; 3, с. 25].

А тому **метою статті** є спроба дати відповіді на поставлені питання, а відповідно, – концептуалізувати політологічне поняття «політична аналітика», наповнити його конкретним змістом, який відображав би не тільки реальні запити політико-управлінської практики сучасного суспільства, а й евристичні потреби політичної науки адекватно ідентифікувати та застосувати в науковому дискурсі і навчальному процесі, особливо при підготовці професійних політичних аналітиків, саму категорію «політична аналітика», упорядкувавши цим і її категоріальний апарат.

І це тим більш необхідно здійснити, якщо враховувати, що за останні два десятиріччя в пострадянській науковій та навчальній літературі для вирішення зазначених завдань створена відповідна теоретико-методологічна база. У даному випадку мова йде не стільки про опубліковані дослідження західних авторів, які склали її першооснову, скільки про змістовні роботи таких відомих російських і українських вчених, як А. Ахременко, А. Баронін, В. Бебик, О. Валевський, К. Ващенко, С. Вонсович, В. Горбатенко, А. Гончаренко, А. Дегтярьов, А. Коваленко, Ю. Кальниш, Ю. Левенець, Є. Ожиганов, В. Ребкало, І. Рейтерович, В. Романов, А. Соловйов, К. Симонов, С. Сьомін, С. Телешун, В.Тертичка, О. Титаренко, А. Туленков, С. Туронок, О. Черниш, М. Хрусталеv, І. Яковлев, у яких досліджуються процеси зародження первинних форм прикладного політичного аналізу і політичного прогнозу, політичного консультування і практики прийняття політичних рішень. Теоретико-методологічна значимість результатів цих досліджень міститься насамперед у тому, що вони дозволили не тільки сформулювати, а й аргументовано реалізовувати протягом усього нашого дослідження авторську концепцію генезису й еволюції змісту поняття «політична аналітика», суть якої зводиться до наступних основних положень:

1) Генезис і еволюція змісту сучасного поняття «політична аналітика» нерозривно пов'язані з назвою та процесом виникнення і розвитку таких спеціалізованих політико-управлінських дисциплін, як політичний аналіз, політичне прогнозування, політичне консультування і прийняття політичних рішень, які вже з моменту їх виникнення формували, і складають сьогодні, її основний структурний зміст як суспільного явища і наукового поняття.

2) Сам процес генезису і розвитку вказаних структурних елементів змісту поняття «політична аналітика» історично взаємопов'язаний і логічно взаємообумовлений, з одного боку, – гострими потребами людського суспільства, вже з моменту його виникнення, мати надійний, і до того ж спеціалізований інструмент процесу прийняття політичних рішень і програм, а з другого – логікою їх розвитку як політико-управлінських наукових дисциплін.

3) У силу цього, всі вони беруть свої джерела ще в глибокій давнині, а в процесі свого професійного становлення і розвитку закономірно інтегрують у цілісну систему політико-управлінського наукового знання – політичну аналітику, базовим системостворчим елементом якої, що обумовив її назву і системну цілісність, виступає політичний аналіз.

Красномовним тому підтвердженням є те, що його паростки, як і політичного прогнозування, дослідники радять шукати, ще в протодержавних утвореннях, коли стали складатися особливі функції управління і спеціалізований адміністративний апарат [4, с. 15; 5, с. 227; 6, с. 51], а виникнення політичного консультування пояснюють тим, що вже в той період метою політичного аналізу і прогнозу було забезпечення осіб, що приймають рішення, інформацією, яка б могла бути використана для вирішення практично значущих проблем [5, с. 227]. Спочатку такого роду «політичні навички» формувалися на базі практичного досвіду, методом спроб і помилок і трансливалися через звичай і традиції [6, с. 158]. Згодом, з ускладненням соціальної організації й підвищенням комплексності державного управління виникають особливі касты жерців і радників [1, с. 10], – своєрідні прототипи сучасних політичних консультантів, – носіїв політико-управлінського знання, необхідного для прийняття політичних рішень. Відповідно, формуються і перші уявлення про сутність і сам процес прийняття політичних рішень. У крайньому випадку, вже в античний період розвитку суспільства, і насамперед в «Нікомаховій етиці» Аристотеля Стагірта, був сформульований вихідний категоріальний апарат і розроблений базовий концепт, який описує процес прийняття політичних рішень [7, с. 49].

Навіть на прикладі дуже короткого аналізу результатів дослідження вищеназваних авторів, можна стверджувати, що просліджується чітка закономірність взаємозв'язку і взаємообумовленості процесів генезису і еволюції основних структурних елементів політичної аналітики як явища і поняття: виникнення політичного аналізу обумовило формування політичного прогнозу, що в свою чергу, дало потужний поштовх активному процесу формування політичного консультування і теорії прийняття політичних рішень, професійні основи яких, як ми переконались, були закладені вже в античний період розвитку суспільства.

Тож якщо виходити з реальної практики здійснення процесу підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень та програм, і тієї конкретної процедурно-функціональної ролі, яку виконує в ньому сьогодні політичний аналіз як політико-управлінська наукова дисципліна, то на користь його базової системостворчої ролі в формуванні політичної аналітики як цілісної системи наукового, політико-управлінського знання, свідчать три основні незаперечні факти.

По-перше, на відміну від інших структурних елементів політичної аналітики як цілісної системи політико-управлінського наукового знання, якраз політичний аналіз забезпечує увесь експертно-аналітичний процес

із підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм необхідними способами і процедурами вирішення політико-управлінських проблем. Це зумовлюється тим, що формалізовані й експертні методи і процедури, котрі використовувалися раніше тільки в самому політичному аналізі в процесі його становлення та розвитку як політико-управлінської, наукової дисципліни, згодом почали застосовуватися сучасними його суб'єктами – аналітиками та експертами на всіх фазах цього циклічного процесу *без чітко обумовленої їх фазової межі* застосування. До того ж через складність і багатомірність досліджуваних політичних об'єктів в експертно-аналітичному процесі стали використовувати не один окремий метод, а їх сукупність, а точніше – певну цілісну систему способів і процедур, які в реальному цьому процесі, як правило, не просто перекривають, а взаємодоповнюють і взаємообумовлюють одне одного в процедурно-функціональному розумінні.

По-друге, що не менш важливо, саме політичний аналіз, а не будь-який інший структурний елемент політичної аналітики, задає алгоритм і пояснює сам процес рішення її ключової проблеми – підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм. Переконливим тому підтвердженням є процес концептуалізації проблеми, який здійснюється не тільки безпосередньо політичним аналізом, а й носить постійний циклічний характер, а тому проводиться на всіх без винятку фазах експертно-аналітичного процесу, і навіть більшою мірою здійснюється на фазі оцінки представлених альтернативних варіантів політичних рішень і програм.

І, нарешті, по-третє, основна системотворча роль політичного аналізу в формуванні політичної аналітики як цілісної системи наукового, політико-управлінського знання міститься не тільки в тому, що він забезпечує експертно-аналітичний процес необхідними способами і процедурами рішення політичних проблем і задає алгоритм його здійснення, але і в тому, що він забезпечує органічний взаємозв'язок і взаємообумовленість всіх її складових елементів. Це, з одного боку, проявляється в тому, що кожний кваліфіковано здійснений за допомогою цілісної системи його методів аналіз не тільки виконує уточнюючу для певної процедурно передбаченої фази функцію, а й, у силу *циклічного* характеру самого експертно-аналітичного процесу, слугує подальшій реалізації стратегічної мети політичної аналітики – підготовці, прийняттю та реалізації політичних рішень і програм. А з іншого боку, всі фази цього експертно-аналітичного процесу, незважаючи на їх відносну самостійність і специфічну особливість, взаємозалежні та обумовлені політичним аналізом. Так, політичний прогноз практично неможливо здійснити без превентивного формулювання політичним аналітиком і політичним експертом самої політичної проблеми, всебічного попереднього аналізу тенденцій, факторів, розміщення політичних сил у сформованій ситуації, які виступають у цьому випадку внутрішніми, інтегруючими,

системотворчими елементами політичної аналітики, а її цілісність забезпечується циклічністю та функціональною завершеністю кожної фази цього процесу. Водночас реальний процес прогнозно-аналітичного дослідження, як справедливо зазначає А. Ахременко [8, с. 29], є ітеративним, він припускає повернення до вже пройдених циклів аналізу на новому рівні знання, а тому неправильно уявляти його тільки як тверду послідовність дискретних етапів чи стадій.

Отже, розробка прогнозу здатна скорегувати, уточнити, а іноді й принципово змінити погляд аналітика на характеристики вихідної ситуації. Тобто у реальному процесі прогнозно-аналітичного дослідження тієї або іншої політичної проблеми механізм сутнісного взаємозв'язку й взаємозумовленості цих елементів системи проявляє себе таким чином, що політичний аналіз і політичне прогнозування взаємодоповнюють та взаємообумовлюють одне одного при вирішенні загального завдання зниження проблеми невизначеності: перший виконує частину прогностичних функцій, а другий – аналітичних. Більше того, коли говорити про сутність політичного прогнозування, а ще конкретніше – про його роль і місце в системі політичної аналітики в цілому, то варто особливо підкреслити, що прогноз виконує не тільки пізнавальну функцію – одержання інформації про можливі альтернативи розвитку, а й управлінську – формування необхідної основи для політичного консультування, тобто можливих варіантів, проектування політичних рішень і програм.

Тому, характеризуючи специфіку здійснення цього процесу стосовно функціональних меж і сутнісних характеристик політичної аналітики як цілісної системи політико-управлінського знання, особливо підкреслимо, що цією фазою її теоретико-прикладна функція не вичерпується. Вона не вичерпується навіть тоді, коли дослідник, бажаючи показати циклічний характер і цілісну завершеність аналітичного процесу, додає до політичного прогнозування ще й і політичне консультування [Див.: 1, с. 9; 9, с. 3]. Необґрунтованість і методологічна уразливість такого підходу полягає, на нашу думку, в тім, що завершальною фазою, а відповідно й функцією цього циклічного процесу в системі політичної аналітики, є не тільки й не стільки політичне консультування (можливість пропозиції та вибору оптимального варіанту ухвалення рішення), скільки необхідність аналізу фази імплементації – безпосередньої реалізації політико-управлінської функції самого процесу прийняття та реалізації політичних рішень і програм, що логічно впливає з нього. Саме реалізацією політичного рішення та оцінкою його результатів, як свідчить не тільки теорія, а й практика, завершується політико-управлінський цикл, а одночасно з ним і завершальна фаза експертно-аналітичного процесу в цільових і функціональних межах політичної аналітики.

З огляду на замкнутий характер цього циклічного процесу в системі політичної аналітики, важливо відзначити, що на цьому робота політичного

аналітика й політичного експерта не завершується. Алгоритм їхньої подальшої діяльності процесуально й функціонально строго визначений. Так, у випадку одержання позитивних результатів оцінки процесу реалізації політичних рішень їх участь у реалізації даної політичної програми може бути продовжена. У випадку ж негативної оцінки відбувається повернення до вихідної фази циклу формулювання та аналізу проблеми з відповідним внесенням необхідних коректив у зміст раніше прийнятих, або прийняттю нових політичних рішень і програм.

Виходячи з наведеної концептуальної схеми, можна зробити наступні **висновки**.

1. В сучасному науковому дискурсі і навчальному процесі повинні застосовуватись, як мінімум, дві основні трактовки змісту поняття «політична аналітика». Перша – як відображення *процесуальної і інструментальної сутності і результатів* професійної діяльності суб'єктів експертно-аналітичного процесу з підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень і програм. І друга – *предметна*, як позначення сукупної назви політико-управлінських наукових дисциплін, з допомогою яких вказаний процес здійснюється.

Враховуючи це, можна запропонувати наступні **авторські визначення** змісту поняття:

1) політична аналітика – це сучасна цілісна експертно-аналітична система способів і процедур здійснення циклічного, замкнутого процесу формулювання і аналізу політичної проблеми, політичного прогнозування, політичного консультування і імплементації політичних рішень і програм, яка в процесі диференціації і інтеграції міждисциплінарного знання була первісно сформована політичним аналітиком і політичним експертом в політичному аналізі.

2) політична аналітика – це теоретико-прикладна, політико-управлінська цілісна система наукового знання процесу підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм. Її основними структурними елементами або підсистемами, які формують її сучасний зміст як поняття, є відносно самостійні, що володіють своїм власним методологічним статусом теоретико-прикладні, політико-управлінські, наукові дисципліни: політичний аналіз, політичне прогнозування, політичне консультування, прийняття політичних рішень, а базовим системотворчим елементом є політичний аналіз, який забезпечує не тільки її системну цілісність у процесі функціонування, а й відповідну назву – політична аналітика.

2. Сучасне поняття «політична аналітика» за своїм змістом і смисловим навантаженням доволі об'ємне і багатозначне. Цю специфічну її особливість зафіксували й автори перших спроб її концептуалізації, які вкладають у зміст поняття цілком різний смисл. Однак пояснити справжню причину відмінностей у трактуваннях так і не змогли, оскільки

в його визначенні використали спрощений, скоріше термінологічний, ніж концептуальний підхід.

3. Дана авторська концепція не претендує на вичерпне рішення проблеми визначення змісту поняття «політична аналітика», разом з тим вона містить у собі як евристичну, так і практичну значимість.

По-перше, вона дозволяє перебороти занадто спрощений підхід у визначенні сутності поняття «політична аналітика», який склався в сучасному науковому дискурсі, і пов'язане з ним довільне трактування її змісту.

По-друге, забезпечує можливість наукової обґрунтованості взаємозв'язку і взаємообумовленості структурних елементів політичної аналітики як явища і поняття і визначення її базового *системотворчого елементу*, який зумовив не тільки її назву, а й *системну цілісність* у процесі функціонування.

По-третє, вона дає не просто системне подання, чітке розуміння самої політичної аналітики як наукової політологічної категорії, а найголовніше – дозволяє привести в методологічну відповідність: предмет, завдання й функції кожного з її елементів – як *відносно самостійних* теоретико-прикладних, політико-управлінських наукових дисциплін, викликаних до життя закономірним процесом диференціації політичної науки. А з іншого боку, справжнє авторське бачення сутності елементів політичної аналітики дозволяє показати та довести їх реальний *процесуально-циклічний взаємозв'язок і взаємозумовленість* процесом їхньої інтеграції як *цілісної* теоретико-прикладної політико-управлінської *системи наукового знання*, покликаної оптимізувати реальну управлінську діяльність з підготовки, прийняття й реалізації політичних рішень і програм.

Результати нашого дослідження можуть знайти своє застосування також і в упорядкуванні всього навчального процесу з підготовки політологів, особливо політичних аналітиків, оскільки дозволяють не тільки скорегувати навчальні програми, з урахуванням досягнень сучасної методології політичних досліджень, а й з науково-методичної точки зору орієнтувати самих викладачів викладати студентам не тільки окремі навчальні курси по кожному з виділених нами елементів політичної аналітики як самостійних навчальних дисциплін, але й спеціальний, що випереджає загальний навчальний курс з методології політичної аналітики.

Література:

1. **Баронин А. С.** Аналіз і прогноз у політиці та бізнесі: Курс лекцій / А.С.Баронин. – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В. – 2005. – 128 с.
2. **Вонсович С. Г.** Політичний аналіз і прогноз / С.Г.Вонсович. – Кам'янець-Подільський: Видавець П.П.Зволейко Д.Г. – 2010. – 120с.

3. **Телешун С.О., Титаренко О.Р., Рейтерович І.В.** Основи інформаційно-аналітичної діяльності в публічному управлінні: навч. посіб. / С.О.Телешун, О.Р.Титаренко, І.В.Рейтерович. – К.: НАДУ. – 2009. – 168 с., а також: **Телешун С.О., Сьомін С.В., Титаренко О.Р., Рейтерович І.В., Вирович С.І.** Політична аналітика в системі публічного управління / С.О.Телешун, С.В.Сьомін, О.Р.Титаренко, І.В. Рейтерович, С.І. Вирович. – К.: НАДУ. – 2008. – 284с.
4. **Дегтярев А. А.** Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А.А.Дегтярев // Полис. – 2004. – № 1. – С. 154-168;
5. **Ващенко К. О.** Історичний генезис прикладного політичного аналізу й прогнозу / К.О.Ващенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: збірник наукових праць. – К. – 2007. – Вип. 35. – С. 227-241.
6. **Турунок С. Г.** Политический анализ. – курс лекций / С.Г.Турунок. – М.: Изд-во Дело. – 2005. – 360с.
7. **Дегтярев А. А.** Принятие политических решений: Учебное пособие / А.А.Дегтярев. – М.: КДУ. – 2004.- 416с.
8. **Ахременко А. С.** Политический анализ и прогнозирование: учеб. пособие / А.С.Ахременко. – М.: Гардарики. – 2006. – 333с.
9. **Ребкало В. А., Кальниш Ю. Г.** Практикум з політичної аналітики в державному управлінні: навч.-метод. посіб. / В.А.Ребкало, Ю.Г.Кальниш. – К.: Вид-во НАДУ. – 2005. – 56с.

УДК 327:303.01:341.213.5

Теоретичні підходи до розуміння європейської безпеки

Уляна Хельберг,

аспірант

Національного університету

«Кієво-Могилянська академія»

У статті окреслюється теоретична база феномену європейської безпеки, виділяються три підходи до розуміння безпеки: традиційний, комплексний і критичний, – які розглядаються у взаємозалежності один від одного.

Ключові слова: безпека, сек'юритизація, неореалізм, суспільство нагляду, Європейський Союз.

The article outlines the theoretical basis of the phenomenon of European security, elaborates three approaches to the understanding of security: traditional, complex and critical, which are investigated in their interdependence.

Keywords: security, securitization, neorealism, surveillance society, European Union.

Безпека є вагомою складовою сучасного європейського академічного дискурсу. Проте в ньому можна помітити не просто відсутність спільного визначення безпеки, а наявність протилежних за своєю суттю інтерпретувань. Розгляньмо це за допомогою підходів, які формують основу сучасного європейського дослідження питання безпеки.

Безсумнівно, за часів Холодної війни теорія неореалізму, оперуючи поняттями «безпека», «оборона», «держава», «баланс сил», «національний інтерес», пояснювала функціонування міжнародної та регіональної безпеки переважно з військово-політичної точки зору. Відповідно до неї, безпековий дискурс має місце, коли йдеться про виникнення небезпеки відносно держави, а тому він легітимізує використання державою сили у випадку загрози державній безпеці. Хоча для неореалістів, як і для їхніх попередників, світ залишається жорстокою ареною, де держави шукають

можливості для реалізації власного інтересу [17], теоретики розробляють нові аспекти, які розширюють тези класичного реалізму [10, с. 1]:

1) світовий порядок завжди анархічний; ієрархія держав відсутня: є більш і менш потужні держави, але навіть найпотужніша та впливовіша з них не може гарантувати, чи залишиться ситуація тією самою завтра;

2) через цю непередбачуваність, основною метою держав у анархічному світі є забезпечення виживання самих себе;

3) могутність держави залежить від її здатності максимізувати військову спроможність для того, щоб залишитися на верхівці ієрархії якомога довше;

4) держави поведуться раціонально, прораховуючи стратегії, в яких пріоритетом завжди виступає національний інтерес.

Цілком відповідно до цієї теорії, у практичних міждержавних відносинах часів Холодної війни, звернення до «безпеки» означало проголошення надзвичайного стану, який легітимізував використання будь-яких засобів для усунення наявної чи потенційної загрози державному інтересу.

Однак і під час Холодної війни, у 1970–80-х роках, у зв'язку з набуттям більшого значення економічними та екологічними чинниками в міжнародних відносинах, з'явилася необхідність виходу за рамки «традиційного» політичного мілітаризму та застосування комплексного підходу до розуміння безпеки. Ідея такого комплексного підходу була висловлена багатьма дослідниками, які свого часу виділяли декілька сфер безпеки, стверджуючи появу нових загроз, не пов'язаних лише з військовою сферою [8; 9; 16; 18; 20]. Але першими, хто надав безпеці нового, ширшого визначення, були дослідники Копенгагенської школи безпеки, зокрема, її найяскравіші представники Барі Бузан (Barry Buzan), Оле Вейвер (Ole Wæver) та Яап де Вільде (Jaap de Wilde). Саме ці науковці підкреслили пріоритетність політичного розвитку та відокремили його від безпекового. Внаслідок цього, безпека стає продовженням політики з використанням надмірних засобів, свого роду екстремальна версія політизації, що знаходиться таким чином за межами політичних правил гри [9, с. 23]. Окрім того, вони почали застосовувати термін сек'юритизація (*securitization*), що є особливо використовуваним в останнє десятиріччя.

В той час, коли неореалізм тлумачить безпеку як сталий феномен, який характеризується певними фіксованими категоріями, наприклад, балансом сил, розподілом військової сили, загрозою територіальній цілісності, сек'юритизація є процесом трансформації певного питання в питання безпеки. При цьому Копенгагенська школа розрізняє декілька елементів безпеки: політичний, військовий, екологічний, економічний та суспільний, наголошуючи, що кожна сфера життя може бути «сек'юритизована». Головним чином, це пов'язано із визнанням важливості інших, окрім державних, акторів міжнародним відносин. Військова безпека завжди має справу із державою або союзом держав як головним актором, проти якого може бути спрямована загроза.

Коли говорять про політичну безпеку, мають на увазі захист суверенітету, ідеології, загалом убезпечення від того, що становить загрозу визнання інституцій, легітимності норм, інколи – інтеграції держав. Екологічна та економічна безпека мають місце при виникненні загроз екологічного й економічного характеру відповідно. Суспільній безпеці слід надати більшої уваги та підкреслити, що головним об'єктом загрози тут виступають колективні ідентичності (а не індивіди як у випадку із соціальною безпекою), наприклад, групи з певними етнічними, національними, расовими, релігійними ознаками. Але оскільки ідентичності формуються та змінюються під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів, а отже, фіксованих ідентичностей немає, то провести межу між більш та менш загрозливими чинниками неможливо. І тому контекст суспільної безпеки трансформується залежно від того, як певна колективна ідентичність визначає необхідність убезпечення від потенційних загроз (мігрантів, терористів, злочинців та ін.)

Таким чином, якщо говорити загально, потреба в сек'юритизації може виникнути, коли актор заявляє про пріоритетність і терміновість певної загрози, що внаслідок цього дозволяє йому вийти за межі усталених процедур прийняття рішень і, відповідно, застосовувати усі можливі заходи для усунення цієї загрози. На відміну від «традиційного» підходу, в рамках якого безпека є посиленням політичного, «комплексний» підхід розуміє політичне як «звичайну публічну сферу», яка передбачає наявність вибору та прийняття рішення відповідно до існуючих норм і процедур. В той же час, про безпеку йдеться за наявності такої невідкладної проблеми, яка повинна бути вирішена терміново і не може бути вирішена звичайним шляхом. Отже, безпека визначається негативно – як невдача «нормальної політики» [9, с. 34].

Тим не менш, незважаючи на відхід від «традиційного» безпекового підходу та розширення розуміння безпеки, це розуміння досі виходить з неореалістичних термінів «загроза», «ворог» і «виживання», а також передбачає застосування екстремальних засобів при виникненні загрози, в тому числі – військових. Наприклад, згідно з Копенгагенською школою, в контексті суспільної безпеки небезпека існує, коли спільнота визначає свій реальний або потенційний розвиток загрозливим щодо свого виживання як спільноти [9, с. 119]. Тобто, при суттєвій зміні підходу – від вузького до нового розширеного, – суть залишається тією самою.

Вторячи «розширеному» визначенню безпеки, науковці, що формують основу сучасної європейської політичної думки, тлумачать безпеку з точки зору наявності чи відсутності загроз, іншими словами – через тлумачення небезпечного. Так, Свен Біскоп (Sven Biscop) посилається на Оксфордський словник англійської мови, що визначає безпеку як «відчуття безпеки чи свободи від [небезпеки] або відсутність небезпеки» [5, с. 1] (переклад мій – У. Р.). І хоча різні визначення можуть надавати дещо іншого розуміння безпеки – від появи екзистенційної загрози [9]

до відсутності будь-яких зовнішніх [21] і внутрішніх [2] загроз, а також спроможності боротьби проти них [12, с. 125], – тлумачення небезпеки або загрози безпеці невіддільне від самого поняття. При цьому Хайнц Гертнер (Heinz Gärtner) стверджує, що поряд із можливістю зміни політичних, економічних і культурних умов середовища, в якому може виникнути загроза, одним зі способів підвищення безпеки є збільшення військової спроможності. Нільс Андрен (Nils Andrén) визначає безпеку як внутрішню свободу самостійно приймати політичні рішення під тиском зовнішнього агресора [3, с. 11]. Всі ці визначення посилаються на поняття загрози, агресора, небезпеки, запозичені з неореалізму.

Такий «комплексний» підхід призводить до подальшого розвитку наукового безпекового дискурсу та нормативного конструювання безпекової політики, наприклад, у рамках ЄС, у військово-політичному контексті, звужуючи таким чином «всеосяжний» характер безпеки. В результаті, представництво Європейського Союзу як «безпекового та військового актора» [6, с. 189] можна нерідко зустріти в наукових роботах. А оскільки це твердження було б неможливим за часів Холодної війни та у перше десятиліття після неї, коли ЄС презентувався виключно як економічна та дипломатична сила, це може бути свідченням набуття неореалізмом все більшої популярності, навіть незважаючи на операційну загальноприйнятність в Європейському Союзі таких теорій, як конструктивізм або інституціоналізм.

Це не заперечує того факту, що ЄС приділяє увагу іншим секторам безпеки, окрім військового та політичного. Європейська стратегія безпеки «Безпечна Європа в кращому світі» називає хвороби, голод, бідність глобальними викликами, залишаючи тим не менш пріоритет за тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, організованою злочинністю, руйнуванням державного ладу та регіональними конфліктами як ключовими загрозами [11], та звертаючи особливу увагу на перші два з них, які є власне військовими за своєю природою. Тому, хоча Європейська стратегія безпеки вважається втіленням «комплексного» підходу на нормативному рівні, вона акцентує військові загрози, які, відповідно, можуть усуватися за допомогою військових засобів. Таким чином, розуміння безпеки є знов-таки закритим у рамках теорії неореалізму.

Внаслідок цієї тенденції розвитку, а також внаслідок мілітаризації, яка сама по собі є загрозою безпеці суспільства, ліберальним та демократичним цінностям, виникає новий підхід у рамках академічного безпекового дискурсу, який досліджує проблему формування суспільства нагляді, або дисциплінарного суспільства, що розвивається паралельно з посиленням сек'юритизації. Вивчення суспільства нагляді (surveillance studies) є мультидисциплінарним: воно об'єднує політологію, соціологію, кримінологію, правознавство, географію, інформатику. Спільним для усіх цих дисциплін є посилання на роботу Мішеля Фуко (Michel Foucault) «Наглядати та карати: народження в'язниці», зокрема, на феномен

паноптикону в його критиці влади. Як ідеальну модель влади-нагляду – досконалий дисциплінарний апарат – Мішель Фуко застосовує паноптикон Джеремі Бентама. «По периметру – будівля в формі кола. В центрі – вежа. У вежі – широкі вікна, які виходять на внутрішню сторону кола. Кільцеподібна будівля розподілена на камери, кожна з яких довжиною в усю товщину будівлі. В камері два вікна: одне виходить всередину (напроти відповідного вікна вежі), а інше – назовні (таким чином уся камера наскрізь проглядається) [...] достатньо помістити в центральну вежу одного наглядача, а в кожную камеру посадити по одному божевільному, хворому, засудженому, робітнику або школяру» [1, с. 291]. Завдяки наскрізній проглядності, камери постійно відкриті для ока наглядача. А завдяки непроникності поперечних стін, в'язень повністю ізолюваний від інших. Таким чином, він є завжди об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації: спільнота втрачає свою роль, внаслідок чого підвищується контрольованість і зменшується потенціал спротиву владі. Індивід бачить вежу та усвідомлює себе об'єктом інформації, в чому і полягає головна мета паноптикону – «привести в'язня в стан свідомої постійної видимості, яка забезпечує автоматичне функціонування влади» [1, с. 293]. Це в свою чергу означає, що навіть вежа для в'язня не є персоналізованою – в'язень ніколи не бачить наглядача. В ній взагалі може не бути індивіда, але сам механізм нагляду, видимий для в'язнів, робить їх залученими у владу через їх власне усвідомлення своєї «проглядності»: в'язень знає, що за ним постійно спостерігають, але не має змоги це перевірити, наглядач завжди знає, що він може спостерігати за в'язнем у будь-який момент, але має змогу не робити цього постійно [1, с. 295]. Таким чином влада стає автоматизованим імперсональним механізмом контролю, який може бути властивим будь-якій сфері, де є множина людей, яку потрібно змушувати до певного способу дій для покращення здійснення влади, націленої на збільшення продуктивних можливостей суспільства.

Вивчаючи дисциплінарну владу під різними кутами зору, дослідники суспільства нагляду сходяться на тому, що сучасна політика безпеки розвивається за принципом паноптизму. Кореляція демократичних цінностей і технологій їх убезпечення стає проблемою при реалізації політики безпеки і в Європейському Союзі. З одного боку, впроваджується високотехнологічний безпековий апарат з метою боротьби проти міжнародного тероризму, поширення ліберально-демократичних цінностей та підтримання суспільної безпеки. Ці технології уможливають візуальний нагляд (камери спостереження, сателіти, непілотований повітряний транспорт), акустичний нагляд (аудіо, інфра- та ультразвукові технології), електромагнітний нагляд (радіо, інфрачервоні та ультрафіолетові технології), біохімічний нагляд (хімічні/біологічні технології, біометрики, генетика), комп'ютерне спостереження [19]. З іншого боку, як і стверджував Мішель Фуко, ці технологічні інструменти є методами контролю за діями людей і підвищення суспільної корисності. Впровадження та

функціонування технологій, які повинні бути застосовані для захисту суспільства від загроз, призводить до прямого нівелювання прав людини, саме створює внутрішню загрозу ліберальним і демократичним цінностям і, відповідно, порушує питання про реальний рівень суспільної безпеки. Різні види «дисциплін» стають техніками збільшення корисності (покращення захисту суспільства), і в рамках кожної дисципліни урізноманітнюються механізми контролю – виключення, диференціація, цензурування стають засобами сек'юритизації.

Одним з найбільш жорстких критиків розвитку сучасної європейської політики безпеки є Бен Хейес (Ben Hayes). Він описує та аналізує емпіричні дані, пов'язані із введенням різноманітних безпекових технологій в ЄС. Так, наприклад, прийнята Європейським Союзом у 2002 р. секретна рекомендація з розробки «терористичних профайлів» [13, с. 50], закликає держави ЄС створити базу даних потенційних терористів. Усі можливі риси: національність, освіта, психологічно-фізіологічні особливості, місце народження, місця перебування, військова служба, відвідування льотних курсів та ін., – можуть бути розцінені як умови можливості скоїти терористичний акт. У такий спосіб, шляхом виокремлення «підозрілих» індивідів, створюється штучний образ ворога – або потенційного терориста. Також цікавим фактом, що свідчить про удосконалення нагляду в результаті розвитку стратегії безпеки, є нове посилення прикордонного контролю в ЄС. Зокрема, європейські оборонні компанії працюють наразі над створенням непілотованого повітряного транспорту та роботів з метою «вживання заходів для зупинення нелегальних дій» на кордоні [7].

Бен Хейес називає цей феномен неоконоптиконом, пов'язуючи його появу з розвитком неоконсерватизму. Інший дослідник, Дідьє Біго (Didier Bigo), вводить поняття баноптикону, маючи на увазі, що технології сек'юритизації спрямовані не на всіх людей, а на певні категорії населення, які виявляються, контролюються та виключаються вірогідніше за інші [4]. Деякі науковці вивчають паноптикон як неодмінний супутник урбанізму. Так, фінська дослідниця Хіллі Коскела (Hille Koskela) стверджує, що сучасне місто є простором втілення паноптичної влади через введення технологій нагляду як паноптичних технологій влади [14, р. 243]. Звичайно, не кожна технологія сконструйована за принципом паноптизму, і паноптизм не здатен описати кожен ситуацію. Однак, завдання дисциплінарної влади – виключення ненормального («ворожого», «підозрілого») – стає завданням європейської політики безпеки, а технології нагляду – джерелом автоматичного функціонування влади.

В рамках нашої статті варто провести паралель цього «критичного» погляду на безпеку із попереднім, якому ми дали назву «комплексний». З огляду на вище зазначене, можна припустити, що, підтверджуючи тезу про розвиток безпеки в традиціях неореалізму, новий вид мілітаризації має місце, відмінний від мілітаризації часів Холодної війни. Безсумнівно, цей вид не може характеризуватися такими швидкими темпами озброєння

та має більше спільного з завданнями з підтримання миру та цивільного врегулювання, тим не менш, переміщення технологій, які раніше використовувались у військовій області, в публічний простір, а також генерування образу «ворога», властивого війні, підтверджує небезпеку не тільки з боку зовнішніх загроз, таких як тероризм, але й небезпеку надмірного контролю, що парадоксально містить стратегія безпеки, яка все більше і більше розвивається європейською бюрократією. Девід Ліон (David Lyon) порівнює військові та бюрократичні структури: вони обидві є ієрархічними та виконують ту саму функцію – накопичування знання про велику кількість людей з метою нормалізації їх поведінки (дисциплінування): по-перше, поведінки систематизуються та контролюються чиновниками та військовими офіцерами, по-друге, ця функція завжди спрямована проти ненормальної – або ж ворожої – поведінки [15, с. 28].

Таким чином, розглянувши три підходи до розуміння феномену європейської безпеки, можна зробити висновок про те, що традиційний підхід, заснований на принципах теорії неореалізму, зводить розгляд безпеки до лише військово-політичного контексту. З іншого боку, комплексний підхід, що набув особливого розвитку після Холодної війни, розширює цей контекст, беручи до уваги важливість загроз іншого характеру: економічного, екологічного, суспільного. Проте цей підхід оперує термінами попереднього, такими як «загроза», «ворог» і «виживання», а тому його домінування в європейському академічному дискурсі призводить до розвитку політики безпеки переважно у військово-політичному напрямку.

Натомість новий підхід, критикуючи попередні два, змушує гостро поставити питання про межі розвитку безпекової політики та, відповідно, загрози, які містить у собі сек'юритизація: з одного боку, відбувається мілітаризація та надмірне втручання в життя людини із загрозою приватності та рівності, з іншого боку, метою цього є захист суспільства від загроз, тобто, є сенс говорити про позитивний зворотній зв'язок між метою і засобами, що призводить до неминучого посилення тиску влади на свободи особистості. За відсутності достатньої уваги критичному підходу виникає небезпека в рамках європейської політики безпеки – сек'юритизація, яка покликана захищати суспільство, буде парадоксально спрямовуватись на подальше збільшення нагляду за рахунок ліберальних і демократичних цінностей.

Література:

1. **Фуко М.** Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Електронний ресурс]. – 333 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/07.php.

2. **Ayoob M.** Security in the Third World: The Worm About to Turn? / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 317–329.
3. **Andrén N.** Säkerhetspolitik. – Stockholm : Utrikespolitiska inst., 1984. – 167 p.
4. **Bigo D.** Globalized (In)Security: The Field and the Ban-opticon [Електронний ресурс]. – 2006. – 45 p. – Режим доступу: <http://www.ces.fas.harvard.edu/conferences/muslims/Bigo.pdf>.
5. **Biscop S.** The European Security Strategy: A Global Agenda for Positive Power. – Aldershot: Ashgate, 2005. – 152 p.
6. **Bretherton C., Vogler J.** The European Union as a Global Actor. – London: Routledge, 2006. – 316 p.
7. **Buxton N.** Interview with Ben Hayes : The EU Security-Industrial Complex [Електронний ресурс] // 8th Asia-Europe Peoples' Forum. Challenging Corporate Power: Building States of Citizens for Citizens. – 12 p. – Режим доступу: http://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/AEPF8_TNI_booklet.pdf.
8. **Buzan B.** People, States and Fear : An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. – London : Harvester Wheatsheaf, 1991. – 393 p.
9. **Buzan B., Wæver O., De Wilde J.** Security: A New Framework for Analysis. – Boulder, Colo : Lynne Rienner, 1998. – 239 p.
10. Conversations in International Relations. Interview with John J. Mearsheimer (part I) [Електронний ресурс] // International Relations. – 2006. – No 20 (1). – P. 105–123. – Режим доступу: <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/A0039.pdf>.
11. European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World, 12 December 2003. – 15 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.
12. **Gärtner H.** Internationale Sicherheit: Definitionen von A – Z. – Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges., 2005. – 184 S.
13. **Hayes B.** NeoConOpticon: The EU Security-Industrial Complex [Електронний ресурс] / Ed. by N. Buxton, F. Dove. – TNI in association with Statewatch. – 84 p. – Режим доступу: <http://www.statewatch.org/analyses/neoconopticon-report.pdf>.
14. **Koskela H.** “The Gaze Without Eyes”: Video-surveillance and the Changing Nature of Urban Space // Progress in Human Geography. – 2000. – Vol. 24. – No 2. – P. 243–265.
15. **Lyon D.** Surveillance Studies: An Overview. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 243 p.
16. **Mansfield E.** Power, Trade and War. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 278 p.

17. **Mearsheimer J.** The False Promise of International Institutions [Електронний ресурс] // International Security. – 1994. – V. 19. – No 3. – P. 5–49. – Режим доступу: <http://links.jstor.org/sici?sici=0162-2889%28199424%2F199524%2919%3A3%3C5%3ATFPOH%3E2.0.CO%3B2-C>.

18. **Nye J., Lynn-Jones S.** International Security Studies : A Report of a Conference on the State of the Field // International Security. – 1988. – Vol. 12. – No 1. – P. 5–27.

19. **Petersen J.** Understanding Surveillance Technologies. – Boca Raton, FL : Auerbach publications, 2007. – 1007 p.

20. **Ullman R.** Redefining Security / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 296–316.

21. **Wolfers A.** “National Security” as an Ambiguous Symbol / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 15–29.

УДК 32:303.09:167.7

Використання штучних нейронних мереж для моделювання політичних процесів

Микола Польовий,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціальних теорій
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Розглядаються можливості використання теорії штучних нейронних мереж у вивченні політичних процесів шляхом побудови нейронподібних імітаційних моделей цих процесів.

Ключові слова: штучні нейронні мережі, політичні процеси, імітаційне моделювання.

Possibilities of artificial neuron networks theory use in study of political processes by construction of neuron-similar simulation models of these processes are examined.

Keywords: artificial neuron networks, political processes, simulation.

Сучасна політична реальність, частиною якої є й політичні процеси, характеризується надзвичайною складністю. В той же час наукове вивчення політичних процесів виступає вкрай актуальним завданням через їх всеосяжний вплив на суспільне життя людини. Важливим кроком на шляху більш глибокого розуміння політичних процесів є побудова та подальший аналіз імітаційних моделей цих процесів. Моделі, поза сумнівом, є одним з найважливіших інструментів наукового пізнання. Відомо, що моделювання певного об'єкту дозволяє значно поглибити наші знання про нього за умови вивчення саме його моделі [1].

Різноманітні позитивні аспекти побудови моделей у науково-дослідній діяльності детально вивчені в літературі [1; 2; 3; 4; 5]. Відносно соціальних процесів, але в аспекті соціологічному, питання застосування різноманітних моделей детально досліджував Ю. М. Плотинський [1]. В той же час залишається багато теоретико-методологічних проблем

побудови та подальшого використання таких моделей у вивченні саме політичних процесів. Серед цих проблем важливе місце посідає завдання впровадження нових методів моделювання політичної дійсності.

Значних успіхів у багатьох сучасних природничих дисциплінах досягнуто завдяки використанню у вигляді основи для побудови моделей процесів, що складають специфічні предмети цих дисциплін, штучних нейронних мереж [див., напр.: 6].

Отже, завданням даної роботи є розгляд можливостей та обмежень у використанні штучних нейронних мереж для побудови моделей політичних процесів.

Як відомо, значна кількість моделей політичних явищ, і політичні процеси не є винятком, так чи інакше спираються на загальновідомі теоретичні моделі політичної системи Д. Істона, Г. Алмонда та К. Дойча, які складають певний теоретичний фундамент для подальших побудов. Поняття політичної системи, що було введене до наукового обігу Д. Істоном, вважатиметься важливим чинником політологічного аналізу політичних реалій сучасного суспільства. Власне кажучи, не буде перебільшенням твердження про те, що й політичні процеси у модельному трактуванні розуміються досі як певна сукупність станів політичної системи, що змінюють один одного. Слід відзначити, що таке розуміння, з одного боку, є дещо обмежуючим, а, з другого, ступінь цієї обмеженості залежить, по-перше, від проміжків часу, що враховуються у моделі (доба, місяць, рік тощо), і, по-друге, від масштабу, в якому розглядається процес (країна, регіон, соціальна група тощо). Отже, політичний процес при моделюванні також можна розглядати як перебіг сукупності станів тих чи інших явищ або політичної системи в цілому.

Відомо, що як поняття політичної системи, так і відповідні моделі у політичній науці вже пройшли повний шлях від цілковитого захоплення до критичного ставлення та майже повного нехтування. Майже загальновизнаним тепер є визнання великої відстані між теоретичними моделями політичної системи та їх практичним втіленням – конкретними політичними системами, внаслідок чого при аналізі цих останніх у відповідному часі із теоретичних моделей беруться лише окремі поняття та характеристики. Отже, теоретичні моделі використовуються на зразок ідеальних типів у веберівському сенсі.

Не зважаючи на те, що різноманітні недоліки моделей Д. Істона, Г. Алмонда та К. Дойча неодноразово висловлювалися у літературі [7], не слід забувати, що головною рисою будь-якої моделі є максимальне наближення до точності в імітації лише певних рис оригінального об'єкту, яке супроводжується, як правило, вкрай неточним відображенням усіх інших сторін об'єкту, що вивчається. Більше того, саме з метою вивчення цих окремих рис об'єкту й створюється модель. Апарат побудови моделі може бути різним. Зазвичай до нього висуваються лише вимоги підтримання адекватності трансляції характерних рис об'єкту, що

вивчається, дотримання певного рівня формалізації та забезпечення подальшого всебічного вивчення побудованої моделі.

Загальною вадою перелічених вище моделей політичної системи є надлишкове узагальнення етапів підготовки та реалізації політичних рішень, що враховує, умовно кажучи, «макрополітичні чинники», але не дає можливостей аналізу «мікрое впливів» на ці рішення. Власне кажучи, саме такі впливи й спричинювали наявність значних відмінностей між теоретичними моделями політичної системи та її конкретно-історичними втіленнями. Цей недолік пов'язаний з наявними на час розробки вказаних моделей методами моделювання, які й не мали адекватних засобів для врахування «мікрополітичних» факторів.

З огляду на вищезазначене ми вважаємо за доцільне розглянути можливості врахування «мікрополітичних» факторів у моделюванні на базі апарату теорії побудови штучних нейронних мереж. Основним завданням моделі політичної системи, заснованої на даному методичному апараті, слід вважати якомога точніше уловлення тих рис процесу підготовки, реалізації й адаптації політичних дій, що зазвичай не беруться до уваги в наявних моделях, орієнтованих на «узагальнений» підхід.

Головні вихідні міркування стосовно вибору для побудови моделі саме методів побудови штучних нейромереж, на нашу думку, наступні:

- по-перше, єдиною дійовою і вирішальною особою в політичній системі, яку слід враховувати, є людина. Навіть якщо за таку особу виступає колективний орган влади, його поведіння повинне, на наш погляд, описуватися в термінах поведінки індивіда, а в деяких випадках усю діяльність цього органа влади доречно розбивати на діяльність окремих індивідів, що його складають;

- по-друге, ми виходимо із припущень про наявність безлічі політичних акторів та про ймовірне перевищення їхньої загальної кількості над загальною кількістю дорослих членів суспільства в кілька разів. У даному випадку ми апелюємо до відомої ситуації, коли та сама людина в процесі своєї життєдіяльності виконує різні ролі протягом досить обмеженого часу, який порівнянний із часом одного такту моделі (наприклад, ролі батька, підлеглого, керівника, виборця тощо). Ми гадаємо також, що для кожного політичного актора, якого має враховувати модель, є можливим визначення певної закономірності (напевне, наближеної до циклічної) зміни його ролей.

- по-третє, ми передбачаємо стохастичну або умовну рівнозначність дій, точніше – найближчих наслідків дій – усіх політичних акторів. Ми гадаємо, що в сучасних політичних системах досить частою є ситуація, за якої під впливом випадкових та вкрай незначних факторів приймаються випадкові ж політичні рішення і здійснюються відповідні дії;

- по-четверте, ми виходимо з припущення про те, що дії або рішення навіть великої групи осіб можуть бути зведені до сукупності дій або рішень окремих особистостей;

- по-п'яте, бажано, щоб результуюча модель мала практичну застосовність – давала можливість прогнозування розвитку політичної системи та її життєдіяльності за умов незначного адаптаційного змінення.

Отже, модель повинна враховувати не просте переміщення потоків інформації та дії політичних акторів, а й відбивати основні риси процесів прийняття і реалізації рішень.

Виходячи з вимог до бажаного апарату моделювання слід визнати, що одним з найбільш придатних апаратів моделювання політичної системи, яка повинна мати описувані вище характеристики, є теорія побудови штучних нейронних мереж.

Ми вважаємо, що серед основних подій у процесі функціонування політичної системи виступають наступні:

- сприйняття політичними акторами інформації,
- обробка отриманої інформації і
- формування певного рішення.

Слід відзначити, що ці вихідні міркування стосовно сутності моделі політичної системи близькі до основи моделі К. Дойча [8].

Вказані основні події відбуваються, кінець кінцем, у свідомості людини, аналогом якої може вважатися штучна нейромережа. У процесі функціонування людського колективу також виявляються риси аналогії з нейромережею (наприклад, у випадку колективного прийняття рішень йдеться про прояв певної форми суспільної свідомості). Взаємодія окремих індивідів у процесі соціального спілкування дає також субстратну подібність з нейромережею – в обох випадках йдеться про кілька однакових одиниць, певним чином структурованих та взаємодіючих одне з одним. Широко відома нерівність окремих людей імітується в нейромережі відмінностями в значеннях коефіцієнтів цілком однакових штучних нейронів. Здатність політичної системи агрегувати великий обсяг різномірної вхідної інформації найкраще може імітувати знову ж таки нейромережа, оскільки надзвичайна ефективність агрегування інформації є однією з характерних рис багат шарових нейромереж.

Основні успіхи у вивченні штучних нейромереж досягнуті фахівцями в сфері автоматичних систем керування і розпізнавання образів [6, С. 3-8]. Внаслідок особливостей потреб того напрямку науки, що найбільшою мірою розвивав теорію нейромереж, у більшості наявних нейромережових моделей за вирішальні правила правлять досить складні математичні функції, розраховані на обробку кожним елементом мережі точно вираженої числової інформації [9, с.17-18]. З огляду на вищезазначене найбільш продуктивною уявляється побудова моделі політичної системи із запозиченням структури та принципів побудови штучної нейромережі з введенням у неї нечітких вирішальних правил, а також незвичайних схем розміщення штучних нейронів.

Головна риса штучної нейромережі – наявність у ній певної кількості шарів, кожний з яких складається з певної кількості так званих штучних

нейронів, або базових процесорних елементів. Кожен штучний нейрон у межах одного шару має ідентичну із сусідніми нейронами функцію перетворення вхідного сигналу, але з різними коефіцієнтами перетворення. Коефіцієнти перетворення в нейронах кожного шару можуть бути або такими, що регулюються, або постійними. Причому, як правило, на вхід кожного штучного нейрона одного шару попадають усі вхідні сигнали, а в результаті перетворення цих сигналів кожен нейрон видає на виході до наступного шару тільки один – результуючий – сигнал [10, С. 108-126].

Така побудова штучної нейромережі дозволяє використовувати її з метою апроксимації математичних функцій, рішення задач багатовимірної типологізації й оптимізації складних безупинних процесів [9, С. 22-35].

Вважається доведеним, що ступінь точності апроксимації математичних функцій багатьма видами нейромереж залежить від кількості шарів мережі та числа штучних нейронів у кожному шарі – чим їх більше, тим більш точною, і, найімовірніше, більш швидкою буде апроксимація. Є, щоправда, певна межа кількості штучних нейронів, після перевищення якої модель починає втрачати свою гнучкість та властивість адекватного відображення різноманітних ситуацій дійсності, перетворюючись у звичайну детермінаційну модель конкретного процесу.

Може бути проведена аналогія між функціонуванням штучних нейромереж та процесом функціонування політичної системи. І в роботі нейромережі, і в процесі функціонування політичної системи:

- кожна одиниця отриманої інформації переломлюється у свідомості людини безліччю додаткових факторів – її особистими перевагами, рівнем і широтою освіти, умовами середовища життєдіяльності і сприйняття (у нейромережі – безліччю вагових коефіцієнтів) – причому вплив цих факторів спрямовано тільки на одне – підсилити до максимуму чи, навпаки, знизити до нуля «звучання» цієї одиниці інформації в «загальному хорі»;
- точність результуючої інформації корелює з кількістю одночасно оброблюваних одиниць інформації (у політичній системі вона зв'язана, хоча й не лінійно, з кількістю людей, що беруть участь у інформуванні політичної системи та у прийнятті рішень, у нейромережах аналогом виступає кількість задіяних нейронів у шарі);
- відбувається одночасне «схоплювання» різноманітної інформації (цілісної «картинки») про об'єкт (одночасно необмеженою безліччю каналів вхідної інформації на першому шарі);
- весь отриманий обсяг інформації обробляється одночасно (паралельно);
- відбувається надзвичайно швидке й істотне агрегування отриманої інформації (від шару до шару);
- механічне збільшення числа одночасно оброблюваних одиниць інформації приводить, поряд з підвищенням імовірності досягнення найкращого результату агрегування, до імовірності отримання правдоподібних, але невірних результатів (багатоекстремальність

процесу навчання багатошарової нейромережі аналогічна широко відомій можливості упевненого одержання діаметрально протилежних висновків з однакової вихідної інформації).

Виходячи із зазначених вище засад, ми побудували подібну модель політичної системи, що, як зазначалось вище, фактично є моделлю функціонування політичної системи, отже моделлю політичного процесу [11]. В той же час з метою збереження певної наступності у традиції створення теоретичних моделей, які стосуються політичної системи, вважаємо за доцільне користуватися стосовно створеної нами моделі терміном «модель політичної системи». Наскільки нам відомо, це перший приклад використання теорії побудови штучних нейронних мереж у політичній науці.

Розглянемо основні риси побудованої нами моделі. Нейромережева модель політичної системи складається з кількох шарів штучних нейронів (у математиці штучний нейрон називається базовим процесорним елементом, у нашій моделі ми заміняємо його виразом «елемент нейромережі» – ЕНМ).

Кожен ЕНМ представляє в моделі одного актора політичної системи. У даному варіанті моделі ми намагаємось врахувати усі види ЕНМ. Життєвим аналогом ЕНМ має виступати як певна політична організація, так і окремий індивід. На нашу думку, в ідеальному варіанті всі ЕНМ у моделі повинні представляти тільки індивідів, оскільки будь-який політичний інститут так чи інакше є проявом діяльності окремих людей. Усі ЕНМ у моделі рівнозначні та характеризуються однаковими функціями отримання, перетворення та агрегування вхідної інформації, але деякі з цих ЕНМ включені у різні шари нейромережі.

Структура моделі формується таким чином, щоб імітувати процес функціонування політичної системи з урахуванням висловлених вище гіпотез про характеристики політичної системи.

Модель складають кілька блоків, кожен з яких містить один шар ЕНМ. Функціонування моделі виражається у почерговому включенні кожного з цих блоків, переробці ним певної вхідної інформації та передавання її агрегованої частини наступному блоку:

1. Блок формування базових вимог (побажань).
2. Блок підготовки та прийняття місцевих рішень.
3. Блок підготовки та прийняття рішень регіонального (обласного) рівня.
4. Блок підготовки та прийняття рішень загальнодержавного рівня.
5. Блок реалізації політичних рішень (блок політичної дії).
6. Блок сприйняття дій і рішень [11].

Результати сприйняття дій складають вхідну інформацію до наступного кроку дії першого блоку. Після переходу інформації про сприйняття дій до першого блоку починається новий цикл роботи моделі.

Важливою особливістю моделі є те, що в ній немає жодного ЕНМ, що входив би тільки до одного блоку. Кожен ЕНМ бере участь у роботі не менш

двох (частіше – трьох) блоків. Такою побудовою моделі ми намагаємося зімітувати виконання різних ролей одним індивідом, який, наприклад, є особою, що має певні потреби та намагання, поруч з тим може бути особою, яка приймає рішення й одночасно особою, яка буде відчувати на собі результат проведення цих рішень у життя.

Функції фільтрування (перетворення) вхідної інформації кожного ЕНМ умовно поділяються на дві частини:

- «загальнолюдські» – загальні для всіх ЕНМ і покликані імітувати звичайні людські міркування, умовиводи і реакції (на зовнішній вплив);
- «спеціалізовані», що відповідають рольовій позиції індивіду – у залежності від положення людини в політичній системі вони будуть різними.

Різні за часом і місцем функціонування політичні системи характеризуються різними варіантами моделі. Спроби верифікації моделі показали, що у подальшому, можливо, має сенс виділення у кожному блоці моделі кількох шарів ЕНМ з метою забезпечення більш тонкого настроювання моделі.

Аналіз варіантів моделі, що імітують функціонування політичних систем, властивих різним часовим епохам, дозволяє зробити висновок про те, що з розвитком людського суспільства відсоток кількості дієвих політичних акторів відносно загальної кількості народонаселення зменшується.

Важливим припущенням є те, що стосується поки що метафоричного розуміння нейромережевого підходу до політичної системи та має знайти своє місце у подальших модифікаціях моделі: якщо представляти процес функціонування політичної системи процесом діяльності відповідної нейромережі, є підстави очікувати, що в кожному конкретному історико-географічному випадку ця нейромережа вже є оптимізованою під конкретну ситуацію політичного життя. Ця стихійна або синергетична оптимізація виглядає на зразок того, як вже у давні часи людські шляхи та розселення стихійно оптимізувалися під природні умови. На жаль, конкретні засоби оптимізації цієї системи поки що залишаються невідомими. Ми припускаємо, що оптимізованою є нейронна система усього процесу існування людини (а не тільки його політичної складової) та одним з головних критеріїв його оптимізації має виступати комфортність – тобто такий підхід до організації політичного життя, який має доставляти перш за все максимум зручності існування людини.

Отже, ми розглянули деякі риси штучних нейронних мереж, які роблять їх подібними до біо-соціальних та політичних об'єктів, що, у свою чергу, дозволяє сподіватися на наявність можливості побудови аналогових імітаційних нейромережевих моделей різноманітних політичних процесів. Побудований нами варіант теоретичної моделі політичного процесу як сукупності станів політичної системи показав можливість практичної реалізації подібних моделей. Нагальними проблемами подальших

досліджень уявляються роботи з більш детальної верифікації наявної моделі, побудови різноманітних її «клонів» щодо різних аспектів політичного процесу, та пошук інших сфер застосування методів побудови штучних нейронних мереж у політичних дослідженнях.

Література:

1. **Плотинский Ю. М.** Модели социальных процессов / Ю. М. Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
2. **Вартофский М.** Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофский. – М.: Прогресс, 1988. – 506 с.
3. **Мангейм Дж. Б.** Политология. Методы исследования : Пер. с англ. / Дж.Б.Мангейм, Р.К.Рич. Предисл. А.К. Соколова. – М.: Издательство “Весь Мир”, 1997. – 544 с.
4. **Моисеев Н. Н.** Математика в социальных науках / Н.Н.Моисеев // Математические методы в социологическом исследовании. – М., 1981. – С.10 – 24.
5. **Easton D.** A Systems Analysis of Political Life / D.A.Easton. – New York: Wiley, 1965.
6. **Осовский С.** Нейронные сети для обработки информации / С. Осовский ; пер. с польского. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 344 с.
7. **Общая и прикладная политология** / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. – 992 с.
8. **Дойч К.** Нервы управления. Модель политической коммуникации / К. Дойч. – М., 1993. – 124 с.
9. **Терехов В. А.** Нейросетевые системы управления / В. А. Терехов, Д.В.Ефимов, И.Ю.Тюкин. – М.: Высш. шк., 2002. – 183 с.
10. **Каллан Р.** Основные концепции нейронных сетей / Р. Каллан. – М.: Издательский дом Вильямс, 2001. – 287 с.
11. **Польовий М. А.** Головні риси нейромережевої моделі політичної системи / М. А. Польовий // Актуальні проблеми політики. – Одеса: ПП «Фенікс», 2007. – Вип. 31. – С. 106 – 114.

УДК 32:316.46

Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів

Анатолій Пахарев,
доктор політичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті розглядається роль політичних лідерів у функціонуванні пострадянських владних режимів, які є своєрідним симбіозом демократії та авторитаризму.

Ключові слова: політичне лідерство, пострадянські режими влади, демократія, авторитаризм.

The present article is dedicated to the research of the role of political leaders in the functioning of the authority regimes of the Post soviet space, which constitute itself some kind of mix of democracy and authoritarianism.

Keywords: political leadership, Post soviet authority regimes, democracy, authoritarianism.

Найяскравіші сторінки всесвітньої політичної історії завжди були пов'язані з іменами видатних політиків і полководців, наслідки діяльності яких відігравали доленосу роль у житті власних народів і політичних епох свого часу. В завдання цієї статті не входить нагадування читачеві про чисельні історичні події та прізвища видатних політичних лідерів, які радикально впливали на перебіг подій у світі, рішуче змінювали внутрішні та зовнішні вектори історичного розвитку. Світова й вітчизняна історична наука докладно вивчила й проаналізувала місце і значення цих подій та їх головних виконавців, розмістивши всіх по історичних полицях відповідно до епохи й політичної ваги здійсненого.

Особливе місце і роль політичні лідери займали в житті Давньоруської держави, Російської монархії, Радянського Союзу. Постаті князів, царів,

імператорів, гетьманів, ханів, партійних вождів завжди були в центрі уваги не тільки політичних еліт, а й усього суспільства.

Перша генерація політичних лідерів загальнополітичного рівня (президенти) на пострадянському просторі була занадто пістрявою та нерівнозначною за політичною компетенцією, політико-управлінським досвідом, рівнем політичної та загальної культури й освіти, чітким програмним спрямуванням для народів своїх республік. Державний розвал, як і усякий соціальний злам, часто висуває на провідні політичні посади не тільки досвідчених політиків, а й людей випадкових, які опинилися на гребені влади всупереч політичній логіці. Пострадянська доба не стала винятком із цього правила.

У початковому періоді державної незалежності колишніх радянських республік на верхньому щаблі влади опинилися учорашні компартійні лідери, які швидко перефарбувалися у демократів та націонал-демократів. Серед цієї лідерської групи були: Б. Єльцин (Російська Федерація), Л. Кравчук (Україна), Н. Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), С. Ниязов (Туркменістан). Термін володарювання цих лідерів вимірюється по-різному. Б. Єльцин протримався неповні дві президентські каденції, хоча і був на межі імпічменту. Президентство Л. Кравчука тривало два з половиною роки. С. Ниязов керував країною до смерті (2006 р.). Н. Назарбаєв і У. Карімов залишаються на чолі своїх країн й понині [4, с. 14-15].

Першими загальнонаціональними лідерами Білорусі та Киргизії стали представники науки С. Шушкевич і А. Акаєв, хоча політичний досвід цих президентів був різним. Президентство С. Шушкевича виявилось вкрай невдалим і призвело до соціально-економічної кризи в колись заможній радянській республіці. У 1994 році він програв президентські вибори уже в першому турі, а у другому турі змагалися голова уряду В. Кебич та голова радгоспу і депутат парламенту Олександр Лукашенко, за якого проголосувало 81% виборців. У політичну історію новітньою Білорусі С. Шушкевич увійшов як політик-профан, а його ім'я збереглося у пам'яті окремих людей хіба що як одного із підписантів Біловезької угоди. О. Лукашенко вже 17 років досить успішно керує державою, тричі перемагаючи на президентських виборах [3].

Аскар Акаєв, колишній президент академії наук Киргизії і керівник відділу науки ЦК Компартії республіки, був президентом держави з жовтня 1991 до липня 2005 р. Завдяки об'єктивним і суб'єктивним факторам перший киргизький президент позбувся влади в умовах так званої «кольорової революції», технології яких були застосовані і здійснені іноземними службами також у Грузії та Україні, хоча в Україні і Киргизії лідери «кольорових» перегонів пізніше зазнали політичного фіаско.

У політичних вчинках більшості першої генерації лідерів республік пострадянської доби важливу роль відігравав національний фактор, який був певною підвалиною державної незалежності. Спираючись на цей фактор, політичні режими нових країн формували стиль управління

суспільством співвідносно із внутрішніми та зовнішніми можливостями своїх країн. На цьому шляху державотворення серед перших осіб нових незалежних країн опинилися різні політики. У цьому ряду були досвідчені та політично помірковані управлінці. Були й політичні авантюристи та відверті демагоги. Були і націоналістичні провокатори, діяльність яких обернулася кривавими міжнаціональними бійками на Кавказі (Нагорний Карабах, Абхазія, Південна Осетія) і Придністров'ї, спровокувала міжнаціональну напругу в Прибалтиці, деяких республіках Центральної Азії, в Україні.

Політичні режими першої пострадянської доби не відзначаються владною стабільністю. Для цього були певні об'єктивні та суб'єктивні причини. До об'єктивних причин можна віднести: специфіку перехідного періоду від соціалістичного до капіталістичного способу управління, відсутність досвіду буржуазного володарювання, початкове зародження класу підприємців та банкірів, розвал минулого соціально-економічного ладу і його природний наслідок – всебічна гостра криза усього суспільства та ін. Суб'єктивні причини управлінських негараздів визначалися низьким рівнем політичної (та і загальної) культури угруповань, які здійснювали розвал минулого і зовсім не розуміли, що робити в найближчу перспективу. Важливим суб'єктивним фактором була відсутність компетентних політичних лідерів у ряді колишніх радянських республік, у результаті чого на чолі влади у цих країнах опинилися політичні авантюристи й профани.

Проте внутрішня і зовнішня ситуація вимагали від молодих режимів управлінського професіоналізму і кваліфікованих кроків у подоланні кризи. На посади загальнонаціональних лідерів були затребувані колишні комуністичні керманичі, які позбавилися минулої ідеології, але викликали у громадян більше довіри, ніж політичні демагоги і профани. Так, у республіці Молдова М. Снегура змінив П. Лучинський, у Литві В. Ландсбергиса – А. Бразаускас, у Грузії З. Гамсахурдія – Е. Шеварднадзе, у Азербайджані А. Сельчибея – Г. Алієв. Термін правління цих керівників був різним. У Литві, як і в інших країнах Балтії, президентами стали призначатися американські громадяни, які мали лише прибалтійське походження й отримували нове громадянство лише напередодні обрання їх у місцевих парламентах. Ця традиція існує вже понад два десятиліття. В Молдові П. Лучинського змінив у 2001 р. діючий лідер молдовських комуністів В. Воронін. У Грузії Е. Шеварднадзе, який був президентом країни майже десять років (1992-2003), поступився владою ставленику Заходу М. Саакашвілі завдяки «кольоровій революції». Цей авторитарний політичний режим зберігається в Грузії і понині під патронатом США. В Азербайджані президентство Гейдара Алієва після смерті перейшло до його сина Альхама, який досить успішно продовжує політику батька, а країна здобула певну економічну і внутрішньополітичну стабільність, хоча і залишається болючою рана – проблема Нагорного Карабаху.

Подальший процес формування політичних режимів на пострадянському просторі навряд чи можна вважати еволюцією від гіршого до кращого. Окремі досягнення на шляху демократизації, безумовно, є, але світова та вітчизняна громадськість частіше стає свідком неефективності управління суспільством, а іноді і серйозних провалів у діяльності окремих режимів та їх політичних лідерів.

Двадцять років державної незалежності колишніх радянських республік сформували політичні режими, які являють собою певний симбіоз демократії та авторитаризму. В жодній країні не було еволюційного процесу демократизації внутрішньополітичного життя. Ці процеси більше нагадували коливання маятника, амплітуда якого вимірювалася демократичними або авторитарними заходами управління суспільством залежно від внутрішнього становища у всьому його розмаїтті: від ступеня втручання й тиску з боку іноземних чинників, від якісних особливостей лідерів, що очолили режими.

Внутрішньополітичний стан усіх пострадянських республік після подій серпня-грудня 1991 р. можна з повною об'єктивністю охарактеризувати як тотальна криза, яка вразила усі соціально-економічні та духовні параметри життя на фоні невтримної ейфорії політичної свободи й демократії. Але ейфорія швидко минула, і народи нових незалежних країн віч-на-віч зіткнулися із масовим безробіттям, ліквідацією соціального захисту, розвалом економіки і фінансової системи, з несплатою пенсій і праці, з наростанням криміналу і т. ін. Намагання нових владних режимів подолати ці проблеми часто завершувалися провалами. Процес дикої капіталізації (шокової терапії, ваучеризації та приватизації) збільшував майнову прірву між купкою нуворишів і народними масами. Згодом політичні режими більшості нових країн шляхом прагматичної політики спромоглися зменшити соціальну напругу в своїх суспільствах, хоча залишаються ще досить гострі проблеми економічної і соціальної властивості.

Вагомим чинником у формуванні і характері діяльності деяких політичних режимів колишніх радянських республік виявився зовнішньополітичний фактор. Це стосується країн, де влада і владні лідери фактично призначалися іноземними державами, а самі країни поспіхом приймалися в Європейський союз і НАТО. Такий неприхований шлях функціонування політичних режимів став повсякденною практикою для країн Балтії. Ідейно-політичними засадами цих політичних режимів виявилася не тільки різко негативна оцінка всієї радянської доби, а й шалена сучасна русофобія [6].

Але крім неприхованого методу іноземного тиску у формуванні політичних режимів на пострадянському просторі були випробувані іноземні технології «кольорових революцій». У результаті таких «революцій» на хвилі зосереджуваної соціальної демагогії та щедрого іноземного фінансування виникали політичні режими, фактично залежні

від іноземних хазяїв. Подібна технологія була здійснена в Грузії, Киргизії, Україні. Були спроби в Узбекистані та Молдові, але вони завершилися провалом, як і в результаті невдачі зазнали «кольорові» режими в Киргизії та Україні. Як виявилось, ставка була зроблена на невдалих лідерів.

З урахуванням багатовікової історії Російської імперії, а потім і Радянського Союзу політичні режими на цьому великому європейсько-азійському просторі завжди ототожнювалися з конкретними лідерами – царями, імператорами, партійними керманічами. Пострадянська доба фактично нічого не змінила у менталітеті людей. Інша справа, що в перші пострадянські часи до влади в деяких республіках прийшли соціальні демагоги, політичні профани і просто політичні авантюристи. Але такий стан не міг зберігатись тривалий час. Суспільству потрібні були лідери, здатні не тільки побудувати нові управлінські інститути, а й подолати жорсткі наслідки розвалу – соціально-економічну та духовну кризу [1, с. 13–35]. На лідерські посади були затребувані політики-професіонали з прагматичним мисленням і поміркованим ідейно-політичним світоглядом. Зрозуміло, що така лідерська зміна не могла здійснитися миттєво. Для цього потрібен був час і готовність суспільства. Тому в окремих колишніх республіках при владі зберігалися певний час випадкові політики.

Формування нових політичних систем, прийняття нових конституцій і законодавчих актів, запровадження виборів владних органів та інша внутрішньополітична модернізація поступово склали підходи та принципи визначення і затвердження політичного лідерства в кожній пострадянській країні. Сьогодні, після двадцяти років державної незалежності, можна умовно відзначити два різновиди політичних лідерів на пострадянському просторі: лідери-прагматики і лідери-маріонетки.

Про лідерів-маріонеток можна сказати, що це частіше пересічні особи, основною гідністю яких є уміння підкоритися та уважно слухати і виконувати завдання хазяїв. Таких лідерів або часто змінюють, або геть забувають після невеликого володарювання. Приклади пострадянських країн Балтії та висуванців «кольорових революцій» у Киргизії та Україні підтверджують цей висновок. Що стосується Грузії, то це виняток, за яким є об'єктивні та суб'єктивні причини внутрішньополітичного і зовнішнього характеру.

Лідери-прагматики формували свої політичні режими, виходячи з внутрішніх і зовнішніх резервів та можливостей власних суспільств. Пострадянська доба підтверджує політичну привабливість прагматиків, які досить тривалий час очолюють верховну владу в своїх країнах. До цієї когорти загальнонаціональних керманічів належать: Володимир Путін (Російська Федерація), Нурсултан Назарбаєв (Казахстан), Іслам Карімов (Узбекистан), Емомлі Рахмонов (Таджикистан), Олександр Лукашенко (Білорусь), Гейдар і Ільхам Алієви (Азербайджан). Прагматична політика характеризувала діяльність лідерів Вірменії (Р. Кочаряна і С. Саркисяна) та Туркменістану (С. Ніязова і Г. Бердимухаммедова) [5, с.

281-297]. Сучасна політична нестабільність не дозволяє виразно визначити впливових лідерів у Киргизії та Молдові, внутрішньополітичне життя яких зазнає шаленого тиску з боку іноземних держав. У наданій статті автор не ставить завдання докладно проаналізувати характер і особливості лідерства та політичних режимів усіх пострадянських республік. Це завдання об'ємного дослідження. Враховуючи можливості однієї статті, автор вважає доцільним зупинитися на проблемах розвитку політичного лідерства і політичного режиму в Україні.

В Україні пострадянської доби політичний режим формувався під егідою президентів, яких за два десятиліття було чотири. Перший президент України – Леонід Кравчук, колишній лідер компартії України, був на вищій посаді два з половиною роки. Його влада співпала не тільки з розвалом радянської держави, а й з жорстокою всеосяжною кризою суспільного життя. Управлінська ефективність кожного політичного лідера залежить не тільки від власних якостей, а й від професійної компетентності найближчого оточення та соратників. Кравчук не мав солідної групи професіоналів-сподвижників, тому його передвиборча програма («5Д») була приречена на провал. Але першому українському президентові, якого можна частково визначити як прагматика, вдалося утвердити Україну суверенним суб'єктом міжнародної спільноти, провести необхідні дипломатичні заходи з іншими державами і міжнародними організаціями.

Десять років при владі (1994-2004 рр.) був другий Президент Леонід Кучма. Якщо перші вибори він відносно легко виграв у Кравчука, то другі – завдяки непримиренним чварам між лідерами лівих партій (Симоненком, Морозом, Вітренко), які у першому турі сумарно одержали майже половину голосів виборців, але не захотіли домовлятися про одного кандидата у другому турі. Кучма, який був представником радянського військово-промислового комплексу, висунув досить прагматичну програму подолання соціально-економічної кризи на основі укріплення усіх ланок влади.

Більшості цих проблем другому українському Президентові вирішити не вдалося, але, кажучи по справедливості, були здійснені важливі соціально-економічні та політико-правові заходи, які помітно знизили напругу в суспільстві: відроджені окремі галузі виробництва (металургія, хімічна промисловість, будівництво, деякі оборонні підприємства, харчове виробництво та ін.), проведена грошова реформа і валютною одиницею стала гривня, помітно скорочені борги із зарплати і пенсій, у 1996 р. під тиском Президента прийнята Конституція країни, сформована вертикаль влади від центру до регіонів.

Сьогодні, аналізуючи зміст Конституції та інших державно-правових актів доби другого Президента, а також методи управління, можна цілком безперечно оцінити це управління авторитарним, але, мабуть, іншого шляху в подоланні кризи не було. Щоправда, світова криза 1998 р. звела нанівець соціально-економічні покращення періоду першої президентської

каденції Л. Кучми, що сформувало суспільно-політичний рух «Україна без Кучми», наслідком якого стала «помаранчева революція» 2004 р. Політичний режим Президента Л. Кучми був природним управлінським відбиттям свого часу, але сам лідер усвідомлював, що авторитарні методи володарювання не можуть тривати довго і демократизація внутрішньополітичного життя неминуча. Він запропонував реформування політичної системи країни на бік демократизації, але, як виявилось, зробив це запізно та непереконаливо [5, с. 185-216].

Третім українським Президентом став В. Ющенко, колишній голова Національного банку й уряду. Його обрання сталося на основі «помаранчевої революції» за суттєвої фінансової і політичної підтримки США та інших західних держав, а також завдяки компромісу з окремими політичними елітами щодо зміни Конституції і виборчого закону (грудень 2004 р.). Програмні положення нового загальнонаціонального лідера передбачали суттєве економічне і соціальне процвітання держави, радикальну демократизацію внутрішньополітичного життя українського суспільства, а в зовнішній політиці – швидке прийняття України до складу Європейського Союзу та блоку НАТО. Як показала практика, вся ця програма виявилася безпідставними гаслами, а сам лідер опинився в ролі політичного банкрута, від якого відвернулися вчорашні зарубіжні патрони і більшість власних прибічників.

Повний і неупереджений аналіз президентства В. Ющенка ще попереду, але сьогодні можна відверто визначити його як вкрай невдалий. Криза в економіці і соціальному житті ще більше загострилася в умовах світової кризи в 2008-2009 років. Політична демократизація обернулася нескінченним порушенням законів і Конституції з боку владних структур і самого Президента. В міжнародній сфері провалилися сподівання на прийом України в ЄС і НАТО. Але найгіршим наслідком цього президентства був розкол українського суспільства на два ворожі табори, підґрунтям якого стали етнонаціональні і релігійно-конфесійні проблеми. Більш того, Президент виявився нездатним консолідувати і політично згуртувати навіть власних прибічників з «помаранчевої» коаліції. Президентські вибори 2010 р. остаточно поставили крапку на політичній біографії В. Ющенка.

З лютого 2010 р. Президентом України став Віктор Янукович, колишній керівник Донецчини і двічі голова українського уряду. Рік президентства нового лідера характеризується занадто важким соціально-економічним станом у країні, складними міжнародними взаємовідносинами, хоча накреслюються окремі кроки до економічної стабілізації, укріплення торгово-економічних стосунків із зарубіжними партнерами, зниження внутрішньополітичної напруги у суспільстві. Реалізація цих кроків багато в чому залежить від дієздатності і громадянської відповідальності правлячого класу країни і послідовності в діяльності Президента [4; 5].

Політичні режими на пострадянському просторі і політичні лідери, які очолювали або очолюють ці режими, рухаються в модернізаційних процесах владних політичних систем відповідно до внутрішньополітичних та зовнішніх обставин та історико-політичного досвіду власних народів. Два десятиліття державної незалежності колишніх радянських республік – це занадто малий термін у побудові оптимальної моделі управління. Аналіз політичних процесів і діяльності управлінських інститутів надає всі підстави оцінювати цей рух до демократичних цінностей і методів володарювання. Але специфіка майже абсолютної більшості пострадянських політичних режимів полягає в тому, що цей рух здійснюється крізь вагомі важелі авторитаризму [2, с. 11-121].

Література:

1. Демократия. Власть. Элиты: демократия VS элитократия /под ред. Я. А. Пляйса. – М.: РОССПЭН. – 2010. – 216 с.
2. Демократия: перезагрузка смыслов. – М.: Праксис. – 2010. – 294 с.
3. **Медведев Р.** Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели. – М.: ЗАО «ББПГ». – 2010. – 304 с.
4. **Пахарев А. Д.** Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією // Політичний менеджмент. Спецвипуск. – 2010. – С.13-22.
5. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Монографія за загальною редакцією Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во. – 2008. – 352 с.
6. Современная европейская демократия. – М.: Историческая память. – 2009. – 280 с.

УДК 321.011.5(477)

Депутат повинен жити серед виборців

Дмитро Ткач,

доктор політичних наук, професор,
надзвичайний і повноважний посол України

У статті автор аналізує типи виборчих систем, які застосовувалися в Україні починаючи з 1990 р. Увага акцентується на причинах неефективності виборчих систем, які унеможливають повноцінне утвердження представницької демократії в Україні. На підставі проведеного аналізу автор висловлює пропозиції з удосконалення виборчої системи, яка базувалася б на різноманітних формах самоорганізації громадян України.

Ключові слова: виборча система, парламентаризм, органи самоорганізації громадян, представницька демократія.

The article examines the types of electoral systems that are used in Ukraine since 1990. Attention focuses on the causes of ineffectiveness of electoral systems that prevent full establishment of representative democracy in Ukraine. Based on review, author expresses proposals to improve the electoral system, which would be based on various forms of self-organization of citizens of Ukraine.

Keywords: electoral system, parliamentary system, organs of self-organization of citizens, representative democracy.

Державне будівництво незалежної України, становлення демократії, залучення широких верств населення до управління державою неможливе без представницької демократії. Однією з головних причин перманентної політичної кризи в Україні є, на мій погляд, криза політичної системи. Нинішня модель представницької демократії, як це довели майже 20 років незалежності нашої держави, виявилась неприйнятною для українського суспільства і практично недієздатною. З самого початку ми взяли за зразок досвід західного парламентаризму, безоглядно перенісши його насамперед у виборчий процес, а згодом у діяльність представницьких органів влади – від місцевих до Верховної Ради. Чому так вийшло? Це

варто проаналізувати українським ученим і політикам. Результатом цього аналізу повинен стати пошук конкретних шляхів докорінного реформування представницької демократії в Україні. Від українських учених, від нашої науки залежить знаходження принципово нових рішень, які допомогли б країні вийти з системної кризи влади.

Починати, на мою думку, необхідно саме із законодавчої влади – з Верховної Ради України (стаття 75 Конституції України визначає, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України [1]). Адже ВРУ є вищою формою представницької демократії в Україні. Саме тут формуються, примножуються і зберігаються демократичні форми управління суспільством. Верховна Рада, як представницький орган влади, при правильній організації її діяльності має можливість створити базу для реформування всіх без винятку сфер суспільного життя. Альтернатива парламентаризму, заснованому на демократичному виборчому праві, тільки одна – диктатура, а це ми вже проходили, і не думаю, що захочемо повторювати помилки минулого. Як тут не пригадати відомі слова Уїнстона Черчилля про те, що у демократичної парламентської системи Заходу багато недоліків, але, на жаль, людство нічого кращого поки що не придумало.

Звичайно, можна сприймати ці слова як безвихідність або заклик йти бездумно за Заходом. А можна – як заклик до пошуку ефективніших форм представницької демократії. І почати цей пошук, на мою думку, потрібно з виборчого законодавства. Тому що проведення виборів, принципи формування і реалізації права громадян обирати і бути вибраними є наріжним каменем демократії, що склалася. Не випадково саме навколо цих проблем постійно ведеться гостра дискусія і в самій Верховній Раді, і за її межами. Проте предметом обговорення була і залишається доцільність застосування мажоритарної, змішаної або пропорційної виборчої системи.

18 листопада 1993 року Верховна Рада після напруженої політичної боротьби прийняла Закон «Про вибори народних депутатів України» [2] на основі мажоритарної системи. Але вже через рік – конституційна криза, головною причиною якої стає неструктурованість парламенту, нездатність сформуувати більшість, а це означає неможливість ухвалення базових законів для проведення політичних і економічних реформ. Що, у свою чергу, веде до поглиблення економічної кризи, загострення відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади.

Вихід знову знаходять у Законі України «Про вибори народних депутатів України», за який 24 вересня 1997 року проголосувало 230 депутатів [3]. Цей закон з внесеними Президентом України Л. Кучмою поправками вступив у дію 25 жовтня 1997 року. Квінтесенція закону – вибори депутатів ВР за змішаною системою. І знов, незважаючи на те, що в країнах Центральної і Східної Європи ця система дає можливість створити парламентську більшість, в Україні цього не відбулося. У результаті – нове протистояння Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів

загострилося до відкритої конфронтації. Парламент блокував ухвалення будь-яких законів про реформування суспільства. З величезними потугами вдалося тоді створити парламентську більшість, але оскільки вона носила ситуативний характер, то незабаром розпалася.

Парламент повертається до розгляду нового законопроекту про вибори депутатів ВР і ухвалює його вже на пропорційній основі. Закон «Про вибори народних депутатів України» від 03 2004 р. [4]. Потім цей закон модифікувався п'ятнадцять разів.

Так чому жодна з існуючих виборчих систем не спрацьовує в Україні?

Почну з мажоритарної системи. Виборчий закон 1993 року регламентував вибори депутата по одномандатному виборчому округу з чисельністю виборців 120–150 тис. чоловік. У сільській місцевості це практично декілька районів. У великих містах – один район. Маючи вельми численний електорат, депутат для вивчення проблем населення, а тим більше для їх вирішення, повинен мати відповідні структури в кожній виборчій дільниці. У більшості народних обранців цього не було. Отже їхня робота зводилася до періодичних відвідин округу, зустрічей з виборцями і місцевими представниками влади. Звичайно, якась користь від такої роботи була, але вплинути на ситуацію, поліпшити життя простих людей, зрозуміти справжні причини народної біди такими відвідинами неможливо. Не кажучи вже про тих депутатів, які не проживають в окрузі, мають свій бізнес або ще і партійні обов'язки. Тож у депутата бракувало часу на повноцінну роботу з виборцями. А як без цього розраховувати на представлення інтересів електорату в парламенті?

Змішана система в частині, що стосується одномандатних виборчих округів, примножила принаймні удвічі недоліки мажоритарної системи, оскільки кількість виборців в окрузі збільшилася. Водночас депутати, обрані до ВР за партійними списками, опинилися в ще складнішій ситуації. Заяви партійних лідерів про те, що їх організації є виразниками «дум і надій народу» в кращому випадку можна характеризувати як нескромні. На той час п'ять найбільших партій налічували в своїх лавах не більш ніж 2% дорослого населення країни. Ця тенденція збереглася і понині.

Звичайно, партійні депутати можуть діяти через партійні організації на місцях, з їх допомогою вивчати і реалізовувати інтереси виборців. Але біда в тому, що тільки декілька партій мають більш-менш розгалужену мережу місцевих організацій, а це означає, що всі інші працюють з «масами», а не безпосередньо з людьми. Крім того, частина партійних депутатів своєю поведінкою і діяльністю повністю дискредитували ідею створення в Україні партійно-політичної відповідальності влади.

Партійна і фракційна палітра ВР після виборів 1998 року була наступною. З дев'яти партій, що увійшли до ВР і створили свої фракції, чотири змогли їх зберегти, хоч і достатньо общипаними. Сім фракцій і груп було створено заново. Процес створення і розпаду цих структур ВР йшов перманентно.

369 разів депутати міняли фракції, деякі з них робили це по кілька разів. Так про яку партійну відповідальність можна говорити, про який захист інтересів рядових членів партії і співчуваючих?

7 липня 2005 року Верховна Рада внесла зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року, виклавши ст. 1 п.3 в такій редакції: «Вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій».

Таким чином в Україні було впроваджено партійну виборчу систему до головного законодавчого органу країни.

У той час у багатьох політиків, політологів виникло питання: чи зможе пропорційна система змінити ситуацію з українською представницькою демократією на краще?

Відповіді не довелося чекати довго. В Україні склалася так звана мультипартійна система. Станом на 31 березня 2005 року Міністерство юстиції зареєструвало 126 політичних партій. Для участі у виборчих перегонах 2006 р. подали документи 53 політичні партії і виборчі блоки. Ця цифра перевершила всі сподівання як політиків, так і організаторів виборів. Після перевірки поданих документів суб'єктами виборчого процесу було зареєстровано, як відомо, 45 партій і блоків. Таким чином, участь у виборах взяли 51 партія, об'єднані у 17 блоків, а 28 партій ішли на вибори самостійно. Тобто 79 партій були учасниками виборчих перегонів [5].

Чого вартують очікування, створені через представлення партій у виборчому процесі як суб'єктів політичної влади і відповідальності, можна проілюструвати на такому прикладі.

Під час виборчої кампанії 2006 року двадцять одна партія не була спроможна включити в списки кандидатів у депутати хоча б сто чоловік. Водночас десять партій отримали на виборах меншу кількість голосів, аніж було задекларовано в їхніх партійних списках. Практично мова йде про те, що навіть члени партії не проголосували за свою партію.

Протягом останніх років жодного покращення ситуації не відбулося. Створений після парламентських виборів 2006 року коаліції демократичних сил, до складу якої увійшли БЮТ, блок «Наша Україна» та СПУ, так і не вдалося розпочати свою практичну діяльність. Крах діяльності Антикризової коаліції (Партія регіонів, СПУ та КПУ) завершився проведенням дострокових парламентських виборів (вересень 2007 р.) У цих перегонах узяло участь двадцять партій, із яких 3%-вий бар'єр перетнули п'ять, а тринадцять навіть не набрали одного відсотка. І знову – нова коаліція демократичних сил у складі БЮТ та «НУ – НС». А згодом – нові чвари, розпад коаліції та створення нової, цього разу за участі БЮТ, «НУ – НС» і Блоку Литвина, яка також продемонструвала свою недієздатність.

Коаліція Партії регіонів, КПУ та Блоку Литвина виявилася більш дієвою але її діяльність призвела до того, що в жовтні 2010 року Конституційний суд (КСУ), за поданням 252 депутатів коаліції, визнав неконституційним закон «Про внесення змін у Конституцію України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV (так звана політреформа 2004 року) в зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Україна перетворилася на президентсько-парламентську республіку, а парламент став слухняним виконувачем команд із Банкової. Що ще раз підтвердило неспроможність існуючої моделі представницької демократії в Україні забезпечити демократичний, правовий розвиток нашої держави.

27 травня ц.р. на сайті Міністерства юстиції України оприлюднено «технічний» проект Закону України «Про вибори народних депутатів України», який було запропоновано робочою групою при Президентові та доопрацьовано за підсумками проведених обговорень. Законопроект передбачає вибори народних депутатів за змішаною пропорційно-мажоритарною системою [6].

Основна проблема такого стану, на мою думку, в тому, що оцінка роботи народного обранця не залежить від виборців, а це означає, що у разі його бездіяльності немає дієвого механізму відкликання депутата з ВР, а це, у свою чергу, призводить до того, що він може захищати в законодавчому органі країни не інтереси електорату, а свої власні, кланові або корпоративні інтереси.

Все вищенаведене дає право стверджувати, що жодна із запропонованих виборчих систем не підходить для представницької демократії в Україні.

Ми лікуємо хворобу, не з'ясувавши її причину, і тим самим заганняємо ситуацію в ще більшу безвихідь. Чи є вихід? На мою думку – так. Він полягає у відмові від калькованого Україною досвіду західних представницьких демократій. Йдеться і про виборчу систему, і про принципи функціонування органу представлення інтересів народу.

Ще одне зауваження принципового характеру. Сьогодні і виконавча, і законодавча влади не мають стійкого зв'язку з населенням. Хоч в Україні створено потужну законодавчу базу для функціонування органів самоорганізації населення, яка закріпила право на самоорганізацію не лише осіб, що постійно проживають у будинку, на вулиці, на території кварталу, мікрорайону (на основі реєстрації), а всіх, хто проживає на даній території, незалежно від реєстрації.

Органи самоорганізації населення є конституційними інститутами. Відповідно до статті 140 Конституції України «сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна». Стаття 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить органи самоорганізації населення до системи місцевого самоврядування і визначає їх як «представницькі органи, що створюються частиною жителів, які

тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста». У 2001 році на виконання конституційних норм було прийнято Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року № 2625-ІІІ, яким було врегульовано питання створення, організації діяльності, визначення повноважень та відповідальності ОСН.

Водночас муніципальна практика діяльності органів самоорганізації населення є неоднорідною: скажімо, за даними Асоціації міст України, в Макіївці Донецької області створено 823 органи самоорганізації населення різних форм: 45 комітетів мікрорайонів, 3 сільських, 7 селищних, 262 будинкових, 276 вуличних, 227 квартальних комітетів, у Чернівцях діє 42 органи самоорганізації населення, серед них 2 комітети мікрорайонів, 22 квартальних, 8 вуличних, 8 будинкових комітетів, в Алчевську Луганської області – 209 будинкових, вуличних і квартальних комітетів, 8 комітетів мікрорайонів, у Бердянську Запорізької області – 8 комітетів мікрорайонів, більше трьох десятків вуличних комітетів тощо. Практично мова йде тільки про перші кроки у створенні ОСН [7].

Як бачимо Закон України «Про органи самоорганізації населення» створює можливості для вирішення цієї проблеми через органи самоорганізації за місцем проживання громадян. Але реалізація цього законодавчого акту цілком залежить від ініціативи людей на місцях. Наведені вище приклади такої ініціативи говорять про те, що ці інституції є реальними і дієвими, але без допомоги влади, партій, громадських організацій створити такі органи в кожній общині практично нереально.

Що ж запропонувати? Повертаючись до моделювання нового органу представницької демократії в Україні, назву його Народне зібрання. НЗ всіх рівнів повинні базуватися на органах самоорганізації за місцем проживання громадян, які делегують свої повноваження відповідним районним і обласним структурам, а також найвищому законодавчому органу України. От як це виглядає на практиці. Орган місцевої самоорганізації – «громада» – створюється за місцем проживання 5-10 тисяч населення. Що таке громада? Це суспільний орган, який створюється за місцем проживання виборців на базі виборчої дільниці. Громада покликана вирішувати конкретні життєві проблеми, які виникають у населення. Керівництво органу самоорганізації представляє і захищає інтереси своїх членів перед законодавчим, виконавським органом району, міста, а якщо необхідно – області та країни.

Сфери діяльності громади різноманітні, серед її основних напрямів можна назвати впорядкування території, створення умов для виховання дітей в позашкільний час, турботу про літніх людей і багатодітні сім'ї, зменшення тиску капіталізації суспільства на просту людину, надання допомоги правоохоронним органам у підтриманні правопорядку за місцем проживання і т.д.

Саме на створення органів самоорганізації й організації їх діяльності повинна бути направлена робота партій. І ті з них отримають більше

мандатів у всіх представницьких органах влади, які зуміють організувати людей, допомогти їм повірити в свої сили, вивести з безвиході, безнадійності і відчаю.

5-6 громад делегують свого представника в Народні збори району, міста, 10-15 – у Народні збори області і 30-40 – у Народні збори України. І тут – найголовніше. У політичних партій, громадських організацій, окремих громадян, охочих бути представленими в законодавчому органі, є можливість проявити свою дієздатність шляхом створення органів самоврядування. Здійснювати свій вплив на них через конкретні справи, а не розмови і гасла (наприклад, створила партія 5 громад, організувала їх діяльність, її представляє депутат у Народних зборах району, 15 – в обласних, 40 – в Україні). Обов'язкове правило: всі депутати повинні постійно проживати в своєму окрузі. Тільки тоді можна представляти інтереси людей, які там проживають.

Що стосується виборів, то вони проводяться тільки один раз, а потім – право громад відкликати або залишити депутата представляти свої інтереси в Народних зборах протягом одного або десяти років. Ротація депутатів відбувається з урахуванням ефективності їх роботи в народних зборах різного рівня. Механізм оцінки не так складно розробити. Досить пригадати історію становлення української демократії. За часів Козацької Республіки найвищим органом влади була Січова Рада (Коло). Рада обиралася тричі на рік, право участі в її роботі мали всі козаки. Рада розглядала найважливіші питання: вибори кошового отамана, судді, писаря, осавула і отаманів куренів, а також перерозподіляла земельні, лісові і водні угіддя серед куренів, старшин і козаків. Січова Рада здійснювала суд, давала згоду на укладення міжнародних угод.

При Гетьманщині вся держава була поділена на полки і сотні. У містах діяли магістрати. Колективним органом управління Гетьманщини була Старшинська Рада, що складалася з полкової старшини, сотників, представників військового суспільства і міської адміністрації, а також вищого духовництва. Рада приймала законодавчі акти за відсутності гетьмана, була верховною судовою інстанцією, брала на себе функцію обрання і відчуження гетьмана.

Тепер – про роботу Народних зборів України. Принцип сесійності в цілому треба залишити, але сесії повинні проводитися двічі на рік по два місяці кожна. У міжсесійні періоди працює законотворчий секретаріат, який формується з фахівців у тій чи іншій галузі, готує проекти законодавчих актів і розсилає їх депутатам. Ті, у свою чергу, організовують при необхідності обговорення цих документів в обласних, районних Народних зборах, громадах і т.п. і направляють пропозиції в секретаріат. Той узагальнює пропозиції і виносить законопроект на чергову сесію, яка його затверджує без обговорення, якщо немає розбіжностей принципового характеру. У сесійні дні обговорюються тільки питання бюджету і

концептуальні політичні питання. Хоча в цілому проблема регламенту Народних зборів – це вже інша тема.

Які переваги у такої системи? У найвищому законодавчому органі України представлені інтереси і простих людей, і регіонів нашої держави. Є взаємозв'язок, а головне – зворотний зв'язок між виборцем і депутатом.

Проведення виборів за принципом ротації знімає велику кількість проблем, від політичних до фінансових, які виникають під час традиційних виборчих кампаній. Народні збори перетворюються на законодавчий орган, а не дискусійний клуб або політичну трибуну. Депутат свою головну роботу проводить в окрузі, де його знають і він також знає і продовжує вивчати проблеми людей і регіону.

До законотворчості з одного боку притягуються фахівці, а з іншої – широкі верстви населення. Закон з категорії політичної, коли за нього голосують або не голосують, залежно від партійної приналежності, перетворюється на категорію функціональну, тобто вирішується головне: чи може він забезпечити життєдіяльність тієї або іншої функції в державі.

У Народних зборах будуть представлені лише ті партії, які зможуть створити і забезпечити роботу органів самоврядування, доведуть свою дієздатність.

Всі ці чинники дають можливість структурувати Народні збори, створити умови для корінного поліпшення роботи найвищого законодавчого органу країни.

Запропоновану мною систему обрання народних зборів різних рівнів (від місцевого до республіканського) можна було б застосувати й до виборів президента. На практиці це виглядало б наступним чином. На наперед визначеному місці (на республіканському стадіоні, для прикладу) збираються всі керівники органів самоорганізації за місцем проживання. Після виступів кандидатів у президенти відбувається відкрите голосування. Причому кожен з керівників органів самоорганізації за місцем проживання голосує згідно з представницьким мандатом, отриманим від свого округу. Особа, яка отримала найбільшу кількість голосів, обирається президентом і відразу ж, після відповідної клятви народу України, приступає до виконання своїх службових обов'язків. У подальшому керівники народних зборів різних рівнів на щорічній основі підтверджуватимуть легітимність перебування президента при владі.

Література:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30.
2. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 48, ст. 456.
3. Голос України від 25.10.97 р.
4. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 27-28, ст. 366.

5. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>.

6. Міністерство юстиції України. Обговорення законопроектів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/discuss>.

7. **Дуда А.** Органи самоорганізації населення як інструмент залучення громадян України до процесу прийняття рішень // Буклет «Можливості органів самоорганізації населення та ОСББ для захисту Ваших прав. – 2006.

УДК 321.01(477)

Україна в контексті радянського часу (1950–1990 рр.)

Олег Траверсе,

доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій

Національного авіаційного університету

У статті висвітлюється політична ситуація в Україні в період 1950-1990 рр. Зокрема, розглядається взаємодія партійного керівництва України та центрального керівництва СРСР.

Ключові слова: переддержавність радянського зразка, політична еліта, політичні лідери, політична влада, політична система, номенклатура.

The article contains the review of political situation in Ukraine in 1950-1990. The author considers interaction between party leaders of Ukraine and leaders of the USSR.

Keywords: pre-statehood status in Soviet way, political elite, political leaders, political power, political system, nomenclature.

Актуальність

Українська переддержавність як конкретне історичне явище зумовлена характером радянської епохи. У зв'язку з тим, що процеси утворення української держави затягнулись на тривалий час, відлік появи сучасної, так званої, демократичної організації управління в українській державі пов'язується з 1991 роком. Хоча сам процес її формування значно довший. Серед багатьох проблем суспільно-політичного розвитку України у другій половині XX ст. зв'язки політичного керівництва та політичного лідерства (на рівні політичних еліт радянської влади) з процесами інституційних змін у політичній системі України набувають значущості і діють як провідні.

Звернення до політичних складових у стосунках між Києвом та Москвою передбачає визначення характерних рис української переддержавності радянської доби. Фіксація встановлених політично-правових засад цих

відносин відбулась у першому українському діючому Основному законі – Конституції УСРР, яка була ухвалена у березні 1919 р. Правники вважають, що його цінність полягає у тому, що до утворення СРСР вона була дійсно основним законом стосовно незалежної, «напівсуверенної» України.

Метою розвідки є розгляд взаємодії партійного керівництва України та центрального керівництва СРСР у 1950–1990 рр.

Виклад основного матеріалу

Визнання українського характеру, самостійності та соборності відродження державності заперечує накидання на «центр» лише негативного сприйняття, того, що дія центру завжди є репресивною; «репресія завжди погана; домагання центру завжди мають тотальний характер; будь-яка тотальність є тоталітаризмом; і все це вкупі має бути рішуче деконструйовано і відкинуто – приблизно таке ціннісне обґрунтування слова «доцентрового» устремління думки. І саме воно, як уявляється, і відіграло визначальну роль в її переможній ході по світу, яким виявилися відмічені останні десятиліття минулого століття» [7].

Для Києва як одного з найбільш значущих для Москви підпорядкованих регіональних центрів характерною була відсутність (як, до речі, і для інших подібних центрів) таких важливих важелів керівництва, як зовнішньоекономічна та зовнішньополітична діяльність. Крім того, вищі центральні державні та політичні інституції, установи й організації перебували за межами українського політичного простору. Це зумовлювало специфіку прояву їх дії на основні внутрішні процеси в українському суспільстві.

Проте стан та особливості характеру модернізаційних процесів зумовлюються не лише досягнутим рівнем технічного, наукового, освітнього, культурного та інших складових суспільного розвитку (на такому шляху були досягнуті чималі успіхи). В цьому процесі провідним чинником виступає політико-культурний контекст, який відтворює взаємодію індивідуального і групового (елітарного і масового) у продукуванні політичного колективного.

«Комунізм за радянським зразком був лише крайнім проявом значно ширшого бачення, яке надихало світову історію протягом більшої частини ХХ ст., – мрії про централізований контроль і керівництво ходом економічного розвитку. Проект рухнув, похоронивши мрію» [10]. Російський варіант соціалізму продемонстрував відродження архаїчних форм колективності, які знайшли свій прояв через утвердження у суспільно-політичних інститутах та державних структурах.

«В роки свого розквіту, наприкінці 50-х, Хрущов зробив спробу вернути партію в її молодість – подібно до того, як постарався «перетрясти» і все інше. Політика його у цій сфері, знову ж, була популістською – ще одним відображенням властивого йому палеоленізму. Частка робітників від

загальної кількості нових членів партії – а всього за 1956-1964 рр. їх прийшло 4,5 млн – увесь час зростала; меншою мірою це стосується селян; разом з тим ці дві категорії складали близько 50 % – тенденція, явно зворотня до тієї, що посилювалась у останні роки правління Сталіна: набирати нових членів з числа «інтелігенції» – з класу управлінців» [12].

Такий підхід є характерним у рамках поглядів, які найчастіше називають раціональним вибором у межах інституціонального підходу. Подібні принципи побудови політичної організації дозволяють розглядати її як таку, що продукує політичні режими на периферії, які змодельовані за зразком панівного режиму центру. Ці настрої підкріплюються тим, що значна частина впливових московських можновладців часу, який піддається розгляду, мала українське походження.

Перша особа української компартії входить до партійно-радянського ареопагу (фактичного вищого органу радянської держави – політбюро). Вона не лише виступає виконавцем його рішень. Для України ця персона уособлює політичне керівництво «центру», з яким пов'язується і лідерство на українському політичному просторі й від якого залежала особиста доля великої кількості «національної бюрократії».

Разом з тим, його дії підпорядковувались постійному контролю і корегуванню з боку московського вищого політичного центру, в тому числі в кадрових питаннях. Така «двоїстість» дозволяла «центру» здійснювати політичне маніпулювання і маневри, пов'язані з розігруванням карти «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Необхідно констатувати, що «політика Кремля щодо України в радянський час була завжди досить жорсткою, будь-які прояви лібералізму, особливо натяки на національне відродження, нещадно викорінювалися» [3].

Безперечно, українська владна піраміда угорі мала представників, які визначалися Москвою. Разом з цим, не слід ігнорувати той факт, що безліч різноманітних посад (без яких дія всіх інституцій політичної системи не була можливою) були підпорядковані Києву. Крім того, вищі українські партійні посадовці входили до складу центральних партійних та державних органів влади (центрального комітету, політбюро і т. п.)

Вертикальне підпорядкування політичному центру влади зумовлювало продукування такого явища як сервілізм. Л. Кравчук згадує, як у ЦК КПУ дискутувалося питання: «проводить ЦК компартії України свою політику чи здійснює?» Дехто пропонував записати в проект резолюції (бо готувався документ до чергового з'їзду), що КПУ «проводить політику». Однак, як говорить Л. Кравчук, «жахнулися, як це Компартія України може проводити, себто керувати ... Це КПРС «неухильно проводить» ... Ну, а «здійснювати» – це для нас ... Адже ми здійснюємо політику Москви ... І, як свідчить Л. Кравчук, записали: «здійснює». Отак і керувала українська номенклатура своєю Вітчизною» [9].

Хрущовські реформи І. Лисяк-Рудницький називає децентралізацією без демократизації, оскільки відсутня самодіяльність громадянства

та його безпосередній вплив на державну політику. За комуністичною партією було збережено монополію політичної влади. Господарські органи надалі (як і в попередній сталінській системі) не змінили свого суто бюрократичного характеру.

Спроба хоча б часткових змін у цій сфері виявилася невдалою. У 1961 р. позачерговий XXII з'їзд партії комуністів за ініціативою М. Хрущова прийняв рішення про ротацію керівних партійних кадрів. Був визначений максимальний термін їх знаходження на посаді – три терміни. Але реалізації цього рішення не відбулося. У наступному воно було скасовано. При цьому компартійний правлячий клас продемонстрував здатність протистояти загрозі свого розколу шляхом поділу (сільські і промислові обкоми, раднаргоспи та ін.).

Реформа не припинила зростання соціальної диференціації. «У результаті партія, яка гігантськи розрослася при Хрущові, стала у ще більшій мірі організацією управлінської еліти, ніж партія сталінська. Ті, хто вступали до партії робітниками, швидко дослужувались до мілких управлінських постів. І все збільшувалась кількість партійців з вищою освітою. Не менш важливим було і те, що у партії було всього близько 4 % робітничого класу і 25 % осіб, які належать до інтелігенції. І кожному, хто сподівався посісти в системі більш або менш відповідальну посаду, слід було вступати в партію не пізніше як у тридцять з невеликим років. Таким чином, партія до кінця хрущовського царювання у цілому перетворилася на корпоративну організацію номенклатурного істеблішменту, яка не знала перешкод» [13].

Розглядаючи відповідний проміжок часу у радянській політичній історії, В. Баран відзначає, що «Україна була дуже важливим, проте провінційним і далеким від самодостатності складником тоталітарної наддержави, що маскувала свою унітарність назвою союзу республік. Але для проведення внутрішньої політики, яка відповідала б сутності цієї держави, її режимові та ідеології потрібні були місцеві кадри. У рамках «генеральної лінії» вони мають певні можливості для самореалізації, аж до піднесення на рівень найзначніших кремлівських кабінетів» [1].

У найвищих ешелонах української номенклатури, з одного боку, існувало насторожене ставлення до московського центру, що було пов'язано з підозрілістю окремих членів політбюро у Москві до представників української партійно-радянської еліти. З іншого – велася перманентна боротьба за владу різних угруповань всередині самої української номенклатури [11]. Отже вертикальні відносини домінування-підкорення водночас супроводжувались лідерством на теренах самої України.

Послаблення «центру» зумовлювали чинники довгострокової дії. До них слід віднести, по-перше, перерозподіл ресурсів між учасниками союзу. Він, здебільшого, відбувався за рахунок республік-донорів. В першу чергу до них належали Російська Федерація й Україна. Перерозподіл значно послаблював стимули до досягнення якомога вищої планки економічних

показників. По-друге, надзвичайно висока мілітаризація всієї економіки країни в умовах мирного часу. По-третє, поступове відставання радянської системи від найкращих світових досягнень і втрата привабливості не лише з боку її союзників, а й послаблення впливу дії культурних зразків центру.

«Центр» і надалі прагнув до розширення своїх повноважень, що було пов'язано з присвоєнням відповідних ресурсів які належали «периферії». Ця тенденція знайшла своє відображення і по відношенню до української культури. Спроба представити Москву як своєрідний «обмінний центр» спільної мови, якою різні культури спілкуються одна з одною, виявляється невдалою. Відносини будь-якого «центру» з «периферією» не можуть складатись як середнє з багатьох периферійних впливів.

У стосунках тривалої політичної дії між «центром» та «периферією» важливу роль відіграли такі події, як війна в Афганістані (1979-1989 рр.) та Чорнобильська катастрофа (1986 р.). Війна не лише обмежувала економічні ресурси центру, які без того виснажувались гонкою озброєнь. Ще більш вагомими виявилися морально-психологічні витрати компартійної влади на міжнародній арені та у внутрішньому житті країни.

Коли закладали Чорнобильську атомну станцію, не прислухаючись до голосів «проти», навряд чи передбачували наслідки такого рішення. Суто технічне рішення перетворилось у технологічну і, майже відразу, політичну проблему. Гасло «гласності», проголошене XXVII-м партійним з'їздом, несло умовне навантаження до того моменту, поки не відбулась Чорнобильська аварія. Реальним поштовхом до політики більшої відкритості стало те, що масштаби однієї з найтяжчих промислових катастроф в історії виявились величезними. Перші спроби замовчати і приховати те, що сталося, виявились невдалими.

Масштаб Чорнобильської катастрофи, найтяжчої за всю історію людства техногенної катастрофи, добре відомий як вченим, так і політикам всього світу. Відомо, що аварія призвела до забруднення більш як 145 тисяч квадратних кілометрів території України, Республіки Білорусь та Російської Федерації. Внаслідок цієї катастрофи постраждало майже 5 мільйонів людей, забруднено радіоактивними нуклідами близько 5 тисяч населених пунктів. З них в Україні – 2293 селищ та міст із населенням приблизно 2,6 мільйона людей. Вплив Чорнобильської катастрофи відчули на собі Швеція, Норвегія, Польща, Австрія, Швейцарія, Німеччина, Фінляндія, Великобританія та інші держави[5].

Приховування інформації про катастрофу від громадськості, що було ініційовано керівництвом радянської держави, неухильно виконувалось українською стороною. Аргументом для втаємничування цієї катастрофи висувалось міркування про запобігання паніки серед населення. Однак масштаби катастрофи були такими, що засекретити її виявилось неможливо. Факт відселення мешканців міст Прип'ять і Чорнобиль (27.04.86 і 06.05.86, відповідно) миттєво став надбанням громадян.

Керівництво СРСР відмовилось від міжнародного співробітництва при проведенні робіт з ліквідації наслідків ядерної катастрофи. Тільки в 1989 році Уряд СРСР звернувся до МАГАТЕ з проханням дати експертну оцінку діям щодо ліквідації наслідків аварії [6].

Висновки

Внаслідок дії вказаних та інших чинників, поле політичної дії московського «центру» на українській «периферії» звужувалось. Крім об'єктивних були наявні і суб'єктивні складові. Однією з них є очевидна боротьба за владу між двома політиками: М. Горбачовим та Б. Єльциним. Перший намагався вийти з політичного впливу з боку партії комуністів і залишитись лідером на посаді президента СРСР. Але організаційна еволюція у напрямі переміщення центру політичних повноважень до відповідних президентських структур та Верховної Ради СРСР зіштовхнулась з амбіціями радикальних кіл «нових демократів» на чолі з Б. Єльциним [2, 4, 8, 14, 15, 16, 20].

Послаблення партійної влади здійснило вирішальний вплив на подальший розвиток відповідних процесів на українському політичному просторі. Рух за національну незалежність продовжує посилюватись. Відносини між Російським (московським) центром і Україною швидко змінюються. У серпні 1990 року почалися переговори стосовно нового союзного договору. Стало очевидним, що нова угода якщо й відбудеться, то позбавить центр більшої частини владних повноважень.

Компартія України діє методами, звичними для вищих партійних кіл, а саме: 5 листопада 1990 року розглядається питання «Про посилення ролі комуністів-народних депутатів в стабілізації суспільно-політичної обстановки в республіці» [17]. Проте намічені заходи вже стають неадекватними відносно контексту подій, які набирали динаміки.

Червнєве рішення парламенту України (1991 рік) не підписувати союзний договір спричинило й події серпня 1991 року, вважають дослідники. Наміри М. Горбачова прийняти послаблену версію союзної угоди підштовхнуло консервативні сили у вигляді представників компартійної верхівки, органів держбезпеки і армійського генералітету здійснити спробу державного перевороту. Організатори перевороту правильно зрозуміли зміст цього акту: фактичний намір України вийти із Союзу. «Згодом лідери путчу зізнавалися в тому, що саме червнєве рішення України підштовхнуло їх до активних дій» [19].

З цього приводу дослідники висловлюють міркування про те, що серпневий переворот 1991 року не закінчився б так швидко, і, можливо, мав би шанси на успіх, якби раніше не виник конфлікт між Російською Федерацією на чолі з Б. Єльциним та керівництвом Радянського Союзу на чолі з президентом М. Горбачовим. По суті йдеться про конфлікт усередині політичної еліти, який очолили два політичні лідери: фактичний керівник і опозиційний лідер. Цей конфлікт «став проявом неприйняття комунізму

російською нацією, а в ширшому розумінні, або ж, як це виглядало в 1991 році, – демонстрацією бажання росіян відмовитись від образу «Росії-імперії». Чимало аналітиків, особливо західних, не помітили, того, що суперники не стільки виборювали ту саму посаду, скільки представляли дві різні політичні спільноти: Росія проти Радянського Союзу. Зрештою, це було триполюсне протистояння: Б. Єльцин проти М. Горбачова, демократія проти комунізму, національне визволення Росії проти «центру, або імперії» [18]. Наслідком такого протистояння стала заборона діяльності партії комуністів у листопаді 1991 року. В грудні того ж року розпався Радянський Союз.

Література:

1. **Баран В. К.** Україна в добу Хрущова // Політична історія України. XX століття: у 6 т. / [редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002 — 2003- . — Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – С. 250.
2. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / Ю. В. Аксютин, О. В. Волобуев, А. А. Данилов и др.; В. В. Журавлёв и др. ред.; Российский независимый институт социальных и национальных проблем. Центр политической и экономической истории России. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1995. – 400 с.
3. **Гарань О.** Політико-державні перетворення в Україні / Гарань О., Макеев С. // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. — М.: “Три квадрата”, 2003. — С. 208.
4. **Гош А. П.** Советский социализм : Становление, кризис и реформирование / А. П. Гош, С. И. Дорогунцов. - К. : Оріяни, 2006. – 288 с.
5. 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи / Верховна Рада України : [упоряд.: М. Борисюк, С. Омелянець, О. Рогінець, Г. Халімон]. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — С. 11. – (Серія «Парламентські слухання»).
6. 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи / Верховна Рада України : [упоряд.: М. Борисюк, С. Омелянець, О. Рогінець, Г. Халімон]. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — С. 17. – (Серія «Парламентські слухання»).
7. **Каспэ С. И.** Апология центра: о забытом методологическом ресурсе политической науки / С. И. Каспэ // Полис, 2005. — № 1. — С.6.
8. **Ключко Д. Є.** Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. Є. Ключко. – Х., 2005. – 23 с.
9. **Кухта Б. Л.** Політичні еліти і лідерство : навч. посіб. / Б. Л. Кухта, Н. Г. Теплоухова. — Львів: МП «Хвилі», 1995. — 196 с.

10. **Линдси Б.** Глобализация: повторение пройденного. Неопределённое будущее глобального капитализма / Б. Линдси; [пер. с англ. Б. Пинскера]. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 17. - (Серия «Экономика»).
11. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 — 1991) / В. С. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 368 с.
12. **Малиа М.** Советская трагедия: История социализма в Россию 1917-1991 / Мартин Малиа; [пер. с англ. А. Юрасовский, А. Юрасовская]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — С. 368.
13. **Малиа М.** Советская трагедия: История социализма в Россию 1917-1991 / Мартин Малиа ; [пер. с англ. А. Юрасовский, А. Юрасовская]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. - С. 369.
14. **Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи) :** матеріали науково-теоретичного семінару; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1996. — 46 с.
15. **Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку /** І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан та ін. — К. : Парламентське видавництво, 1998. — 350 с.
16. **Попов Л. Б.** Воспоминания о еврокоммунизме / Леонид Борисович Попов. — М. : Международные отношения, 2008.- 158 с.
17. ЦДАГОУ, Фонд № 1, Опись № 11, Дело № 2200, Лист 2-6.
18. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г. Касьянов]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 336.
19. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г. Касьянов]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 337.
20. **Якупов Н. М.** Почему рассыпалась держава? Социальная справедливость: концепции, опыты и уроки. Вожди истинные и мнимые / Назым Мухаметзинович Якупов. — О.: АстроПринт, 1999. — 209 с.

УДК 321.6/.8

Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у пост-помаранчевій Україні?

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Національного університету
«Острозька академія»

Дослідження спрямоване на перевірку поширеної тези про те, що зі зміною влади в Україні була відновлена політична стабільність. Спираючись на сконструйований індекс політичної стабільності та порівнюючи його значення з оцінками міжнародних дослідницьких установ, ми показуємо, що політичний режим в Україні залишається нестабільним.

Ключові слова: політична стабільність, стабільність політичного режиму, індекс політичної стабільності.

The paper is directed to check the thesis that political stability was reestablished in Ukraine with the change of power. On the basis of constructed index of political stability and the comparison of its value with the estimations of international research institutions, we show that political regime in Ukraine remains unstable.

Keywords: political stability, stability of political regime, index of political stability.

Подолання політичного «хаосу» і відновлення стабільності є однією з головних ідеологем нової владної команди. Якщо припинення політичного протистояння можна розглядати як вимушене визнання елітами В. Януковича у статусі головного гравця, то чітка тенденція зниження підтримки і збільшення протестного потенціалу свідчить про те, що «соціального контракту» з суспільством досягнути не вдалося.

Тому виникає декілька питань. Наскільки стабільним є політичний режим в Україні? Як вимірювати стабільність? Врешті, чи централізована

вертикаль влади, слухняний парламент і роздроблена опозиція гарантують виживання режиму?

По суті, ці питання про те, як довго В. Янукович зможе залишатись при владі і за рахунок чого. З літератури нам відомо, що однопартійні режими є найбільш стійкими (25-30 р.), персоналістські менш тривалі (10-15 р.), а військові диктатури найменш стійкі й існують у середньому 10 р [1].

Досвід одноосібних режимів Х. Мубарака та М. Каддафі вказує, що їхнє тривале існування (29 і 42 р.) забезпечувалось традицією і західною підтримкою. Крім того, особиста харизма, лояльне корумповане оточення і пасивне населення полегшували їм перемогу на виборах.

У В. Януковича немає таких козирів. Крім того він намагатиметься виглядати пристойно як перед власним населенням, так і на Заході. Тому залежно від результатів парламентських виборів, влада намагатиметься здобути перемогу двома способами. Або шляхом «м'яких» і добре перевірених засобів: соціального маневрування (значне підвищення соціальних виплат), політичного маневрування (кооптація, дискредитація і клонування потенційних лідерів від опозиції) та використання інформаційних ресурсів для маніпуляцій громадською думкою, або шляхом відвертих махінацій і придушення протестів опозиції, що свідчитиме про вибір на користь диктатури.

Насамперед – одне методологічне зауваження. У цьому дослідженні увага зосереджена на визначенні стабільності режиму. Останнє поняття вужче і нетотожне поняттю «політична стабільність», до якого стабільність режиму входить як один із показників [2]. Отож поглянемо, чи насправді режим в Україні є стабільним. Що є основою стабільності режиму? За Х. Лінцом – це легітимність, дієвість і ефективність [3, с. 16-23].

Якщо легітимність виявляється у підтримці влади, що є кількісним показником, то дієвість (efficacy), або здатність знаходити рішення для важливих проблем, і ефективність (effectiveness), або здатність впроваджувати політики з бажаними результатами, кількісними параметрами визначити дещо складніше. Тим не менше, усі три поняття виявляються через ставлення людей до дій влади.

Це дозволяє операціоналізувати ці поняття через відповіді на питання про довіру/підтримку президента, ставлення до розвитку подій в Україні та ставлення до реформ (політик), які ініціює президент. Якщо відповіді перевести у шкалу від 0 до 100, що вимірюється у відсотках, то умовною межею, яка відділяє дієвість від недієвості, буде показник у 50 і більше відсотків відповідей на питання про те, що події розвиваються у правильному напрямку. Так само можна оцінювати ефективність. Якщо понад 50% респондентів схвалюють дії уряду у тій чи іншій сфері, то можна вважати, що ефективність переважає неефективність. Очевидно, що реалізація реформ важливіша за їх кількість.

В Україні виявляється цікава тенденція: чим більше повноважень має президент, тим менша його підтримка. Динаміка довіри до Кучми і

Януковича це добре ілюструє. Так, якщо на початку президентства Л. Кучми баланс довіри і недовіри був від'ємним і становив -10,5, то в кінці він зменшився до -35,2. В. Янукович почав президентство з додатнім балансом (+22,4), але вже до середини другого року повноважень баланс став від'ємним (-14,2).

Перелічені елементи є важливими індикаторами стабільності демократичних режимів. Режим в Україні ніколи не був повністю демократичним, як і повністю авторитарним. Він залишається гібридним, тобто таким, де наявні деякі демократичні інститути (вибори), але зберігаються автократичні практики – порушення чи обмеження політичних прав, громадянських свобод і верховенство закону. Пропорції між демократичними й автократичними елементами в різні періоди коливалися, але з приходом нової владної команди ми бачимо виражене бажання обмежити демократичні інститути і повернути авторитарні практики. Щоправда, зусилля В. Януковича з розширення повноважень призвели не до встановлення російської моделі «керованої демократії», а до її квазі-форми – гіпертрофованої виконавчої вертикалі без чіткої інституційної основи і підтримки з низу [4].

З огляду на гібридний характер режиму, варто брати до уваги не так особливі чинники стабільності авторитарних чи гібридних режимів, як загрози, які притаманні для цих режимів. Такі загрози поділяють на вертикальні (ті, що йдуть знизу) і горизонтальні (ті, що йдуть від оточення). Вважається, що горизонтальні загрози, або небезпека змови, є більшою, ніж небезпека соціального протесту [5]. Змова може мати різний прояв: від перевороту до зради і втечі, тому кожен автократ намагається попередити можливість змови усіма доступними засобами. Прихована боротьба за владу є характерною рисою усіх недемократичних режимів і вона тим більша, чим більш недемократичним був прихід до влади. Горизонтальні загрози, як і попередні поняття, нелегко операціоналізувати. Труднощі виникають з виробленням шкали і доступом до даних. Режим України стає більш закритим порівняно з президентством Ющенка, тому тут, напевно, можна скористатись якісним показником – експертним опитуванням, а у випадку його відсутності – власними оцінками. Очевидно, що останні можуть бути дуже відносними.

В оточенні Януковича є дві групи впливу, які змагаються за домінування. Це групи Р. Ахметова – Б. Колеснікова і Д. Фірташа – В. Бойка – С. Львовичкіна. Протягом першого року президентства Януковича про відкриті конфлікти в його оточенні ми не чули, але це не означає що їх не було, або вони не вийдуть на поверхню у момент найбільшої вразливості «патрона». Тестом на стійкість режиму буде реакція суспільства на результати наступних парламентських виборів або на іншу непередбачувану подію.

Мета «донецьких» у короткостроковій перспективі – перемога на парламентських виборах, формування однопартійної більшості і забезпечення перемоги на президентських виборах 2015 р. Для цього вони,

очевидно, спробують розіграти варіант 2002 р., коли за змішаної виборчої системи блок ЗаСДУ сформував пропрезидентську більшість за рахунок мажоритарних депутатів. Якщо Януковичу вдасться нейтралізувати оточення і попередити розкол у команді, то «горизонтальні» загрози будуть ліквідовані. Менш передбачуваною може бути реакція громадян, особливо якщо виявиться опозиція, а вибори будуть сфальсифіковані. В Україні наростають протестні настрої, які, щоправда, пов'язані не так з політичним невдоволенням, як із соціальним. Щоб невдоволення вилилось у протестну активність, потрібна подія чи фактор, який запустить механізм колективної мобілізації. Інакше кажучи, необхідні умови повинні доповнитись достатньою. Якщо необхідні умови в цілому – це високе соціальне невдоволення, низькі показники легітимності, дієвості та ефективності, які можуть бути виявлені *a priori*, то достатня (безпосередня) умова часто виявляється лише *a posteriori*, тобто за фактом події. Це означає, що режим може бути внутрішньо нестабільним, але виживати у несприятливих умовах так довго, аж поки не виявиться цей полегшуючий чинник (trigger), який переважить вплив ускладнюючих (страху негативних санкцій, апатії).

Полегшуючою умовою соціальних/політичних протестів чи революцій вважається масова мобілізація. Хто чи що здатне об'єднати масове невдоволення людей і виштовхнути їх на вулицю, наперед виявити неможливо. Проте ми можемо зважити значення перелічених показників з допомогою відомого у статистичних розрахунках індексу концентрації. Отриманий результат покаже нам стан режиму. Назвемо його індексом політичної стабільності – PSI (Political Stability Index)*. Значення індексу, яке лежить у межах від 0 до 1, будемо розраховувати за формулою,

$$PSI = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2$$

де p_i – зважена частка i – показника. Якщо значення індексу тяжітимуть до нуля, це вказуватиме на збільшення стабільності, а якщо ж до одиниці – то навпаки, збільшення нестабільності. Умовною межею, що відділяє стабільність від нестабільності, буде значення індексу на рівні 0,5. Кількісні показники стабільності, їх пояснення і значення PSI наведені у таблиці.

Закладаючи перші чотири показники у розрахунок, ми отримали індекс політичної стабільності на рівні 0,68, а додавши п'ятий показник – лояльність оточення – з середнім, суб'єктивно визначеним значенням на рівні 50%, індекс зріс до 0,76, що вказує на збільшення нестабільності. Навіть якщо не брати останній показник до уваги, то PSI на рівні 0,68 вказує на нестабільний стан режиму. Таке значення індексу збігається

* Очевидно, що значення індексу не можуть вважатися достатньо інформативними, доки не будуть перевірені на більшій кількості випадків. Така перевірка, однак, вимагає окремого дослідження.

зі значенням пост-помаранчевого 2005 р. і трохи вище, ніж у кризовий 2008 р. (0,73) [9].

Показники стабільності, %	Значення PSI
Легітимність – 16,9% [6] (низька)	0,68
Дієвість – 13,4% [7] (низька)	
Ефективність – 44,1% [7] (низька)	
Вертикальні загрози – соціальне задоволення (готовність до участі в акціях протесту) – 45,3% [8] (низьке)	
Горизонтальні загрози-лояльність оточення – 50 % (середня)	0,76

Для порівняння погляньмо, як ситуація в Україні виглядає в оцінках міжнародних дослідницьких установ.

Назва індексу	Значення індексу/ (останній рік, на який доступні дані)	Місце в рейтингу/ група країн
Failed State Index [10] (Індекс недієздатності держав)	69.5 з і 120 (2010) Чим вищий індекс, тим більша імовірність виникнення внутрішнього конфлікту	109 зі 177 країн (Група країн зі значною імовірністю виникнення конфлікту)
State Fragility Index [11] Індекс крихкості (стабільності) держав	7 з 25 (2009) де 0 – «відсутність крихкості», а 25 «максимальна крихкість»	98 зі 163 країн (група країн з низькою крихкістю)
Political Instability Index [12] Індекс політичної нестабільності	7.6 (2009-2010) де 0 – відсутність уразливості (vulnerability), 10 – максимальна уразливість	16 зі 165 країн (група ризик)
Index of State Weakness [13] Індекс державної слабкості	7.38 (2008) де 0 – найгірший показник, а 10 – найкращий	107 зі 141 країни (група країн з відносно низькою слабкістю держави)
World Governance Indicators [14] (Political Stability and Absence of Violence) Показник політичної стабільності	34.4 (2009) де 0 – найнижчий показник стабільності, 100 – найвищий	Рейтинг не створюється

З таблиці видно, що широко зрозуміла «стабільність» України, яка різними організаціями оцінюється за різними параметрами, протягом 2008-2010 рр. була порушена або перебуває у критичному стані.

Перелічені вище показники стабільності мають негативні значення, тому їх можна вважати необхідними умовами падіння режиму. Проте без достатньої умови режим може виживати досить довго. Припустимо, що ця достатня умова у нашому випадку зводиться до двох змінних: лояльності оточення і масової мобілізації. Теоретично за збігу необхідних і достатніх умов, або низької легітимності, дієвості і ефективності та втрати лояльності оточення і масової мобілізації знизу, режим не має шансів на виживання. Проте ми не знаємо, як будуть розвиватися події, тобто чи збережеться лояльність оточення і чи матимуть місце масові протести. Крім того, ми не знаємо, у якій залежності перебуватимуть ці змінні і яка з них, у випадку появи, посилить чи послабить значення іншої. Спроби зважити, як поведуть себе ці змінні, вимагає використання надійної прогностичної моделі, якої у нас на цей момент немає. Однак це не означає, що наведені показники, як і спроби їх оцінювання, не мають сенсу. Тут, щонайменше, показано реальний стан режиму, який влада подає у зовсім іншому світлі. Більше того, у нестабільній ситуації режим матиме набагато більше труднощів із забезпеченням виживання, ніж у стабільній, що підштовхує до роздумів про сценарії дій влади і їх можливі наслідки.

Який вплив матимуть зовнішні чинники на виживання режиму у несприятливих умовах? Ідеально, якби легітимність, ефективність і дієвість режиму посилювалась зовнішньополітичними успіхами, але в Україні вони послаблюють один одного. Зовнішня політика України залишається дуалістичною, що вносить напругу у відносини з ЄС та РФ. Відтак геополітичний тиск як з Заходу (МВФ та ЄС), так і Росії буде зростати. Внутрішня напруга, що зумовлена погіршенням добробуту громадян, могла би бути понижена успіхами у зовнішній політиці. Проте відсутність консенсусу (як серед еліт, так і мас) щодо напрямку інтеграції ускладнює можливість маневру. Коли у Кремлі зрозуміли, що підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС може насправді відбутись, Путін і Медведєв наввипередки кинулись у Київ. Необхідною умовою реінтеграції пострадянського простору є блокування руху України у бік ЄС. Для вирішення цього завдання Росія готова йти на значні поступки – від перегляду ціни на газ до політичного кредитування Януковича. Кілька мільярдів гривень, потрачених на соціальні виплати напередодні виборів, можуть дещо підняти рейтинг, але неодмінно розкрутять інфляцію. Тривале падіння добробуту тільки посилить невдоволення діями влади і може призвести до небажаних наслідків. Натомість досягнення угоди про асоціацію з ЄС виглядає кращою альтернативою, тому що несприйняття ЄС у східних і південних областях країни на порядок нижче, ніж несприйняття ідеї інтеграції з Росією на Заході України. У разі підписання угоди про асоціацію з ЄС, потенційна загроза йтиме не від громадян України, а від

Росії, яка шляхом провокацій може збурити ситуацію в країні.

Якщо б влада у Києві знайшла у собі силу нейтралізувати російські спецоперації, рейтинг Януковича однозначно піднявся б, внутрішня напруга на якийсь час понизилась, що відкривало б можливість маневру у період між парламентськими і президентськими виборами. Якщо ж Росія зірве рух України на зближення з ЄС, у Януковича не буде вибору для збереження влади, крім як сповзання до диктатури. Такий вибір однозначно є програвшим, бо ціна тут – не тільки влада, а цілісність держави. Зберегти одне і друге може виявитись занадто складно.

Висновки

Емпірична перевірка тези про стабільність режиму дала негативний результат. Хоч і запропонований індекс політичної стабільності поки що малоінформативний, він чітко показує нестабільний стан режиму, який влада намагається приховати.

Враховуючи негативну динаміку трьох базових показників стабільності, найбільших труднощів для виживання режиму слід очікувати між осінню 2012 р. та весною 2015 р, тобто між парламентськими і президентськими виборами, за умови, що вибори відбудуться у визначені терміни. Саме тоді низькі показники легітимності, дієвості й ефективності можуть посилитись вертикальними і/або горизонтальними загрозами, що, теоретично, має призвести до зміни влади, але не факт, що до зміни режиму. Режим – це не люди, а інститути, тому зміна людей не гарантує зміни режиму. Найважливіше, щоб зміна людей при владі відбулась у відповідності до процедури, інакше боротьба за владу може закінчитись втратою держави.

Література:

1. **Hadenius A., Teorell J.** Authoritarian regimes: Stability, Change and Pathways to Democracy, 1972–2003. Working Paper #331 – November 2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/331.pdf>. – Назва з титул. екрану.

2. **Hurwitz L.** Contemporary Approaches to Political Stability [Text] / L. Hurwitz // Comparative Politics. – 1973. – Vol.5. – №3. – P. 458., Порівняння підходів до пояснення політичної стабільності див. Мацієвський, Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pome/2008_6/PDF/Matsievskiyi.pdf. – Назва з титул. екрану.

3. **Linz J.** The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration. [Text] / Linz J, Stepan A. Ed./ The Johns Hopkins University Press. Baltimor and London. – 1978. – P. 16-23.

4. **Мацієвський Ю.** Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? [Текст] / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – №1. – С. 51-63.

5. **Schedler A.** The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTER%20215.pdf>. – Назва з титул. екрану.

6. Президентсько-електоральні рейтинги політичних лідерів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-43.html>. – Назва з титул. екрану.

7. **Хмелько В.** Очікування громадян щодо політики влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kiis.com.ua/pub/2011/Khmelko_holos.ua.doc. – Назва з титул. екрану.

8. «Протестні настрої українців». Дослідження Інституту Горшеніна проведене у березні 2011р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kipu.org.ua/Sotsyalog.html>. – Назва з титул. екрану.

9. **Дзюба А.** Політична стабільність у гібридних режимах: випадок України (2005-2010pp). [Текст]: дипломна робота подана на здобуття академічного звання магістра політології. – Національний Університет «Острозька Академія». – Острог, 2011.

10. Failed States Index Scores 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900. – Назва з титул. екрану.

11. State Fragility Index and Matrix 2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу до матеріалів : <http://www.systemicpeace.org/SFI/matrix2009c.pdf> – Назва з екрану.

12. Social unrest [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://viewswire.eiu.com/site_info.asp?info_name=social_unrest_table&page=nloads&rf=0 – Назва з титул. екрану.

13. Index of State Weakness in the Developing World [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.brookings.edu/reports/2008/02_weak_states_index.aspx – Назва з титул. екрану.

14. Worldwide governance indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://info.worldbank.org/governance/wgi/sc_chart.asp – Назва з титул. екрану.

УДК 321.01:339.138

Маркетингова орієнтація як системотворчий чинник сучасного політичного процесу

Володимир Торяник,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри загально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ

Розкривається сутність маркетингової орієнтації діяльності політичних акторів як системотворчий чинник сучасного політичного процесу.

Ключові слова: політичний консумеризм, маркетингова орієнтація, маркетингізація сучасного політичного процесу, партійно-політична діяльність.

The essence of marketing orientation of activity of political actors as the factor of bounding of systems of modern political process is revealed.

Keywords: political consumerism, marketing orientation, marketization of modern political process, party and political activity.

Невід'ємною ознакою сучасного політичного процесу є його маркетингізація (від англ. *market* – ринок), що є прямим наслідком процесів консумеризації (від англ. *consumer* – споживач) не лише економіко-господарської системи суспільства, а і його політичного життя. Ці процеси характеризує вихід на політичну арену політичних консультантів і набуття ними могутності в сфері формування громадської думки та прийняття політичних рішень, що головним чином пов'язане зі змінами в системі політичних комунікацій. Як відомо, сучасні засоби і способи комунікації слугують не просто інструментами трансляції політичного контенту, але вони його і формують. Політичні технологи як фахівці, що відповідають за доставку інформації виборцям, займаються оформленням політичних репрезентацій, наданням їм найкращої для сприйняття форми, часто підлаштовуючи їх під запити

реципієнтів. Зосереджуючись не стільки на сутності політичних рішень, скільки на успішності їх презентації для громадян, політичні консультанти зацікавлені в широкому застосуванні маркетингу як ефективного способу виявлення попиту на політичну продукцію.

Проблема маркетинга сучасного політичного процесу у вітчизняному науковому дискурсі розглядається В.М. Бебиком, Е.В. Золотухіним, К.В. Луценко, О.Ю. Мелешкіною, О.Г. Морозовою, С.Н. Пшизовою, С.П. Шубіним, Ю.О. Яковлевою та ін., проте проблема консумеризації політичного життя ними не достатньо досліджена. Метою даної статті є розкриття сутності маркетингової орієнтації як системотворчого чинника сучасного політичного процесу.

Сьогодні основним каналом легітимації політичного курсу, формування політичного порядку денного стали ЗМІ. Самі мас-медіа в останні десятиріччя помітно еволюціонували: постачальники новин перетворилися на ринково-орієнтовані структури, націлені на задоволення запитів споживачів. Сьогодні кожний телеканал або радіостанція, газета або часопис намагається надати цільовій аудиторії те, що вона хоче, коли вона хоче і в тому вигляді, у якому вона хоче. Раніше аудиторія великих ЗМІ сприймалася як загальнонаціональне політичне співтовариство громадян, які потребують достовірної інформації для прийняття усвідомлюваних рішень. Причому таке ставлення було притаманне не лише державним і громадським, але і багатьом комерційним інформаційним організаціям. За спостереженням Дж. Куррана і М. Гуревича, протягом більшої частини ХХ ст. газети, радіо і телебачення країн Заходу усвідомлювали свою громадянську місію як обов'язок доставляти суспільству об'єктивну та різнобічну інформацію, виступаючи у якості форуму для висловлювання громадської думки (див.: [8, р. 37-39]). Підтриманню високих стандартів журналістики й усвідомленню журналістами своєї соціальної відповідальності сприяли економічні умови у вигляді обмеженої конкуренції і відносно стабільних джерел доходу (детальніше див.: [10, р. 101-102]). Час від часу виникали рухи «за чесну й об'єктивну журналістику». У 1960-х роках утвердився і набув великого суспільного резонансу інститут журналістських розслідувань. Середовище журналістів пронизував етос суспільного служіння, а важливішим аспектом подачі новин вважалася неупередженість.

Хоча й існував поділ аудиторії на певні ніші, проте ЗМІ в основному поділялися на елітарні (орієнтовані на представників вищого і середнього класу) та масові популярні (орієнтовані не стільки на поінформування населення, скільки на його розвагу). Існувала також і партійна преса, поведінка якої сильно відрізнялася від решти ЗМІ. І ці відмінності були більш відчутні під час виборів. У цілому домінувало уявлення про журналістів як людей «суспільного служіння» (public servants), а про ЗМІ як організації, що виконують важливі суспільні функції. Об'єктом їх уваги було цілісне співтовариство громадян, незалежно від їх партійної

і класової приналежності. Говорячи про це, російська дослідниця С. Н. Пшизова зазначає: «Сформований консенсус закріплювався легальними нормами, які серед іншого дозволяли видавцям і редакторам уникати прямого економічного тиску з боку різних груп інтересів. Ця практика була частиною більш загальної демократичної культури, в рамках якої постачальники новин вважали себе зобов'язаними постачати об'єктивну інформацію національному політичному співтовариству» [2, с. 45].

На рубежі XX-XXI ст. ситуація почала стрімко змінюватися. Якщо раніше до аудиторії ставилися в першу чергу як до співтовариства громадян, а вже потім – як до сукупності споживачів, то зараз останні вийшли на передній план. Посилення тиску ринку в поєднанні з падінням інтересу до політичних новин поставили в центр фігуру споживача, якого треба задовольнити заради комерційного успіху.

Цим змінам сприяв перехід до неоліберальних методів управління економікою, що відбувся в останні десятиліття XX ст., головним наслідком якого стало посилення впливу власників ЗМІ на зміст інформаційної продукції. Розширення дерегулювання, нарощування конкуренції, чисельні поєднання і поглинання сприяли посиленню тиску ринку на світ мас-медіа. Поступово знімаються майже всі законодавчі обмеження на зміст інформації, і жага прибутку стає пріоритетною.

Також цим змінам сприяли технологічні інновації, які призвели до розширення числа джерел інформації та посилення конкуренції між ними. Серед найважливіших наслідків технологічних інновацій можна назвати такі: значне збільшення обсягу інформації, що доставляється ЗМІ, та інтерактивність. Завдяки новим технологіям аудиторія може обирати новини, які їй цікаві, тим самим не просто демонструючи свої симпатії та антипатії, але і визначаючи комерційний успіх чи невдачу того чи іншого ЗМІ.

Змінилися домінантні моделі не лише виробництва, а й споживання інформації. В умовах зростання конкуренції, економічних ризиків і перетворення прибутковості на ключовий пріоритет змінюється роль мас-медіа в політичному житті, а також система їх відносин з громадянами. Громадянсько-центрична (*citizen-centric*) модель взаємодії ЗМІ із суспільством поступається місцем ринково-орієнтованій (*market-oriented*). Сьогодні орієнтація на споживача виходить на перший план для більшості традиційних постачальників інформації. Намагання задовольнити мінливі примхи громадян починає визначати поведінку як популярних, так й елітарних ЗМІ. Виробляється нове розуміння завдань мас-медіа: інформування громадян поступилося місцем забезпеченню прибутковості через виявлення та задоволення бажань споживачів. Основною функцією ЗМІ тепер стало не інформування громадськості, а залучення споживачів [11, р 138]. Тобто ЗМІ у якості своєї аудиторії бачать сьогодні не членів політичного співтовариства громадян, яким вони покликані служити, а

сукупність споживачів з індивідуальними та вузькогруповими потребами, які треба задовольняти.

С. Н. Пшизова так описує зміни, що відбулися на рубежі XX-XXI ст. стосовно політичного інформування населення: «Кордони між громадськими справами і розвагами стираються навіть у стилістиці їх висвітлення. Випуски новин стали коротші, в них робиться наголос на емоції та візуальний ряд. Стилiстика шоу-бізнесу, рейтингових розважальних шоу тепер переноситься в політичну сферу та імітується в громадсько-політичних програмах. До участі в політичних дискусіях все частіше залучаються відомі актори та поп-зірки» [2, с. 47-48].

Також варто відмітити ще одну зміну. ЗМІ починають культивувати звернення до окремих демографічних груп. Деякі дослідники навіть пишуть про «деполітизацію» преси та помітне скорочення обсягів інформації, присвяченої державним справам (див.: [6]). У політичних повідомленнях нерідко йдеться про життя політичного класу, а не про аналіз суспільних проблем і розстановку політичних сил. Змінився стиль подачі політичної інформації: вона стала видовищною, візуальною, персоніфікованою, «глянцевою». Велику увагу почали приділяти особистому життю політиків, пошукам сумнівних фактів у їх поведінці. У політичній журналістиці відмічається концентрація на персонах, а не на процесах і структурах, що свідчить про загальне зниження її аналітичного рівня (див.: [9]).

Поступово стирається відмінність між новиною і коментарем. Оскільки новини надходять цілодобово практично в режимі реального часу, преса бачить свою роль у коментарях. Порівняно з недавнім минулим обсяг інтерпретацій збільшився в рази [7, р. 250], а журналісти перетворилися зі спостерігачів подій, що інформують глядачів і читачів, на аналітиків, що інтерпретують події для аудиторії.

Маркетизація сучасного політичного процесу, описана вище на прикладі ЗМІ, яскраво проявляється у сфері партійно-політичної діяльності. У цій сфері маркетингова орієнтація розробляється з метою опанування базовими сегментами виборців. Стратегічний зміст маркетингової орієнтації полягає в тому, що її розробники ставлять себе на місце виборця, дивляться на свою програму дій очима виборця і визначають у передвиборній пропозиції те, що має або може мати для виборців базових сегментів значиму цінність. Відсутність або свідоме відхилення від такої орієнтації привело багато партій до невтішного висновку. Виявляється, що замало додержуватися правильного шляху, мати струнку концепцію, піднесені ідеали. Поява партії на політичній арені має спиратися на диспозиції певних груп виборців.

Маркетингові орієнтації політичних партій можуть суттєво відрізнитися одна від одної, і в принципі, вони залежать від того, що і кому ці партії хотіли б запропонувати на політичному ринку.

Маркетингова орієнтація є продуктом сегментації електорального простору. Масова свідомість завжди консервативна. Це означає, що

позиціювавши себе на тому чи іншому фланзі партійно-політичного спектру, отримавши відповідну «етикетку» і продемонструвавши її населенню, партія (її представники) не повинні порушувати сформовану ідентифікацію. Остання тісно пов'язана з прийомами позиціонування партій і політиків. Позиціонування спрямоване на пошук і опанування певної ніші, заняття «позиції» в політичному просторі, який оперує в першу чергу символічними категоріями. На думку російського фахівця В.Я. Цветкова, особливістю політичного маркетингу є врахування конкуренції й обов'язкова протидія конкурентам. За цією причиною здійснюється сегментація як стосовно політичних ідей і осіб, що просуваються на політичному ринку, так і стосовно конкурентів. У різних типах сегментації стосовно різних ідей виявляються «вікна» і «ніші». Вікно – це сегмент електорату (політичного ринку), яким нехтують найближчі конкуренти в силу негативної реакції даної цільової групи на пропоновані ідеї. Ніша – це сегмент електорату (свій виборець), громадські інтереси якого максимальною мірою відповідають пропагованим ідеям і гаслам [5, с. 45].

З точки зору маркетингу позиціонування – це створення відповідності між характеристиками товару і потребами купівельної аудиторії. Тут головне – визначити оптимальну конфігурацію купівельної аудиторії і критерії оптимальності.

Партійно-політичне позиціонування, особливо в слабкоструктурованих суспільствах (таких, як українське), орієнтоване не тільки на знаходження, а частіше на цілеспрямоване створення певної позиції серед конкурентів. Процес вибудовування ніші знаходить відтворення в ієрархії цінностей, яка створена у свідомості потенційних прихильників. У найпростішому вигляді позиціонування зводиться до сегментування рекламного політичного простору і пошуку в ньому «свого» сегмента задля того, щоб просто налаштуватися до його вимог і очікувань.

Процеси позиціонування починаються з визначення функціональних і психологічних переваг політика або партії, що рекламуються. Позиціонування в політичній рекламі відбувається за двома напрямками:

- пошук у рекламному просторі політичного ринку достатньо вільної і привабливої ніші, на яку може розраховувати політик або партія;
- за відсутності такої ніші – створення її. Реально – це впровадження рекламного образу політика (партії) в оптимальну нішу, яка цілеспрямовано сформована і звільнена від чужих впливів, за допомогою методів політичної реклами і PR.

Партія має наполегливо утримувати свій позитивний образ і свій базовий електорат. Але це не знімає проблеми розширення партійного електорату, особливо, якщо базового електорату його номінації позитивного образу явно недостатньо для перемоги, або якщо в тій же номінації діють сильні конкуренти.

Можна виокремити такі варіанти розширення електорату партії:

- використання динаміки позитивного образу. Ця стратегія ґрунтується на природі гнучкого електорату, якому властива особлива чутливість до позитивної динаміки рейтингу партії та її кандидатів (лідера) – їхня готовність підтримати будь-який успіх дозволяє завоювати їх голоси опосередковано, через мобілізацію голосів свого базового електорату. Така стратегія повністю виключає небезпеку розмивання позитивного образу;
- поєднання позитивної динаміки позитивного образу партії з його поновленням. Тут задіється ще одна властивість гнучких електоратів – їх позитивна реакція на нові політичні фігури (орієнтація на кадрові проекти);
- розширення оболонки партійного образу. Оболонка образу завжди жорстко прив'язана до його ядра, тому її вільне розширення несе загрозу розмивання позитивного образу. Оболонка образу – це деякі додаткові якості партії та/або відтінки політичної позиції, які мають органічно доповнювати і посилювати ядро образу. Головне призначення оболонки полягає не стільки в тому, щоб розширити образ партії, скільки в тому, щоб яскравіше висвітлити і підкреслити його ядро;
- актуалізація таких рис партії та її кандидатів (лідера), які максимально віддалені від ядра позитивного образу. Ця стратегія мінімізує ризик, пов'язаний з розширенням позитивного образу, за рахунок переважно неполітичного розширення образу – через актуалізацію людських рис партійних кандидатів (лідерів);
- при переході на місцевий рівень є ще одна можливість розширення позитивного образу партії – кандидат, який має сильний особистісно орієнтований позитивний образ, може розширити його за рахунок образу партії або її лідера. Тут наявний ефект «локомотиву», роль якого відіграє партія або її лідер;
- розширення позитивного образу на основі адресної стратегії, яка передбачає формування певних рис і фрагментів позитивного образу, націлених на ту чи іншу групу виборців. Тут також є ризик розмивання позитивного образу партії, її кандидатів, лідерів.

У цілому в основі процесів розширення партійного бренду лежить зміна його вартості. Як зазначає В. В. Філіппов, «новий політичний маркетинг – це комунікації, орієнтовані на вартість політичного бренду» [4, с. 8].

У маркетингу є два напрями розширення бренду. По-перше, це екстенсивне зростання вшир: коли бренд сильний, він дозволяє збільшити обсяги продажів. Відповідно сильний бренд починає охоплювати великі шари населення, і ймовірність спонтанної віддачі голосів цьому бренду значно збільшується.

Будь-який товар можуть купити просто тому, що він комусь необхідний, наприклад, питну воду куплять і так, не знаючи бренду, тобто це небрендований товар. За брендований товар платять чи не удвічі більше, ніж за небрендований. Отже, існує певна надбавка за те, що споживач

платить за довіру до цього товару. Відповідно усередині цих надлишкових грошей є ще один поділ: перша частина – це вартість власне бренда, ті стійкі асоціації, пов'язані з брендом у споживача; друга частина – це небрендова складова, це те, що споживача щодня за допомогою засобів реклами змушують купити конкретний товар. Це, так би мовити, провокація поточного споживання, але не механізм побудови бренда.

По-друге, це збільшення цінового прибутку, тобто збільшення маржинальності продукту – те, що дозволяє продавати його дорожче за рахунок сили бренда. У випадку з політичним брендом це створення більш сильної лояльності електорату через те, що електорат за власною ініціативою починає пропагувати бренд. У кожного бренда існує певна лояльність серед споживачів. Наприклад, коли за певних обставин припиняється комунікація, то грошові потоки, що генерують цей бренд щороку, будуть поступово спадати. І тому сила бренда і вартість бренда багато в чому визначаються цими фінансовими потоками, їхніми обсягами та динамікою їхнього падіння. Чим різкіше їхнє падіння, тим менша вартість даного бренда. Чим ці потоки падають повільніше, тим вартість бренда вища.

Те саме можна говорити і про партійний бренд. Наприклад, є електорат певного партійного бренда, і якщо його не підтримувати комунікаціями, він буде поступово спадати, точніше – лояльність електорату буде падати. І чим сильніший бренд, тим повільніше падіння лояльності до нього з боку цього електорату. Саме це і визначає вартість партійного бренду.

Варто зазначити, що виборчий ринок змушує кожену партію швидше самовизначатися і вирішувати, що робити і як досягти своєї мети в рамках демократичних правил політичної боротьби. У демократичних системах партія повинна бути не тільки упевнена в правильності своїх ідей і шляхетності власних цілей, але також вміти успішно «продати свій товар» на ринку – щоб виборець на власний розсуд вирішив віддати свій голос саме за неї, а не за її опонентів. Як слушно зазначає М.В. Примуш, сучасні українські партії поки ще «не оволоділи мистецтвом політичного маркетингу, завдяки чому могли б формувати соціальні інтереси, ціннісні орієнтації, творити нові соціальні структури, не навчилися висувати конкретні пропозиції щодо розв'язання гострих соціальних проблем» [1, арк. 213].

Жодної ідеологічної партії, що відповідала б потребам сучасної держави, в Україні немає. Як справедливо зазначає український дослідник сучасних політичних партій В.С. Сергєєв, перетворення наявних партій на партії європейського типу (наприклад, вже був помітний перехід СПУ на соціал-демократичні позиції) різко гальмується через об'єктивний конфлікт з новими, бізнесовими утвореннями. Останні стали природним ворогом ідеологічних партій. Претендуючи, знов-таки подібно КПРС, на вираження інтересів «всього народу», вони не могли стерпіти опонентів. Однак в умовах політичної апатії та дезорієнтації більшості громадян така

державна політика дала результати: сьогодні український парламент користується вкрай низькою довірою громадян.

У країнах пострадянського простору традиційні соціальні бази партій і відповідні електорати перебувають у стадії формування. Така нестійкість пов'язана здебільшого із трансформаціями відносин власності і виробництва. Сьогодні ще вкрай важко говорити про будь-який сталий електорат більшості політичних сил. Але водночас вже певною мірою можна говорити про деякі тенденції формування основних електоральних груп.

В силу розмитості соціальної бази лібералів, консерваторів і неофашистів їхній традиційний електорат перехоплений іншими партіями. Так, комуністи орієнтовані на пенсіонерів, маргіналізованих робітників, частина працівників ВПК, селян, радикально налаштовану молодь та ін. Тобто комуністи в посткомуністичних суспільствах частково захопили традиційну соціальну базу консерваторів та неофашистів. Гуманітарна і технічна інтелігенція, державні і муніципальні службовці не являють собою монолітної соціальної верстви, тому представники цих груп є конститuentами комуністів і соціал-демократів, а також різних квазіполітичних утворень. Основна електоральна маса поки ще ідеологічно не структурована й в силу своєї сильної конформістської орієнтації становить соціальну базу квазіполітичних утворень (особливо «партії влади») [3, арк. 168-169].

Таким чином, переорієнтація ЗМІ на аудиторію клієнтів-споживачів відобразилася в першу чергу на висвітленні діяльності політичних партій, які активізуються під час виборів. Замість образу виборця як громадянина, що потребує достовірної та різнобічної інформації для здійснення свого політичного вибору, який визначить майбутнє країни, з'явилося уявлення про виборця-споживача. В основі діяльності сучасних політичних партій знаходиться маркетингова орієнтація, яка визначає стратегію і тактику їх діяльності в публічному просторі.

Література:

1. **Примуш М. В.** Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / М.В. Примуш. – Львів, 2002. – 378 арк.
2. **Пшизова С. Н.** От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе / С.Н. Пшизова // Полис. – 2009. – № 2. – С. 39-51.
3. **Сергеев В. С.** Стратегічне управління інвестиційними партійно-політичними проектами в сучасній Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.С. Сергеев. – Д., 2005. – 203 арк.

4. **Филиппов В. В.** Маркетинговые инструменты построения брендов в избирательных технологиях / В.В. Филиппов // Политический маркетинг. – 2002. – № 10. – С. 8-17.

5. **Цветков В. Я.** Геомаркетинг: прикладные задачи и методы / В.Я. Цветков. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 240 с.

6. **Curran J.** Power Without Responsibility / J. Curran, J. Seaton. – L.: Routledge, 2003. – 224 p.

7. Democracy and the Media: A Comparative Perspective / R. Gunther, A. Mughan (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 456 p.

8. Mass Media and Society / J. Curran, M. Gurevitch (eds.). – L.: Arnold, 2000. – 228 p.

9. **Sabato L. J.** Peepshow: Media and Politics in an Age of Scandal / L.J. Sabato, M. Stencel, S.R. Lichter. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000. – 386 p.

10. **Stanyer J.** Modern Political Communication. Mediated Politics in Uncertain Times / J. Stanyer. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 324 p.

11. The Politics of News, the News of Politics / D. Graber, D. McQail, P. Norris (eds.). – Washington, DC: CQ Press, 1998. – 220 p.

УДК 321.011.5

Суперечності інституту президентства: теоретичні засади та уроки для України

Віра Гапоненко,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології МАУП

У статті розглядаються переваги та недоліки президентської форми правління та перспективи її реалізації в Україні. На основі розглянутих теоретичних суперечностей президентства, з'ясовується специфіка його пострадянської моделі. Обґрунтовується ідея про те, що ефективність функціонування політичних систем залежить не лише від обсягу повноважень основних інститутів, а й від ідейно-світоглядних характеристик конкретного суспільства, що є особливо актуальним для перехідних суспільств.

Ключові слова: форма правління, інститут президентства, пострадянські держави.

Advantages and defects of the presidential form of government and prospects of its realization in Ukraine are examined in the article. On the basis of the considered theoretical contradictions of presidency, the specificity of its post-Soviet model is explored. An idea is grounded that efficiency of functioning of the political systems depends not only on the volume of plenary powers of basic institutes but also on world ideological-view descriptions of concrete society, which are especially actual for transitional societies.

Keywords: form of government, presidency, post-Soviet states.

Вибір оптимальної форми правління є чи не найскладнішим завданням молодих демократичних держав. Адже відсутність універсальних моделей розподілу повноважень між владними інститутами – це аксіома сучасної політичної науки. Успішність функціонування вибраної форми правління залежить від багатьох чинників, зокрема історії становлення державності, урахування традицій, менталітету тощо. Адекватність

форми правління суспільним потребам зумовлює швидкість вирішення нагальних політичних проблем, ефективність впроваджуваних реформ і в цілому – рівень демократизації політичного життя.

Варто відзначити, що науковий аналіз переваг і недоліків президентської форми правління має глибокі корені. Класиками з вивчення даної проблематики справедливо вважаються М. Дюверже [1], Х. Лінц [2], Дж. Сарторі [3]. Не менш ґрунтовно розроблена і проблематика інституту президентства в Україні такими вітчизняними дослідниками як М. Кармазіна [4-5], М. Зелінська [6], А. Романюк [7], В. Шаповал [8].

Проте в Україні досі точаться дискусії щодо найбільш прийнятної форми правління. Чи не найбільше змін протягом років незалежності зазнав саме конституційний статус Президента України. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року про відновлення президентсько-парламентської форми правління означає збільшення обсягу повноважень і прерогатив Президента, що неоднозначно оцінюється представниками різних політичних сил та політологами. Умовно всі заяви у ЗМІ можна поділити на дві групи. Перша – схвалює такі трансформації політичної системи у зв'язку з перспективами стабільності, ефективності, швидкості прийняття рішень, формування єдиної владної вертикалі. Інші – застерігають про надмірну концентрацію влади в руках Президента і навіть про авторитарні тенденції у розвитку української політичної системи. Це зумовлює необхідність науково обґрунтованої та зваженої оцінки останніх подій і трансформацій інституту президентства в Україні.

Тому *метою* статті є визначення теоретичних засад президентської форми правління та оцінка перспектив посилення президентської влади в Україні.

Термін «президентство» не має однозначного визначення в науковій літературі. Президентська форма правління може існувати в умовах високорозвиненої демократичної політичної системи. Може позначати формальні фасадні демократії зі значним домінуванням президентської влади. В окремих випадках президентство тяжіє до абсолютистських монархій, за яких принцип розподілу влад не затверджений навіть формально. Тому насамперед слід коротко зупинитись на теоретичних засадах аналізу цього поняття.

Тривалий час президент у світовій політичній практиці за конституційним статусом вважався головою виконавчої влади. Нині спостерігається тенденція відділення глави держави від виконавчої влади і надання йому статусу арбітра над всією публічною владою. Ця ідея найбільш послідовно була реалізована у конституції Франції, яку наслідують багато інших держав, особливо постсоціалістичних та Україна зокрема.

Проте класичні президентські республіки зберігають попередню традицію у визначенні конституційного статусу президента. Це пояснюється перевагами зосередження владних важелів у єдиної

політичної сили, досягнення консенсусу у політичному житті, підтриманню єдиного політичного курсу, забезпеченню стабільності політичного розвитку. Саме однакова спрямованість, узгодженість дій різних гілок влади здатна забезпечити швидкі та результативні реформи.

Визнаними перевагами президентської форми правління також є високий рівень легітимності інституту президентства, що досягається прямою участю громадян в обранні вищої посадової особи в державі, швидкість ухвалення рішень. Схвальні оцінки отримує і розподіл повноважень. Адже президент і законодавчий орган функціонують як дві паралельні структури, що дозволяє кожній стороні контролювати іншу, тим самим попереджаючи зловживання. Також президент, обраний на визначений термін, забезпечує більшу стабільність, ніж прем'єр-міністр, який може бути звільнений у будь-який час.

Особистісний характер президентського правління пояснюється мотивами забезпечення стабільності: він значно скорочує кількість політичних акторів, а отже і кількість суперечливих інтересів, упереджує можливі в парламентарних республіках зміщення прем'єр-міністра з посади, зміну складу уряду, інші радикальні зміни протягом строку виконання повноважень.

Тобто, президентська республіка створює передумови для концентрації в руках президента значних повноважень, що стабілізує владу. Це необхідно для країн, що перебувають на перехідних етапах, держав із сильними монархічними традиціями, в нестабільних ситуаціях, у період впровадження реформ, у країнах, що мають значну територію і багатонаціональний склад, за наявності надзвичайних ситуацій тощо.

Загалом переваги президентської форми правління полягають у тому, що всенародно обраний глава держави уособлює загальнонаціональні устремління, виступає символом нації, приналежності громадян до єдиної держави.

Однак не можна не звернути увагу на те, що більшість розвинутих демократичних держав – це парламентарні республіки. При цьому найбільш стабільними та ефективними з них є ті, що функціонують на основі парламентської більшості, а не коаліції партій. На цей факт звертає увагу послідовний критик президенталізму, відомий політолог Х. Лінц. Він стверджує, що ретельний порівняльний аналіз системи парламентаризму й системи президентського правління доводить: у цілому перша все-таки частіше приводить до встановлення стабільної демократії, особливо там, де глибокі політичні розбіжності й існує безліч політичних партій. Парламентаризм виступає гарантом збереження демократії, резюмує дослідник [2].

Аргументи Лінца дійсно виглядають цілком логічно. Прем'єр-міністр фактично набуває характеру президента. Єдиний виняток – він не може безпосередньо звертатись до народу, а робить це через парламент.

Демократична гарантія від узурпації влади прем'єр-міністром – процедура вотуму недовіри з боку парламенту.

Натомість, президент як виборна особа завжди більше залежить від громадськості, що створює загрозу популізму у його діяльності. Президент не завжди користується підтримкою більшості населення і не зобов'язаний узгоджувати свої дії з опонентами. Проте він цілком може свідомо чи несвідомо ототожнювати народ і невелику групу своїх прибічників.

Лінц відзначає подвійність конституційного статусу президента: він одночасно символ, що втілює єдність нації, та посадовець, що реалізує конкретний політичний курс.

Специфічними є також взаємовідносини між главою та членами уряду. В парламентарних республіках прем'єр-міністр головний серед рівних, тоді як президентське правління дає змогу майже одноосібно приймати рішення і перетворити уряд на дорадчий орган.

Попри поширену думку про незалежність гілок влади за президентського правління (жорсткий поділ влади), Лінц вбачає загрозу конфлікту за підтримку населення між парламентом і президентом, оскільки обидва інститути – виборні.

Загрозливим для неоднорідних суспільств вважається також і основний принцип виборчої системи президентських республік: «Переможець отримує все». Це сприяє напруженості, поляризації всього суспільства. Особливо несприятливою може бути ця ситуація в умовах, коли партії центристського спрямування не мають сильних позицій, бо таким чином при владі можуть опинитись екстремістські політичні сили. Також це дає підстави говорити від імені всього народу. Історія пам'ятає сумні приклади того, коли партія претендувала на загальну, всенародну та всеохопну владу і ставала, тим самим, основою для формування та функціонування тоталітарного режиму.

Більшість пострадянських держав, та України зокрема, у ході формування своїх політичних систем намагались поєднати сильні сторони президентства та парламентаризму, реалізуючи у власній конституційній та політичній практиці змішану модель управління. На жаль, молоді держави, що стали на шлях демократичного будівництва, не врахували деяких деталей та характеристик саме цієї форми правління.

Так, М. Дюверже вважав: суть напівпрезидентської форми правління полягає в тому, що парламентська й президентська фази правління просто чергуються, називаючи це явищем деміпрезидентства [1]. Після нещодавньої відміни поправок до Конституції України, що були прийняті у 2004 році, виникають підстави стверджувати, що це один із прикладів подібної зміни характеру влади.

Також варто пригадати твердження щодо характеру змішаних республік Дж. Сарторі. Він зазначає, що сутність напівпрезидентської форми правління полягає, насамперед, у тому, що влада в ній ділиться, тобто в державі існує дуалізм виконавчої влади. Тобто, за Дж. Сарторі,

така модель управління зумовлює своєрідне двовладдя, уособлюване президентом і прем'єр-міністром. І залежно від конфігурації більшості, влада не чергується, а коливається між президентом і прем'єр-міністром. Досвід українського державотворення яскраво засвідчує загрозливість переростання цього двовладдя у відкрите протистояння двох вищих посадовців, неефективне виконання своїх обов'язків урядом, гальмування процесу прийняття політичних рішень.

У такому випадку, важливого значення набуває особливість президентства у пострадянських державах, на якій наголошує М. Кармазіна. Дослідниця стверджує, що інститут президентства в Україні не набув необхідного рівня інституціоналізації [5]. Президентство носить особистісний, персоніфікований характер. Подібний погляд поділяє і Н. Кононенко [9].

Також більша частина президентів у колишніх республіках СРСР володіє владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами. Серед прикладів на користь цього терміна: нехтування конституційною нормою щодо строків перебування на посаді, проголошення себе довічним президентом, прагнення у тій чи іншій формі призначати своїх послідовників.

Окремо слід сказати про намагання переписувати чинне законодавство «під конкретного президента». Зазвичай, внесення поправок відбувається у бік розширення прерогатив президента, поруч із послабленням інших державних інститутів.

До обґрунтування персоніфікованого характеру президентства можна віднести також і своєрідність кадрової політики президента. Так, у більшості пострадянських держав можна віднайти приклади впливовості в політиці й економіці пропрезидентських структур, наявність «людей президента» (чи партії влади) у державних та приватних структурах, істотна зміна складу чиновницького апарату на всіх рівнях після чергових виборів тощо.

Сказане цілком стосується української дійсності. З часів здобуття Україною незалежності інститут президентства в країні неодноразово зазнавав змін. Вперше законодавче затвердження правовий статус Президента отримав у Конституційному договорі 1995 року. У цьому документі Президент України проголошувався главою держави та виконавчої влади [10].

Конституція України 1996 року уточнила місце Президента в структурі вищих політичних інститутів, проголосивши його главою держави, що не належить до жодної із трьох класичних гілок влади. Водночас, Президент наділявся суттєвими повноваженнями у сфері формування та контролю за діяльністю уряду, що призводило до неузгодженості його діяльності з Прем'єр-міністром України. Саме потреба розмежування повноважень цих посадовців стала однією із причин виникнення дискусій щодо необхідності змін до Конституції майже одразу після її прийняття.

Внаслідок численних акцій протесту під назвою «Україна без Кучми» та «Помаранчева революція», у 2004 році конституційна реформа стала реальністю. Основна ідея протестних гасел полягала у позбавленні Президента важелів впливу, що перешкоджатиме авторитарним тенденціям, тому відбулось звуження повноважень Президента та акцент на його символічних функціях, зокрема гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [11].

На жаль, ці зміни не допомогли уникнути непорозумінь у прийнятті рішень між Президентом та Прем'єр-міністром, позбавивши при цьому Президента відповідальності у багатьох сферах.

Нарешті, у 2010 році рішенням Конституційного суду було відмінено конституційну реформу, у результаті чого статус Президента набув такого ж вигляду, як у 1996 році. Таким чином, в історії незалежної України були лише чотири президенти, але чотири рази змінювався їхній конституційний статус. Фактично, кожний новий президент здійснював свої повноваження на основі різних правових документів. Неодноразово зазнавав змін і закон «Про вибори Президента України». Прийнятий у 1999 році, він двічі зазнавав змін у тому ж році, один раз – у 2000, двічі – у 2003 та по два рази у 2009 та 2011 роках. Низка положень закону також були визнані неконституційними [12].

Такий хід подій пояснюється багатьма факторами, зокрема відсутністю досвіду державного будівництва, зміною політичної системи, чинного законодавства, необхідністю давати відповіді на кризові політичні ситуації, а також постійним «перетягуванням» повноважень гілками влади.

Також можна погодитись із твердженням М. Зелінської щодо співвідношення обсягу конституційних та фактичних повноважень президентів нашої держави. Авторка констатує невідповідність політичної практики зафіксованим у Конституції нормам. Фактично владні можливості Президента ширші, а парламенту – вузьчі, ніж це передбачено Основним Законом. Саме це призводить до конкуренції гілок влади [6].

Отже, інститут президентства має чимало суперечливих особливостей, зокрема створення передумов для встановлення авторитарних режимів, демагогії, протистояння різних гілок влади, явище «подвійної легітимності». Ці слабкі сторони цілком характерні для перехідних суспільств, де демократія ще не пройшла етап консолідації, не сформувались сталі демократичні цінності та не існує загальновизнаних правил гри у взаємодії різних політичних суб'єктів.

В Україні до цього можемо додати такі риси інституту президентства, як персоналізований характер, незбалансованість між різними гілками влади, спроби маніпулювати конституційним статусом Президента в інтересах певних політичних сил.

Імовірно, що подібні особливості пострадянського президентства стають можливими завдяки слабкості, недорозвиненості опозиції, низькому

рівню політичної культури як елітних груп, так і пересічних громадян, незавершеності процесів демократизації, що зачепила лише формальний бік політичних перетворень, прогалини у законодавстві.

Література:

1. **Дюверже М.** Политические партии. / М. Дюверже; [пер.с фр. Л.А. Зимина]. – 4-е изд. – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 540 с. – (Концепции).
2. **Линц Х.** Опасности президентства / Х. Линц. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/
3. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. Вид. / Дж. Сарторі. – К.: АртЕк, 2001. – С. 125.
4. **Кармазіна М.** Інститут президентства: походження та сутність феномена / М. Кармазіна. // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 36-50.
5. **Кармазіна М.** Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004) / М. Кармазіна. // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 28-41.
6. **Зелінська М.** Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи / М. Зелінська. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 114-123.
7. **Романюк А.** Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія / А. Романюк / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: ВЦ ЛНУ імені І.Франка, 2007. – 391с.
8. **Шаповал В.** Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз / В. Шаповал. – К.: Програма Л, 1995. – 136 с.
9. **Кононенко Н. В.** Політичний режим та народовладдя в сучасній Росії: чи є моделі взаємодії? / Н. Кононенко. – Наукові записки. – 2011. – № 1(51). – С. 142-151.
10. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 18. – С. 133.
11. Конституція України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2010. – 64 с. – (Бібліотека офіційних видань).
12. Закон України «Про вибори Президента України» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – С. 81.

УДК 325.455:655.42(477)

Розвиток вітчизняних культурних індустрій у контексті забезпечення гуманітарної безпеки України

Леонід Чупрій,

кандидат філософських наук, доцент,
докторант відділу політичних стратегій
Національного інституту стратегічних досліджень;

Катерина Настояща,

кандидат соціологічних наук,
доцент Національного авіаційного університету

У статті здійснюється аналіз проблем розвитку культурних індустрій в Україні, розглядається їх вплив на формування національної самосвідомості як важливої складової консолідації українського суспільства та пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кіноіндустрія, книговидавництво, гуманітарна політика.

This article analyzes the problems of cultural industries in Ukraine, considers their impact on the national consciousness as an important component of the consolidation of Ukrainian society and offers solutions.

Keywords: filmmaking, publishing, social policy.

Розбудова української держави неможлива без розвитку вітчизняних культурних індустрій. Національне кіновиробництво й книговидавництво відіграють важливу роль у самоусвідомленні нації, формуванні культури, духовності та водночас є свідченням національно-культурного відродження українського народу.

Мета статті: дослідити сучасний стан розвитку вітчизняних культурних індустрій та намітити шляхи вирішення проблем у цій галузі.

У сфері розвитку культури та культурних індустрій слід згадати дослідників, які займаються даною проблематикою, зокрема В. Бакальчук,

С. Безклубенко, Г. Біланич, Т. Белофастова, О. Гриценко, Л. Зеленська, О. Кохан, Н. Кучина, І. Мащенко, Н. Палагеша, М. Русин, О. Семашко, М. Степико, М. Стріха, Ю. Усенко, Г. Чміль, С. Янішевський та ін.

Вітчизняні культурні індустрії повинні сприяти збереженню людської особистості за руйнації традиційних культурних норм і цінностей під впливом негативних глобалізаційних чинників, консолідації українського суспільства на основі національних, демократичних та духовних цінностей. І все це є основними завданнями національної безпеки держави в гуманітарній сфері.

У Стратегії національної безпеки України чітко зазначається, що стратегічними пріоритетами політики національної безпеки є досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [1].

В цьому контексті гуманітарна безпека повинна бути спрямована на захист факторів, що забезпечують збереження та розвиток культурної самобутності української нації, серед яких одними з головних є вітчизняна кіноіндустрія та книговидавництво. Ці проблеми чітко підкреслив у своєму виступі на засіданні Громадської гуманітарної ради Президент України Віктор Янукович, де він відзначив основні аспекти гуманітарної політики та вказав, що в першу чергу потрібно прагнути до економічної підтримки культурної індустрії (видавничої справи, кінематографа, засобів масової інформації) та ефективного захисту культурної спадщини – як матеріальної, так і духовної. Президент також підкреслив, що Україна не може стояти осторонь таких світових тенденцій, як глобалізація та інтенсивний розвиток інформаційних технологій. Тому гуманітарна політика держави має бути зорієнтованою як на внутрішній простір, так і на зовнішнє сприйняття. Однак розвиток культурних індустрій не повинен означати заміну естетичних цінностей на комерційні, а національної культури – на масову культуру.

Аналізуючи розвиток вітчизняних культурних індустрій, слід відмітити, що на сучасному етапі вони перебувають у загрозовому стані. Зокрема у сфері вітчизняного кіновиробництва за рахунок державного фінансування у 2009 році було завершено виробництво лише 13 фільмів [2]. Розвиток кінематографічної галузі тривалий час гальмував надмірний податковий тиск, який зумовлював високу собівартість, а тому і низьку конкурентоспроможність вітчизняної кінематографічної продукції. Як наслідок, вітчизняна кінематографічна продукція фактично не представлена на кінопрокатному ринку України. Щоб зрозуміти катастрофічність нинішнього стану вітчизняної кіноіндустрії, достатньо порівняти кінобюджети України і деяких країн Європи станом на 2009 рік. У Франції це 535 млн євро, у Росії – 283 млн доларів, у Німеччині –

140 млн євро, у Польщі – 45 млн євро, в Україні – 5 млн грн. За кількістю фільмів, запущених 2009 року у виробництво, контраст не менш разючий: у Франції – 240 фільмів, Німеччині – 120, Росії – 70, в Україні – 2.

Україна має досить низькі показники щодо забезпечення населення кінотеатрами – 0,5 на 100 тисяч жителів, що у 15 разів менше, ніж у Франції, у 10 разів менше, ніж у інших європейських країнах. Як правило кінотеатри розмішені у великих містах. Станом на 01.01.2007 з 450 районних центрів тільки 171 мав діючі кінотеатри, але й ті не завжди у належному стані. Відомий експерт у цій галузі Г. Чміль зазначає, що для того, щоб галузь була рентабельною (а до 1991 року кінематографічна галузь за рентабельністю посідала друге місце в країні після виробництва алкогольних напоїв), в Україні має бути щонайменше 2000 сучасно оснащених кінотеатрів із новим відеопроєкційним обладнанням, а їх наразі лише 300 [3].

Для подолання зазначених проблем потрібно вдосконалювати чинне законодавство в сфері кіноіндустрії. Треба чітко прописати механізми щодо покращення фінансування кінематографічної галузі, зокрема, через введення податкових пільг для інвесторів, які вкладають кошти в цю галузь. Також, приміром, пропонується стягувати певний – невеликий – збір не тільки з продажу дисків чи прибутку телеканалів, а й з абонентів телекомунікаційних послуг. Не варто цього лякатися, це цивілізований шлях: у Естонії, наприклад, із 1936 року діє Закон про культурний капітал, що регламентує відрахування 10% від акцизного збору з виробників алкогольної продукції на потреби вітчизняної культури. Подібні нормативні акти діють також у Польщі, Англії, Німеччині, Іспанії. В цьому контексті слід активніше використовувати зарубіжний досвід. У європейських країнах та Росії розвинута кіноіндустрія сприяє виробництву фільмів, збільшенню їх присутності в інформаційному просторі, зростанню валових надходжень від кінопоказів. Зокрема, законодавством Росії, Польщі, Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та багатьох інших країн передбачено наступні форми протекціонізму: бюджетна дотація виробництва фільмів та збереження спадщини, субсидування кіновиробничих компаній з метою стимулювання розвитку національного кіно (Іспанія), дотація, державна фінансова підтримка та податкові пільги при створенні національного фільму (Росія, Франція, Німеччина), спеціальний додатковий податок з прибутків, отриманих від продажу квитків, обов'язкові збори та оподаткування діяльності телевізійних каналів, які складають прибутки телевізійних підприємств на підтримку кіновиробництва (Франція) [1].

Слід позитивно відзначити, що на вищому державному рівні було здійснено ряд кроків з вирішення проблем у даній галузі, зокрема 16.03.2010 Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до закону України “Про кінематографію”» та інших законів України щодо підтримки виробництва національних фільмів», що запроваджує політику пільгового оподаткування вітчизняної кіноіндустрії. Збільшено

й обсяги бюджетного фінансування на потреби кіновиробництва на 2011 рік (21 млн грн).

Шляхи вирішення проблем вітчизняного кіновиробництва пропонують і активні учасники ринку. Зокрема відомий кінопродюсер, засновник та генеральний директор компанії SOTA Cinema Group Олег Кохан зазначає, що сьогодні важливо створити консолідований майданчик для спілкування та конструктивного діалогу представників кіноспільноти та великого бізнесу [4]. На його думку, найперша проблема в цій галузі – відсутність протекціонізму. Другою проблемою є те, що телеканали відмовляються ставити в ефір фільми, які є «неформатом», надаючи перевагу реаліті-шоу та іншим рейтинговим програмам. «Неформатне» кіно, навіть якщо воно якісне, ставиться лише в нічний ефір, а тому воно є практично недоступним для широкого загалу. Він зазначив, що потрібна комплексна програма реформування, яка враховувала б створення, прокат, фінансування, просування і популяризацію українського кінематографу. О. Кохан також відзначив, що вирішення проблеми фінансування – лише невеличкий крок до успіху. Навіть попри відсутність гуманітарної кінематографічної лобістської програми, в Україні є багато талановитих режисерів, які змогли себе проявити. Польща знімає 80 фільмів на рік, Україна повинна знімати хоча б 40-50. Проте силами лише талановитих акторів, режисерів не можна вийти з замкненого кола. Кіно – це не тільки культура, а ще й бюджетотворююча галузь. Необхідно визначити, чим наш кінематограф може бути цікавим світові. Україна – останній найпотужніший кіноринок Європи, що тільки формується. Будівництво кіностудій дасть тисячі робочих місць.

О. Кохан відмітив шляхи поліпшення ситуації: 1) прийняття Закону України «Про кінематографію», який дає можливість розмовляти з великим бізнесом та 2) збільшення бюджету на кінематограф. Слід відзначити, що державні витрати на кіноіндустрію у нашій країні незначні (на 2011 рік – 21 млн грн). Для порівняння – в РФ тільки позабюджетних коштів на кінематографію залучається близько 500 млн доларів. У Франції щорічні дотації на кіноіндустрію становлять 585 млн євро. Економічно доведено: на кожен долар інвестицій у кінематографію держава отримує 3,5-5 доларів прибутку (залежно від моделі економіки та держави). Кінотеатри, DVD-заводи, кіностудії, сервіс – все це і є бюджетотворююча галузь.

З метою вирішення проблем у цій галузі генеральний директор компанії SOTA Cinema Group О. Кохан пропонує створити концепцію розвитку кінематографічної галузі. Ця концепція буде реалізована в п'яти програмах: 1) освітня програма (створення вищих режисерських курсів); 2) залучення великого бізнесу (насамперед соціально відповідального) до підтримки дебютних робіт; 3) інфраструктурні проекти (національна програма, яка б стимулювала створення національної мережі кінотеатрів, де будуть транслюватися відзняті фільми); 4) створення «Кіноарсеналу» (національної сінематеки на базі «Мистецького арсеналу», яка буде

притягувати й інші індустрії); 5) медіа-підтримка, яка буде популяризувати українське кіно.

Значні проблеми має також і книговидавнича галузь, серед яких у першу чергу потрібно назвати: недостатній рівень державної підтримки даної галузі, недосконалість законодавчої бази, низька конкурентоздатність, низький рівень попиту українців на книжкову продукцію, зумовлений зростанням цін на неї, зменшенням реальних доходів населення (за даними Держкомстату питома вага витрат домогосподарств на задоволення культурних потреб (у т.ч. на придбання книг) та відпочинок за останні роки становить 2,4%) і відсутністю інтересу до книжкової продукції.

Дані соціологічного дослідження, проведеного компанією GfK Ukraine (за ініціативою Міжнародного фонду «Відродження» та The Fund for Central and European Book Projekt (Amsterdam) і за підтримки програми МАТРА відповідно до проекту «Дослідження книжкового ринку», що проводився у 2007-2008 роках, засвідчують, що українці втрачають інтерес до книжкової продукції, зокрема 58% із них протягом останніх трьох місяців не придбали жодної книги, водночас бодай одну купили тільки 42% респондентів. 37% за декаду придбали одну книгу, 16% – дві, 14% – три, по 10% громадян – чотири та п'ять, 9% – шість-десять, а лише 4% – більш ніж десять томиків. Головними аргументами низького попиту на книги є брак грошей (19%) і висока вартість необхідних видань (11%). Однак найважливішою причиною малого попиту на книжковий товар серед опитаних є відсутність потреби в ньому взагалі (50%). До негативних тенденцій слід віднести також той факт, що за результатами дослідження, книги українською мовою й надалі програють за популярністю російськомовним виданням. Лише 38% книжок, що їх купили українці протягом трьох місяців, були написані українською мовою, 60% – російською, а 2% – іншими мовами.

Слід констатувати також постійне зменшення тиражів книг, що видаються. За статистичними даними Книжкової палати України, у 2010 році в країні було видано загалом 22 557 назв книг загальним тиражем 45 млн 58 тис. 300 примірників. Це, відповідно, майже на відсоток більше за назвами та на 7,1 % менше за тиражами, ніж у попередньому, 2009 році. За кількістю виданих книг чітко помітна негативна тенденція. В 2009 році в Україні видано 22 491 назв книжок і брошур загальним тиражем 48 514,4 тис. примірників, що становить у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року за назвами 93,6 %, за тиражами – 83,4 %, у тому числі українською мовою видано 14 797 назв або 65,8 % від загальної кількості назв книг, тиражем 27 527 тис. примірників, або 56,7 % від загального тиражу [5].

Якщо у 2008 році було видано 1,25 книги на одного українця, у 2009 році 1,05, то у 2010 році близько 1 книги на мешканця України. Для порівняння – в Росії на 1 мешканця припадає 4-5 примірників книг, у Білорусі 6-7, в країнах Євросоюзу він коливається в межах 5-8 примірників.

Держава в складних економічних умовах не належним чином підтримує книговидавців, іноді навіть не розраховується за виконані держзамовлення, зокрема у 2009 році майже на 45 млн гривень, не розраховувшись із ними за виконане державне замовлення з підготовки та видання книг у рамках програми «Українська книга» та програми видання підручників для загальноосвітньої школи.

Серед суттєвих проблем, які стримують розвиток книговидавничої галузі, слід також виділити такі:

- відсутність цілісного управління книговидавничою галуззю та чіткої *стратегії розвитку книговидавництва з визначенням цілей і мети цієї розбудови*, що унеможлиблює проведення єдиної державної політики у цій сфері;
- відсутність постійного якісного моніторингу тематичного, економічного і фінансового стану книжкового ринку України з метою визначення тенденцій його розвитку, забезпечення контролю за динамікою змін, що відбуваються, і впливу на цей процес з боку держави;
- недостатній рівень розвитку системи книгорозповсюдження в Україні. Нині спостерігається повільне зростання кількості книгарень, що мають забезпечити широкий доступ населення до книжкових видань. Але цього недостатньо. В Україні одна книгарня припадає на 96 тисяч населення, в той час як у Франції – на 20 тисяч у Росії – на 75 тисяч населення;
- високий рівень зношеності та застарілості технічного і технологічного обладнання більшості поліграфічних підприємств, що призводить до зменшення якості продукції та падіння обсягів виробництва;
- значне переважання на вітчизняному книжковому ринку імпортованих іншомовних, зокрема російськомовних видань, які витісняють україномовну продукцію. За оцінкою ряду російських експертів місткість нинішнього українського ринку оцінюється в 400-420 млн доларів, а російських книжок в Україні продається десь на 300-320 млн доларів. Для порівняння: споживчі витрати на книжки у Великій Британії, за підрахунками Управління національної статистики, дорівнюють майже 4,5 млрд євро на рік. Звичайно забороняти іншомовну літературу не варто, для зменшення засилля іншомовної літератури потрібно підвищувати конкурентоспроможність вітчизняних книжкових видань;
- недостатнє фінансове забезпечення галузі. Підприємства галузі не спроможні власним коштом комплексно вирішити питання переоснащення (вартість друкарської машини для районних друкарень в межах 120-150 тис. дол., а для газетно-журнальних видавництв вартість ролевої машини сягає 2 млн дол.). Лише для заміни зношеного поліграфічного устаткування державних видавничо-поліграфічних підприємств необхідно близько 100 млн доларів;
- відсутність кваліфікованих фахівців книгорозповсюдження та відповідного програмного забезпечення для ведення обліку друкованої

продукції, слабе інформаційно-рекламне забезпечення функціонування книжкового ринку;

- недостатнє забезпечення підприємств книговидавничої галузі відповідними приміщеннями, спостерігаються непоодинокі випадки виселення редакцій друкованих засобів масової інформації, закладів культури, у тому числі бібліотек, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження із займаних ними на законних підставах приміщень державної та комунальної власності;

- звуженість асортименту українських книг, відсутність якісного змістовного наповнення вітчизняних книг

- недостатній рівень розвитку наукового книговидання;
- низький рівень забезпечення фондів вітчизняних бібліотек україномовною літературою. В першу чергу потрібно забезпечувати публічні та шкільні бібліотеки через програм типу «Шкільна бібліотека», «Класики української та зарубіжної літератури». Для порівняння – в США діє близько 8946 публічних бібліотек, які закупляють щороку книги на суму 1,8 – 2 млрд доларів, що становить 15 % виданих у США книг. Майже на 2,7 млрд доларів закупають книг університетські бібліотеки Америки; бібліотеки Великої Британії витрачають на комплектування також значні суми, зокрема бібліотеки вищів – у середньому 35 млн фунтів стерлінгів (фунт. с.); бібліотеки інших навчальних закладів – 156 млн фунт. с.; публічні бібліотеки – 115 млн фунт. с.

- нерозвиненість електронного книговидання.

Аналізуючи останній пункт, слід зазначити, що розвиток електронного книговидання – це одна з провідних світових тенденцій. Значна кількість провідних бібліотек світу реалізують проекти зі створення електронних копій своїх фондів.

Вперше формування цілісного зібрання друкованих книг у електронній формі було розпочато 1971 року в Іллінойському університеті (США) М. Хартом (проект «Гутенберг»). У США з 90-х років XX ст. існують такі проекти, як DLI (Digital Libraries Initiative – Ініціатива цифрових бібліотек) – за підтримки Національного наукового фонду, Агенції перспективних досліджень у галузі оборони та Національної агенції з аеронавтики і космічного простору – та проект «Пам'ять Америки», який було започатковано за ініціативи Бібліотеки Конгресу та 15 університетських книгозбірень Національної федерації цифрових бібліотек. «Пам'ять Америки» включає 44 історичні колекції загальним обсягом понад 1 млн документів, однак має виключно меморіальний характер [6, 4].

В інших зарубіжних країнах також активно проводиться робота з поцифрування фондів, особливих успіхів досягли європейські країни. В листопаді минулого року відбулося офіційне відкриття Європейської цифрової бібліотеки – Europeana (<http://www.europeana.eu/portal/>). Europeana надаватиме вільний та швидкий доступ до європейської культурної спадщини та шедеврів у єдиній багатомовній віртуальній

бібліотеці. Понад 1000 культурних установ зі 27 країн Європи надали матеріали для того, щоб зробити доступними в режимі он-лайн понад 2 млн книг, карт, записів, фотографій, архівних документів, малюнків та кінофільмів. Одне з завдань політики Комісара ЄС з питань інформаційного суспільства та ЗМІ Вівіан Редінг – досягнути 10 млн поцифрованих об'єктів на Europeana до 2010 року. На подальшу роботу над віртуальною бібліотекою Єврокомісія має надати понад 200 мільйонів євро.

Україна тільки починає робити певні кроки в цьому напрямі. Зокрема, наша держава приєдналася до Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини, прийнято Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Уряд своєю постановою №1579 від 23 грудня 2009 року затвердив концепцію Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека – XXI», на яку планується виділити 140 млн грн.

В умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні повинна формуватися державна політика, спрямована на розвиток вітчизняного книговидавництва з метою задоволення культурно-освітніх потреб суспільства; забезпечення захисту національного інформаційного простору; забезпечення конкурентоспроможності української книги на внутрішньому, а в майбутньому – і зовнішньому ринках шляхом використання суб'єктами видавничої справи нових технологій книговидавництва та поліпшення якості української книжкової продукції.

Підсумовуючи, слід зазначити, що для вирішення проблем розвитку культурних індустрій на загальнодержавному рівні потрібно здійснити низку заходів:

- розробити Стратегію розвитку вітчизняних культурних індустрій;
- забезпечити проведення єдиної державної політики щодо вирішення питань, пов'язаних з організацією діяльності кіноіндустрії та видавничого сектора;
- внести зміни до чинного законодавства, зокрема прийняти Закон «Про національний культурний продукт»;
- створити механізми звільнення від оподаткування коштів, інвестованих з інших сфер діяльності у розвиток культурних індустрій. Вирішення проблеми з оподаткування меценатських і спонсорських коштів, спрямованих на розвиток даної галузі;
- розробити Національним банком України механізми пільгового кредитування державними і комерційними банками підприємств кіноіндустрії та видавничої галузі;
- забезпечити створення широкої загальнонаціональної мережі кінотеатрів та книгорозповсюдження, зорієнтованої на реалізацію вітчизняної продукції.

- розширювати міжнародне співробітництва у сфері кіноіндустрії, книговидання та книгорозповсюдження, здійснювати популяризацію українського культурного продукту за кордоном;

Крім того у галузі кіноіндустрії забезпечити:

- створення умов доступу жителів, особливо районних центрів, невеликих міст, сіл та селищ, до творів національного та світового кіномистецтва, зокрема доведення забезпеченості населення закладами кіновідеопоказу:

- міське населення – до 2 кінозалів у розрахунку на 100 тис. жителів,
- сільське населення – до 4 кіно(відео)установок у розрахунку на 10 тис. жителів;

- продовження реформування матеріально-технічної бази кінематографії, зокрема:

- створення в Національному центрі Олександра Довженка сучасної технічної бази з субтитрування, обробки і тиражування фільмів, переведення їх на цифрові носії і навпаки, студії з озвучення і дублювання фільмів у системі Долбі,

- створення на Національній кіностудії художніх фільмів імені О.Довженка підприємств з надання послуг знімальним групам,

- створення на базі кінотеатрів у районних центрах і невеликих містах (з населенням від 10 до 50 тис. жителів) мережі кінотеатрів для показу кінофільмів на цифрових носіях шляхом реконструкції кінотеатрів та впровадження мультимедійної технології,

у галузі книговидання:

- створити єдину національну довідково-інформаційну систему книжкового простору України, забезпечити її бюджетне фінансування,

- установити обов'язкові фіксовані відрахування із центрального та місцевих бюджетів на закупівлю україномовної літератури для національних, публічних, наукових і дитячих бібліотек, а також для стабільного відновлення фондів сільських та шкільних бібліотек,

- розробити та затвердити державну програму модернізації видавничо-поліграфічного комплексу України з метою збільшення конкурентоспроможності книговидавничої галузі,

- створити загальнодержавний фонд підтримки видання української літератури мовами народів світу, розробка механізмів і процедури залучення до його фінансового наповнення спонсорів та меценатів, включаючи представників української діаспори,

- розробити програму популяризації вітчизняної книги, зокрема через встановлення соціальних тарифів на рекламу книжок вітчизняного виробництва, встановлення нормативів на обов'язкове надання електронними та друкованими ЗМІ часу і площ для реклами вітчизняної книги.

Література:

1. Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України» // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1, <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Підсумки роботи Державної служби кінематографії України у 2009 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dergkino.gov.ua/?fname=1265401027&level=1&templ=t1>.
3. **Гарагуля С.** Пікнік на узбіччі: чергова дискусія щодо порятунку національного кіна завершилася нічим // День. – 2009. – 23 вересня.
4. Гуманітарна політика: пріоритетні проекти розвитку. Круглий стіл. НІСД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/461/>
5. **Афонін О.** Українські книжкові реалії 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=3779&print=1.
6. **Павлуша І. А.** Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні: бібліотекознавчий аспект (кінець XX — початок XXI ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І.Вернадського. – К.: НБУВ, 2002. – 20 с.

УДК 327 (477)

Позаблоковість зовнішньої політики України як наслідок її геополітичного положення

Олег Пошедін,

кандидат історичних наук, доцент,
начальник кафедри міжнародних відносин
Національного університету оборони України

У статті доводиться, що позаблоковий статус на сучасному етапі є природнім для України через особливості її геополітичного положення.

Ключові слова: зовнішня політика, багатовекторність, геополітичне положення, позаблоковість.

The article proves that the non-alignment policy at the present stage is a natural for Ukraine because of the peculiarities of its geopolitical situation.

Keywords: foreign policy, multi-vector, geopolitical situation, non-alignment.

Шляхи розвитку зовнішньої політики України постійно перебувають у центрі багатьох публікацій [2, 4]. Не залишається поза увагою українських дослідників і питання багатовекторності зовнішньої політики України. Ця політика має в українському суспільстві як своїх прихильників [4, 6, 7] так і противників [5, 9].

У статті доводиться, що позаблоковий статус на сучасному етапі для України не має альтернативи і впливає з політики багатовекторності, яка є цілком природною України через особливості її геополітичного положення.

Дослідження геополітичного простору і геополітичного положення є однією з передумов адекватного формування зовнішньої політики будь-якої країни. Як вивчення середовища, в якому живе і діє кожна конкретна людина необхідне для прогнозування її поведінки, так і дослідження

геополітичного середовища, в якому функціонує держава, є необхідною передумовою вивчення особливостей її зовнішньої і внутрішньої політики.

Геополітика як наука і політична практика у сфері внутрішньої політики забезпечує гармонізацію інтересів населення різних регіонів і безконфліктну співпрацю між ними. У зовнішньополітичному вимірі геополітика забезпечує визначення власних національних інтересів на основі реальних геополітичних можливостей та їх узгодження з національними інтересами інших суб'єктів міжнародного права, які діють в межах, передусім, регіонального спільного геополітичного простору.

Дослідження особливостей геополітичного положення України дозволяє враховувати в практичній діяльності як переваги так і вади, що зумовлюються цим положенням. У ракурсі геополітики Україна посідає на Євразійському континенті винятково важливе, багато в чому унікальне місце, яке часто визначають поняттями «географічний центр Європи», «перехрестя між Сходом і Заходом». Маючи територію понад 600 тис. кв. км, і посідаючи в Європі, за останніми даними, сьоме місце за чисельністю населення, Україна володіє унікальними природними умовами, вигідно відрізняючись і родючістю ґрунтів, і значною кількістю корисних копалин, і сприятливими кліматичними умовами. До того ж вона володіє вельми розвиненими шляхами сполучень і має вихід до моря.

Щоправда, тут слід зауважити, що всі ці геополітичні переваги у минулому нерідко перетворювалися на вади, оскільки за відсутності надійних природних рубежів Україна протягом століть була об'єктом чужоземних зазіхань і багаточисельних експансій з боку своїх сусідів, що позбавило її можливості самостійного державного існування, а її територія була розпорошена різними країнами [7].

Геополітичне положення України на межі двох великих геополітичних цивілізаційних просторів – європейського і євразійського – було і є одним з визначальних факторів її історії.

Високо оцінюючи геополітичне становище, яке займає Україна, західні політики і політологи доволі часто розглядали відносини з нею, насамперед, через призму своїх відносин із Росією, а в геостратегічному вимірі – як головний аванпост перед Євразією в цілому. Звичайно, подібні перспективи не відповідають національним інтересам України.

У свою чергу, політичні сили Росії, цілком очевидно, зацікавлені в посиленні свого впливу на політичний курс України. Реально цей тиск відобразився в «газових» війнах, в обмеженні можливостей євроатлантичної перспективи України, в політиці втягування України в Митний союз Росії, Білорусі й Казахстану і деякими іншими діями.

Аналізуючи позицію російської сторони стосовно незалежної України, З. Бжезінський зробив висновок: «Більша частина сучасної російської політичної еліти вважає Україну неправомірно утвореною державою; не лише незаконним, а й неприродним державним утворенням. Український націоналізм вважається штучним, таким, що не має ґрунту, і взагалі

провінційним збоченням, що відриває Україну від великих російських традицій» [1, С. 13].

Виходячи з викладеного, одним із головних принципів української геостратегії має бути багатовекторність її міжнародної політики. Історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Тому навіть палкі прихильники політики європейської чи російської одновекторності зовнішньої політики України повинні розуміти, що ні один з них не може бути єдиним стратегічним напрямком її зовнішньої політики.

Проте сьогодні принцип багатовекторності іноді має помилкове розуміння. Досить часто він трактується як хитання України між двома зовнішньополітичними напрямками – західним та східним [6, С. 14].

В реальному житті багатовекторність треба сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а в широкому розумінні, як розвиток і підтримка рівноправних і взаємовигідних відносин із багатьма учасниками міжнародного життя на основі потреб власних національних інтересів. Для України це абсолютно раціональна і прагматична політика, яка, окрім усього іншого, викликана ще й тим, що в Україні поки що немає єдності серед населення стосовно визначення зовнішньополітичних пріоритетів і тому однозначний наголос на одновекторності вносить лише зайвий розбрат в українське суспільство [7].

Це положення має особливе значення, коли йдеться про воєнну політику України. Наша держава, саме внаслідок свого геополітичного положення і розбіжностей реальних внутрішніх геостратегічних орієнтацій населення, не може вести політику «проти» ні західного, ні східного геополітичних векторів.

Слід зазначити, що через відсутність консенсусу між державами-членами НАТО стосовно членства в цій організації України (відомо, що проти приєднання України до «Плану дій щодо членства в НАТО» виступала Німеччина, Франція та деякі інші країни Європи) шанси України набути членства в Організації північноатлантичного договору фактично дорівнювали нулю. Водночас, офіційна політика України, спрямована на вступ в НАТО, стала каталізатором конфронтації і погіршення відносин із Росією за всіма напрямками. Тому проголошення Україною позаблокового статусу було цілком виправданим і певною мірою сприяло покращенню стосунків з нашим східним сусідом.

Позаблоковий статус України можна вважати виправданою тактикою, але не стратегією воєнно-політичної діяльності нашої держави. Це твердження обумовлюється її прагненням набути повноправного членства в Європейському Союзі.

Треба усвідомлювати, що інтеграція України в структури ЄС органічно включає й інтеграцію в його оборонну систему з відповідними зобов'язаннями і відповідальністю. Тому позаблоковість у відносинах з НАТО і ОДКБ не означає, що Україні вдасться уникнути взяття на

себе зобов'язань перед європейською спільнотою в сфері оборони. Якщо Україна на ділі, а не лише на словах, хоче зайняти гідне, рівноправне і повноправне місце серед європейських країн, то вона жодним чином не зможе залишитися поза її оборонною системою.

Розмови про нову систему європейської безпеки, відмінну від нинішньої, не мають і в найближчі десятиліття не матимуть під собою реальних економічних, соціально-політичних та ціннісно-орієнтаційних підстав. Тому рано чи пізно, Україні доведеться визначатися з приєднанням до тієї чи іншої системи цивілізаційних, у тому числі і воєнно-політичних, цінностей власне європейської чи євразійської цивілізаційних систем. Позаблоковою якийсь час Україна може бути, але вона не може бути позацивілізаційною.

На підтвердження цього наведемо порівняння ст. 5 Північноатлантичного договору і пункт 7 ст. 42 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору [11, 12].

Вашингтонський договір: «Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні.»

Договір про ЄС: «У разі збройного нападу на суверенну територію держави-члена ЄС усі інші держави-члени надають йому всі наявні в їхньому розпорядженні засоби допомоги і сприяють у відповідності зі ст. 51 Статуту ООН. Дане положення не порушує особливого характеру безпекової та оборонної політики певних держав-членів ЄС».

На перший погляд, взагалі важко знайти принципові відмінності між цими документами. І тільки читаючи між рядків, можна зрозуміти, що насправді міститься за наступними словами Договору про Європейський Союз: «Дане положення не порушує особливого характеру безпекової та оборонної політики певних держав-членів ЄС». Зважаючи на те, що до Європейського Союзу належить ряд нейтральних країн, цей пункт договору, в першу чергу, поважає безпекову політику саме даних країн.

Отже, сьогодні ЄС перебуває на етапі переходу від «м'якої» до «жорсткої» моделі системи колективної безпеки, тобто умовно належить до організацій колективної оборони. У майбутньому Україна навіть у статусі позаблокової держави зможе інтегруватися в оборонну систему ЄС, адже ніхто не може назвати Європейський Союз суто військово-політичним союзом.

Відповідно до наведеного вище, сьогодні військове співробітництво України з ЄС повинно зосередитися на наступних напрямках:

- розвиток воєнно-політичного діалогу між Україною та ЄС з широкого спектру питань спільної політики безпеки і оборони (СПБО);
- підготовка українських фахівців у сфері СПБО;
- досягнення взаємосумісності визначених підрозділів Збройних Сил України для участі у спільних військових навчаннях та миротворчих операціях під проводом ЄС;
- підготовка до залучення підрозділів Збройних Сил України до формування багатонаціональних бойових тактичних групах (БТГ) ЄС.

Залучення Збройних Сил України до реалізації Концепції БТГ ЄС повинне розглядається як перспективне та важливе військове завдання, яке має багатогранний ефект. Так, з політичної точки зору це є конкретним підтвердженням намірів нашої держави до спільних дій із врегулювання криз у рамках СПБО. У військовому вимірі – це можливість отримання і впровадження у національну практику позитивного досвіду та знань для розвитку експедиційних спроможностей Збройних Сил України. Саме такі спроможності є надзвичайно важливими для виконання завдань у міжнародних миротворчих операціях та операціях з врегулювання кризових ситуацій. Розвиток цих спроможностей слід розглядати як складову забезпечення захисту території України власними силами, що особливо важливо в умовах позаблокового статусу нашої держави.

І тут варто наголосити, що одним з практичних аспектів української позаблоковості є співробітництво з Північноатлантичним альянсом, адже Європейський Союз використовує військові стандарти і процедури НАТО, а досягнення взаємосумісності підрозділів Збройних Сил України з підрозділами країн-членів ЄС можливе лише в межах Концепції оперативних можливостей – партнерської програми НАТО.

Разом з розпадом Радянського Союзу геополітичне положення і геополітична ситуація довкола України змінилася кардинально. Бути сегментом потужної імперії – це одне, а бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин зі всією повнотою прав і відповідальності – це зовсім інше.

Закінчити дану статтю хотілось би словами першого Міністра закордонних справ незалежної України А. Зленка: «Розмірковуючи абстрактно, Україна могла б з легким серцем промінати свою геополітичну вагу на економічний та політичний вплив, характерний для успішних східноєвропейських країн. Адже геополітична вага – це властивість певної території. А економічний та політичний вплив – властивість певної нації, і нації успішної.

Україна була б геополітично важливою для Росії, Європи, Сполучених Штатів, навіть якби вона була безлюдною пустелею. Багато політиків світу саме так і сприймають нас – як важливу територію. Ми ж маємо стати

важливою нацією» [3, С. 7]. І з цим важко не погодитись. Сподіваємось, що Україна, проводячи розумну багатовекторну, позаблокову політику, зможе посісти гідне місце серед європейської спільноти.

Література:

1. **Бжезінський З.** Україна та Європа / Збігнев Бжезінський // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 11-15.
2. **Грищенко К.** Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики / Констянтин Грищенко // Дзеркало тижня. — 2010. – № 27 (807). – 17 липня – 6 серпня.
3. **Зленко А.** Уміння приймати політичні рішення та реалізовувати їх шляхом дипломатії – це високе мистецтво, до якого слід прагнути заради як престижу держави, так і власного реноме / Зленко Анатолій // Політика і час. – 2007. – № 1. – С. 7-8.
4. **Зленко Анатолій.** Переосмислюючи зовнішню політику України: важкий шлях до досягнення консенсусу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/59267>
5. **Карасьов Вадим.** Неоізоляціонізм, або чи є межа багатовекторності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/83737>
6. **Манжола В.** Квадратура інтеграційного кола. (Актуальні проблеми європейської політики України) / В. Манжола // Політика і час. – 2007. – № 4.
7. **Міхель Д. О.** Основні аспекти геополітичного положення України та її зовнішньополітичний вимір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2009_97/97-34.pdf
8. **Рябінін Є.** Зовнішня політика нової влади: спроба політологічного аналізу / Євген Рябінін // Зовнішні справи. – 2010. – № 2. – С. 30-33.
9. **Чалий В.** Ми опинилися в буферній зоні, що є небезпечною для подальшого існування незалежної України / Валерій ЧАЛИЙ // День. – 2010. – № 133. – 29 липня.
10. **Чумак, С. Донський, О. Львова, І. Пресняков.** Україна-2020: віз і завтра там? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/86038>
11. Consolidated version of the Treaty on European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eulaw.eu/Site/EU_Law_files/C83.1.pdf
12. The North Atlantic Treaty [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/SID-E76A6E99-939C69F0/natolive/official_texts_17120.htm?

УДК 321.01(477)

Геополітична дилема України як визначальний фактор її історичного майбутнього

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса

У статті розглядаються геополітичні пріоритети, новітні внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці України. Увага приділяється проблемі геополітичного вибору нашої держави.

Ключові слова: глобалізаційні перетворення, виклики, ризики національній безпеці, геополітична дилема, безпекове середовище.

New tendencies, threats and regularities of global policy were discovered; new strategic alternatives of nation-state behavior under the conditions of globalization of development were displayed.

Keywords: global transformation, globalization, concept of secure development, strategic choice of Ukraine.

Сучасний світ стрімко змінюється і загострює традиційні та породжує нові загрози й виклики національній безпеці України, вимір яких залежатиме від глобалізаційних перетворень, основними з яких є:

- транснаціоналізація світової економіки, що сприяє градації країн світу за технологічною структурою. Переваги технологічного перевороту монополізуються невеликим числом авангардних країн, котрі привласнюють лівову частку «технологічної ренти»;
- переміщення (трансфер) кризових ситуацій в менш розвинені країни (тобто в умовах глобального суспільства це країни з значно меншим ступенем інтегрованості до геоeкономіки). В цьому контексті Україна є прийнятним об'єктом. При цьому негативний вплив загроз, спровокованих «експортом криз», посилюється через недосконалість національного

законодавства та відсутність належного досвіду у суб'єктів вітчизняного бізнесу;

- кожна країна за таких умов намагається розробити власну стратегію національної безпеки, враховуючи при цьому рівень її могутності, здатність робити окремий внесок у міжнародне співтовариство, в його економічну, фінансову та науково-технічну сфери діяльності;

Серед основних загроз, що найбільше впливатимуть на безпеку України за нових геополітичних умов відзначимо наступні:

- поглиблюється прірва між багатими і бідними країнами, серйозним викликом світової стабільності стає масова міграція з бідних країн у процвітаючі країни західного світу;

- зміцнюють свої позиції нові центри сили. Послаблення економічної могутності США і, як наслідок, позицій цієї країни на міжнародній арені може призвести до зростання міждержавних спорів, нарощування військових потенціалів і підвищення ризику можливої збройної інтервенції інших держав;

- непередбачувані наслідки глобальних кліматичних змін. Зростаючі ризики природних катастроф вимагатимуть значних ресурсів для їхнього подолання, а при найгіршому розвитку подій цілком імовірним є застосування сили у боротьбі за місця комфортного проживання;

- зростає продовольчий, ресурсний та енергетичний дефіцит. Більшість джерел стратегічних запасів природних ресурсів знаходяться в регіонах, що характеризуються як нестабільні. Забезпечення постачань і зменшення ризиків нестабільності в цих регіонах вимагатиме комплексу заходів, у т.ч. можливого військового втручання впливових країн з метою захисту родовищ та інвестицій;

- зменшується авторитет міжнародних інституцій з підтримки і зміцнення миру та безпеки у світі, розвитку співробітництва між країнами.

Звертаємо увагу, що у сучасному світі традиційним залишається силовий підхід до вирішення проблем. Домінація силового компоненту у сфері безпеки в глобалізованому світі призвела до військової глобалізації, основними ознаками якої є:

- організація оборони і політика безпеки для розвинених країн не є відтепер їхньою суто внутрішньою справою;

- епоха тотальної війни змінюється епохою локальних міждержавних конфліктів малої інтенсивності;

- ведення війни в епоху інформації більше не вимагає тотальної мобілізації суспільства;

- військово-технологічна революція сприяє розвитку двох протилежних тенденцій, з одного боку збільшує спектр можливостей використання військової сили, з другого скорочує самостійність військових при веденні війни.

На підставі вищезазначеного зробимо висновки:

1) для більшості розвинених європейських країн стратегія, спрямована на досягнення національної безпеки, майже перестала відрізнятися від стратегії міжнародної безпеки, оскільки вони, разом з іншими розвиненими країнами, утворюють єдину систему колективної безпеки, у межах якої військова сила не відіграє активної ролі у відносинах між державами, що є елементами цієї системи;

2) посилення у міжнародній політиці ролі воєнної сили та розвиток консолідованої військово-політичної діяльності у боротьбі з нетрадиційними загрозами привели до зміцнення діючих і запровадження нових механізмів взаємодії як у двосторонніх, так і в багатосторонніх відносинах, а на національному рівні прискорили процес об'єднання можливостей різних силових структур, оптимізації їхньої взаємодії у боротьбі з новими загрозами. Водночас ефективність державної політики у цих напрямках головним чином впливає на місце країни у системі нового глобального порядку.

Серед викликів Україні у безпековому середовищі такі:

- Косово як прецедент руйнування міжнародної правової системи підтримки загальноєвропейської та світової безпеки;
- російська окупація Північної Осетії та Абхазії під виглядом «визнання суверенітету» зазначених територій як прямий наслідок «косовського» прецеденту;
- правовий нігілізм Росії щодо виконання рішень ОБСЄ (1999 р.) стосовно виводу російських військ з території Придністров'я, а також рішень ПАРЄ (2008 р.) щодо виводу військ з території Грузії, що зумовлює занурення країн в нову епоху, коли світом правитиме сила;
- спроби демонтувати основи існуючої системи глобальної та європейської безпеки при невизначеності засад нової;
- гальмування процесу приєднання України до євроатлантичної системи колективної безпеки через неконструктивну внутрішню політику української державної еліти;
- перманентний політичний і економічний тиск з боку Росії;
- зацікавленість керівництва Росії у підтриманні нестабільності в Україні з метою виставити нашу державу в політичне невигідному світлі перед російським народом; зробити Україну непривабливим кандидатом на вступ до НАТО і Євросоюзу;
- внутрішній колапс української влади: неспроможність багатьох представників українських правлячих сил сприйняти національні інтереси й поставити їх вище за особисті;
- поширення традиційних і формування нових глобальних ризиків і загроз (тероризм, наркотрафік, піратство, торгівля людьми тощо);
- використання транзитного потенціалу України для нелегальної міграції, постачання наркотиків, діяльності міжнародних злочинних угруповань з організації торгівлі людьми;

Олена Кривицька

• неvirішеність питань прикордонного режиму, демаркації та делімітації кордону з Молдовою, РФ та Білорусією.

В контексті безпекового середовища України спектр викликів і загроз розподіляємо на:

- загрози, що постають перед демократичною світовою спільнотою загалом і позначаються на Україні, як її інтегральний складовий;
- виклики та загрози, які виникають із бажання України долучитися до демократичних структур не тільки цивілізаційно, а й інституційно;
- виклики та загрози, що генеруються у процесі взаємодії України з іншими державами та міжнародними організаціями, що має в окремих випадках для неї виключний статус, оскільки безпосередньо стосується суверенітету країни.

Загрожують національній безпеці наслідки світової фінансової кризи, а саме:

- повернення потужними державами на тривалий час безумовної першості поміж акторами міжнародних відносин, насамперед за рахунок зниження ролі міжнародних організацій;
- суттєве зростання схильності держав до егоїстичної поведінки (необхідність фінансової мобілізації);
- перерозподіл у міжнародному співробітництві кількісних та якісних параметрів у бік регіонального й субрегіонального рівнів за рахунок міжрегіонального та глобального впливу регіональних лідерів.

Для України це означатиме вже в найближчому майбутньому *кризу тотальних сподівань на західні інститути як імператив української зовнішньої політики.*

Зауважимо, офіційно Україна розглядає розширення інституцій європейської та євроатлантичної безпеки як процес поширення стабільності і безпеки на всю Європу. Для України це відкриває нові можливості та містить нові виклики в різних сферах нашого співробітництва.

Під новими можливостями слід розуміти:

- можливість більш тісної взаємодії в європейських та євроатлантичних програмах співробітництва;
- сприяння процесам трансформації військової сфери держави, що відкриває перспективу євроатлантичної інтеграції України;
- інтенсифікацію роботи, спрямованої на адаптацію законодавства, норм і стандартів України до існуючих у Північноатлантичному альянсі;
- перспективу розвитку регіонального та транскордонного співробітництва між Україною і країнами-сусідами – новими членами НАТО;
- новий формат співробітництва між НАТО і Україною у врегулюванні кризових ситуацій;
- сприяння реалізації спільних проектів, а також інтенсифікації співробітництва у сфері енергетичної безпеки;

- активізацію співробітництва в галузі довкілля, включаючи екологічні проблеми Чорноморського регіону;

- перспективи активізації наукового і технологічного співробітництва.

Однак, геополітичні наслідки розширення НАТО і ЄС нестимуть для України й **нові виклики**, а саме:

у сфері регіональної безпеки:

- збільшення військової інфраструктури у сусідніх країнах, які є членами колективних воєнних організацій;

- збільшення вірогідності розколу Євросоюзу, на «стару» та «нову» Європу. Останні політичні події усередині Євросоюзу, пов'язані з «іракською кризою», лише посилили цю тезу;

- впровадження певної «ізоляціоністської» політики з боку держав – нових членів НАТО і ЄС стосовно держав-кандидатів у наступних хвилях розширення європейських і євроатлантичних структур безпеки;

- загострення соціально-політичної стабільності внаслідок впливу антиглобалістських настроїв на внутрішньополітичні процеси, викликаних розбіжністю у підходах щодо участі в антитерористичних заходах країн-альянтів;

- перетворення східних держав-сусідів на зону накопичення нелегітимних мігрантів внаслідок зміцнення східних кордонів нових членів НАТО і ЄС, а також впровадження ними більш жорсткої візової політики;

- подальше ускладнення процесу євроатлантичної інтеграції для країн-кандидатів наступних фаз розширення (у якій, можливо, буде й Україна), у зв'язку із висуванням Північноатлантичним альянсом нових вимог, пов'язаних з його трансформацією, збільшенням території і зони відповідальності, зміною завдань залежно від нових викликів та загроз тощо.

у сфері національної безпеки України:

- розміщення військових баз у сусідніх країнах поблизу українського кордону та перспектива постійного моніторингу нашого повітряного та наземного простору;

- активізація російської «інтегруючої» політики в ОДКБ та всьому пострадянському просторі;

- перспектива «втрати інтересу» до України з боку НАТО і ЄС внаслідок повільного темпу реформ і, як наслідок, посилення позицій прихильників моноекторної орієнтації на активізацію співробітництва з СНД, ЄСП;

- поглиблення політичних протиріч у суспільстві між прихильниками прозахідної і східної орієнтації тощо.

Отже, забезпечення сприятливих зовнішніх умов для розвитку та безпеки держави передбачає зокрема:

- завершення правового оформлення (делімітації та демаркації) державного кордону України, зокрема вирішення з Російською Федерацією на основі норм міжнародного права питання щодо розмежування в Азовському і Чорному морях та Керченській протоці, врегулювання з

Румунією спірних питань щодо делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі;

- розвиток українсько-російського партнерства на основі прагматизму та відкритості, взаємовигідної кооперації та співпраці як ключових умов забезпечення національної та регіональної безпеки.

Якщо проаналізувати наявний рівень відносин України з державами, які належать до її стратегічних партнерів (Росією, Німеччиною, США), то лише українсько-польські зв'язки повністю відповідають поняттю «стратегічне партнерство», оскільки вони, на думку аналітиків, на відміну від звичайних двосторонніх взаємин, шляхом яких досягаються локальні цілі або здійснюється співробітництво у певній сфері, спрямовані на досягнення довгострокових, життєво важливих для двох країн стратегічних цілей, що можливо на основі співпраці саме із цими державами. Суть стратегічного партнерства полягає в наявності такої міждержавної взаємодії, яка дає змогу партнерам, поєднуючи зусилля, досягти життєво важливих внутрішньо- і зовнішньополітичних стратегічних цілей. Міцність стратегічного партнерства визначається взаємною готовністю сторін урахувати інтереси одна одної, наявністю дієвих механізмів реалізації співробітництва і дисциплінованістю партнерських взаємин.

Головною сутнісною ознакою *українсько-російських відносин є їхній асиметричний характер*, відповідно до якого Росія переважає Україну за всіма основними параметрами.

Якщо для України пріоритетними у відносинах з РФ є економічні інтереси, то Росія в системі двосторонніх взаємин віддає перевагу геополітичним і геостратегічним інтересам. Така асиметричність проявляється передусім у диспаратеті претензій обох держав на місце і роль у системі міжнародних відносин.

В умовах глобалізації країни починають об'єднуватися за спільними цінностями у великі цивілізаційні конгломерати. Залучення України до російського цивілізаційного геополітичного проекту ХХІ ст. передбачає недопущення самоідентифікації української нації, її розвитку, а отже, переформатування моделі розвитку української держави в малоросійську – протекторат Росії:

- надання російській мові в Україні державного статусу;
- захоплення інформаційного та культурного простору України і забезпечення домінування в ньому російських інформаційних і культурних продуктів;
- недопущення відродження історичної пам'яті української нації та дискредитацію її національних символів;
- реінтеграцію східних і південних регіонів України в російський інформаційний і культурний простір та створення на їхній базі альтернативної українському суспільству малоросійської спільноти;
- зміцнення в Україні маріонеткового проросійського уряду та інкорпорацію політичної еліти України в російські інтереси;

- створення в Україні мережі експертних політологічних та інформаційних центрів, спроможних просувати в українському суспільстві ідеї державної ідеології та політики Росії.

Ось чому в основу зовнішньої політики України на російському напрямі має бути покладена *асиметрична стратегія*, яка дала б змогу Україні реалізувати власні національні інтереси і розвивати взаємовигідні відносини з РФ. Для цього важливо визначити національні інтереси України у відносинах з Росією в економічній, гуманітарній, геополітичній, військовій сферах. Важливим аспектом стратегії виступає визначення коротко-, середньо- та довготермінових цілей, досягнення яких забезпечить реалізацію національних інтересів України. Основним елементом для стратегії є визначення шляхів, засобів і ресурсів досягнення зазначених цілей.

Пріоритетним стратегічним інтересом України щодо РФ є стабільне постачання російських енергоресурсів і розширення експорту української промислової та сільськогосподарської продукції на російський ринок.

До ключових геополітичних інтересів Росії, що нестимуть виклики для України належать:

- 1) відновлення цілісності давньоруського східнослов'янського простору як основного ядра російської держави й установлення повного контролю над ним (перетворення України на плацдарм російського впливу);

- 2) установлення контролю над ресурсним потенціалом України, який має посилити самодостатність Росії і ствердження її як одного з впливових центрів багатопольярного світу;

- 3) посилення за рахунок України транспортно-комунікаційних зв'язків з Європою, які мають стати важливою складовою геополітичної могутності російської держави.

Реалізація цілого комплексу стратегічних, геополітичних, політичних і геоekonomічних інтересів Росії створює **низку загроз національній безпеці України**, зокрема:

- 1) втручання у внутрішні справи України;
- 2) дискредитацію демократичного режиму й конституційного ладу в Україні;

- 3) обмеження державного суверенітету й незалежності України;
- 4) зазіхання на територіальну цілісність і недоторканність кордонів України;

- 5) ліквідацію української державності, яка завжди завдаватиме «страшенного удару» по геополітичній безпеці Росії;

- 6) установлення з боку РФ контролю над стратегічними підприємствами, ресурсами і транспортними комунікаціями, зовнішньою та оборонною політикою України.

Виходячи з комплексу стратегічних інтересів України та РФ, загроз і викликів, зіткнення цих інтересів, головними завданнями *асиметричної*

Олена Кривицька

стратегії зовнішньої політики України у відносинах з РФ мають бути:

- нейтралізація загроз і викликів національній безпеці України, які виникають з боку РФ;
- розширення можливостей економічного співробітництва двох країн і зменшення поля геополітичних перспектив Росії щодо України.

Основними складовими позитивної асиметричної стратегії України повинна стати зміна системи координат формування своєї ідентичності з формули «Україна – не Росія» на формулу «Україна – невід’ємна частина Європи».

На підставі вищезазначеного звертаємо увагу на загрози національній безпеці України за сучасних умов.

Загрози в політичній сфері

- незбалансованість інтересів держави, суспільства, різних соціальних груп і особи;
- невідповідність між конституційними демократичними принципами і реальною політикою;
- протистояння різних владних структур, недотримання законів, що регламентують їхню діяльність;
- окремі порушення прав і свобод особи і громадянина;
- загострення соціально-політичних проблем у суспільстві в результаті збільшення розриву в доходах громадян і непередбачуваності соціального середовища до нових соціально-економічних відносин;
- прояви регіонального сепаратизму;
- бюрократизація суспільного життя, постійне зростання числа адміністративних органів і чиновницького апарату;
- політизація організованої злочинності і зростання корумпованості в структурах органів влади;
- знецінення етичних норм у житті суспільства й окремих громадян, недооцінка ролі науки, освіти й культури як чинників стабілізації внутрішньополітичної безпеки в країні.

Загрози в економічній сфері

- затяжний характер економічної кризи в Україні, відсутність помітного прогресу в структурній перебудові економіки, побудові цивілізованих ринкових відносин;
- спад виробництва, недовантаження виробничих потужностей, закриття окремих виробництв, зношеність основних фондів, деградація наукоємних виробництв, що призводить до посилення економічної залежності від зарубіжних країн;
- низька конкурентоспроможність національної економіки, викликана відсталістю технологічної бази більшості галузей, високою енергоємністю

і ресурсоемністю, низькою якістю продукції та високими витратами виробництва;

- зниження інвестиційної активності;
- набуття монопольного становища окремими виробниками або вузьким колом великих фірм і підприємств у виробництві життєво необхідних товарів;
- погіршення стану платіжно-грошової системи, концентрація основної грошової маси на посередницьких операціях і короткострокових формах кредитування;
- дефіцит паливно-енергетичних ресурсів;
- стагнація аграрного сектора, зниження якості харчування населення;
- економічна злочинність (незаконна торгівля енергоносіями, мінеральними ресурсами, дорогоцінним камінням і металами, посадові злочини, хабарництво, корупція, рекет, порушення правил ведення валютних операцій, ухилення від сплати податків, незаконна торгівельна діяльність тощо);
- економічні диспропорції між регіонами і центром;
- залежність стабільного постачання енергоносіїв від політичних рішень держав-постачальників;
- значне зменшення витрат на наукову та інноваційну діяльність, включаючи кошти державного бюджету, зниження якості досліджень на стратегічно важливих наукових напрямках, скорочення числа науково-технічних кадрів, у тому числі й найбільш кваліфікованих, котрі переходять у сферу бізнесу або покидають Україну, скорочення фахівців, які займаються фундаментальними дослідженнями, що призводить до розвалу науково-технічного потенціалу країни.

Загрози в оборонній і безпековій сферах

- незавершеність процесу реформування Збройних сил держави, невідповідність сучасних підходів до військового будівництва і недосконалість його нормативно-правової бази;
- труднощі з підтримки оборонного потенціалу України на рівні, адекватному вірогідним воєнним загрозам, з урахуванням обмежених економічних можливостей в умовах недостатнього фінансування і зменшення чисельності людських ресурсів;
- надто повільна реалізація планів структурної перебудови, модернізації та матеріально-технічного переоснащення Збройних Сил на якісно вищому рівні;
- збільшення розриву в якісних характеристиках озброєння і військової техніки порівняно з передовими зарубіжними країнами;
- напад на об'єкти ядерної енергетики, хімічного, біологічного виробництва та інші потенційно небезпечні об'єкти;

Олена Кривицька

- незаконне поширення на території України зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів здійснення диверсій і терористичних актів;
- зниження престижу військової служби;
- недостатня готовність органів державного управління й економіки до мобілізації сил і засобів для вирішення завдань оборони;
- виконання Збройними Силами невластивих функцій;
- розмивання науково-технічного і кадрового потенціалу у воєнно-промисловому комплексі.

Загрози техногенного та природного характеру

- слабе державне (законодавче, економічне й нормативно-технічне) регулювання безпеки населення й територій при техногенних аваріях і природних катастрофах;
- експлуатація все більшого числа потенційно небезпечних промислових і цивільних об'єктів із частково або повністю вичерпаними технічними ресурсами;
- порушення правил зберігання і транспортування небезпечних речовин;
- послаблення функцій державного нагляду за техногенною безпекою в умовах приватизації промисловості й цивільних об'єктів і перевага інтересів прибутку над інтересами безпеки виробництва;
- різке посилення ролі людського чинника в спричиненні аварійних і катастрофічних ситуацій за рахунок загального зниження рівня підготовленості персоналу;
- загальне зниження персональної й колективної відповідальності за підтримку необхідного рівня техногенної безпеки, поширення практики фактичної безкарності за грубі порушення норм техногенної безпеки.

Загрози в екологічній сфері

- виснаження природних ресурсів, що є, предметом першої необхідності для життя населення (чистої питної води, корисних копалин, площ орної землі);
- деградація поновлюваних природних ресурсів;
- повсюдне погіршення екологічної обстановки, що призводить до зниження тривалості життя, погіршення стану здоров'я населення і генетичної деградації майбутніх поколінь, виникнення небезпечних екологічних зон;
- зростання антропогенного впливу на природу в результаті прискореного переходу до ринку, що відбувається без належного державного контролю;
- зростання вірогідності екологічних катастроф, пов'язане з масштабним використанням екологічно недосконалих технологій у промисловості, сільському господарстві, енергетиці й на транспорті.

Загрози в інформаційній сфері

- стратегічне відставання від провідних країн світу за рівнем інформатизації;
- порушення інформаційних прав і свобод особи; маніпулювання масовою свідомістю з боку окремих організацій і громадян;
- несанкціонований доступ до інформації в усіх сферах діяльності, що циркулює в системах електронної обробки даних і автоматизованих мережах зв'язку, з метою її розкрадання, спотворення або знищення;
- обмеження законних прав засобів масової інформації і журналістів на законне здобуття, збір і передачу інформації.

Загрози в правоохоронній сфері

- зростання криміналізації суспільства. Особливо небезпечною є організована злочинність;
- посилення небезпечних тенденцій у динаміці і структурі злочинності: незаконний продаж зброї, шахрайство в кредитно-фінансовій сфері, незаконне провезений небезпечних відходів, торгівля людськими органами, розкрадання і незаконний вивіз експортної сировини, енергоносіїв, рідкоземельних і кольорових металів тощо;
- застаріла і неповна законодавча база правосуддя;
- значне поширення корумпованої посадових осіб у державних, у тому числі правоохоронних органах, що значно знижує ефективність боротьби з організованою злочинністю;
- невідповідність нинішнього стану судової влади вимогам правової-держави і завданням боротьби з криміналізацією суспільства;
- принцип незалежності суддів, їх підлеглості лише закону ще не став нормою життя; корумпованість частини суддів, фактична незахищеність значної частини з них перед угрупованнями організованої злочинності.

Загрози у сфері соціального захисту населення

- різка диференціація населення за доходами і споживанням, розрив, що поглиблюється, в рівнях грошових доходів крайніх груп населення (бідних і надбагатих), класу власників і людей, що не отримали реальної частки власності, значні відмінності в доходах працівників бюджетних галузей і сфери малого бізнесу, пенсіонерів, інвалідів, студентів і тих, хто працює за наймом;
- постійне зростання вартості життя із-за підвищення цін на продукти харчування, ліки, квартплату, побутові послуги тощо;
- збільшення негативних соціально-економічних наслідків через збереження «залишкового» принципу виділення державних ресурсів на соціальні цілі, що виражається в згортанні програм з будівництва муніципального житла, розвитку села, в недостатньому фінансуванні охорони здоров'я тощо;

Олена Кривицька

- високий рівень безробіття на фоні недостатньої активності державних центрів перепідготовки кадрів і створення нових робочих місць;
- проблема кризи сім'ї і втрата духовних орієнтирів особи, що призводить до поширення наркоманії, алкоголізму, проституції;
- бездіяльність системи фізичного розвитку і морального виховання молодого покоління;
- загрозливий стан у сфері суспільного здоров'я: зниження показників середньої очікуваності майбутнього життя, збільшення хронічних захворювань, посилення небезпеки епідемій;
- недостатнє державне фінансування охорони здоров'я;
- зниження рівня споживання основних продуктів харчування на душу населення;
- зростання професійних захворювань та інвалідності у зв'язку з використанням у промисловості застарілих технологій і зношеності обладнання.

Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці України за сучасних геополітичних умов:

Внутрішні загрози:

- некомпетентність і корумпованість правлячої еліти, що не має аналогів Європі, як наслідок, крах економічних реформ, соціальна нестабільність;
- розкол ментальності та конфлікт на регіональному рівні;
- неокомуністичний переворот внаслідок зубожіння населення з можливою участю збройних сил;
- екологічна деградація.

Зовнішні загрози:

- втрата економічного суверенітету; «білоруський сценарій», штучна інтеграція до нових національних структур під контролем Росії;
- стимульовані ззовні регіональні конфлікти («розкол України»);
- економічний шантаж, акції по підриву економіки України і блокуванню її економічної незалежності;
- невизначеність частини кордонів і іноземне економічне «проникнення» як форма встановлення політичної залежності;
- панслов'янська ідеологія та російське соціально-культурне та інформаційне домінування.

УДК 328.(73)

2011 рік у США: пошук компромісу чи системна криза?

Ірина Дудко,
доктор політичних наук,
завідувач кафедри політичної історії
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена проблемам реалізації політичного процесу США. В полі аналізу – функціональні повноваження конгресу й президента країни щодо гострих проблем внутрішньої і й зовнішньої політики адміністрації на етапі 2011 року: місії США в Лівії, схвалення військового бюджету та ін.

Ключові слова: президент, конгрес, політичний процес США.

The article deals with the problems of the USA political process realization. The author discusses functional authorities of the Congress and President towards critical problems of internal and external policy of administration during 2011 year: the USA mission in Libya, military budget approval etc.

Keywords: President, Congress, the USA political process.

Період постбіполярних часів, що розпочався наприкінці 1991 р. і на сьогодні розглядається в межах майже повного двадцятиріччя, виявив принципово нові тенденції функціонування конгресу США порівняно з попередніми десятиліттями. Йдеться про активні втручання законодавчої влади в політичний процес як явища, що попри загальне уявлення про президентський характер політичного правління в США із надзвичайними повноваженнями в ньому глави держави, визначив, з одного боку, протидію майже авторитарній (позначеній прикладами провалів, принаймні, зовнішньополітичного курсу) системі прийняття рішень президентом, а з іншого – спробами реновації прагматизму американської політичної системи через відтворення одного з головних принципів її функціонування, а саме – принципу стримувань і противаг [1-2; 3, с. 99-130].

Зазначимо, що демократична більшість обох палат конгресу протягом перших двох років президентства Б. Обама визначила відчутну законодавчу підтримку його політичній діяльності. Втім, зі зміною складу палати представників конгресу, де більшість від початку 2011 р. (після проміжних 2010 р. виборів) утримують республіканці, лінія адміністрації за багатьма напрямками внутрішньої і зовнішньої політики зіштовхнулась не просто із протидією, а з ультимативною позицією законодавців щодо їх функцій на коригування політичних рішень президента. Так, на порядку денному – гострота протистояння гілок влади як передмова можливої кризовості політичного процесу США.

Однак, чи дійсно ситуація, яка склалась на вищому державному рівні Сполучених Штатів у 2011 р., може сприйматися як кризова на противагу складному й суперечливому процесу пошуку компромісних рішень або принаймні таких, які влаштовують позиції обох гілок влади? Чи можна стверджувати, що врегулювання позицій обох сторін при обговоренні гострих питань (зокрема щодо участі США у воєнній кампанії в Лівії, обговорення фінансового бюджету) вийшло поза межі політичного процесу, ствердженого протягом попередніх десятиліть зі встановленими ролями в ньому глави виконавчої влади і конгресу?

Відповідь на поставлені питання, поєднана з аналізом функціональних повноважень конгресу і президента, має як теоретичне, так і практичне значення з огляду на накопичення знань про традиційні й інноваційні риси політичного процесу США. З урахуванням питань зовнішньої політики мова може йти і про прогнозованість реалізації зовнішньополітичного курсу держави внаслідок виявлення вагомості та ступеня впливів, а також розподілу повноважень у системі зовнішньополітичного процесу президента і конгресу Сполучених Штатів.

Показово, що постановка, як і гострота обговорення питання про участь США у воєнній операції в Лівії на рівні вищого законодавчого органу була зумовлена, як вважають аналітики, саме проблемою розподілу повноважень конгресу і президента стосовно оголошення війни та участі збройних сил країни в воєнних операціях за кордоном. Так, у червні 2011 р. республіканська більшість палати представників, а також сенатори-республіканці конгресу США в ультимативній формі звернулись до президента Б. Обама щодо негайного припинення воєнної операції в Лівії. Спікер палати представників Джон Бейнер попередив, що для продовження операції президенту слід отримати згоду конгресу, причому в разі відсутності згоди законодавців і продовження операції, дії президента США будуть оголошені поза законом [4].

Попередньо до цього палата представників конгресу прийняла резолюцію, відповідно до якої Білий дім мав звітувати про хід операції в Лівії, «переконливо обґрунтувати» її необхідність, а також повідомити про її мету, вартість та вплив на дві інші війни, які США ведуть в Іраку і Афганістані [5].

Зауважимо, що прийнявши 19 березня рішення про участь Сполучених Штатів в операції НАТО в Лівії «Одиссея. Світанок», Б. Обама офіційно повідомив про це конгрес, зумовлюючи мету втручання необхідністю запобігти гуманітарній катастрофі в Лівії та нейтралізувати загрозу міжнародній безпеці, яку становить діючий у країні режим. Він також запевнив законодавців, що місія США буде нетривалою, і після виконання усіх завдань Вашингтон передасть керівництво операції союзникам [6]. Утім, конгрес визнав американську місію в Лівії оголошенням війни й відмовився схвалити дії президента.

Висуваючи ультиматум Б. Обамі, республіканці виходили з того, що президент США, приймаючи рішення про участь у війсьній кампанії в Лівії на основі резолюції Ради безпеки ООН, проігнорував положення Конституції, яка надає право оголошувати війну виключно конгресу. Крім того, на переконання законодавців, Б. Обама порушив одразу декілька положень закону про перерозподіл повноважень в умовах воєнного часу (т. зв. Акту повноважень про війну), прийнятого ще 1973 р. За цим документом, війсьні операції без схвалення конгресу можуть тривати 60 днів плюс ще 30 днів для повного виведення військ. Відповідно до цього спікер нижньої палати письмово попередив президента, що коли до встановленого строку США не відмовляться від несанкціонованої конгресом участі в війсьній операції, законодавці поставлять питання про притягнення президента до юридичної відповідальності [7].

Як повідомляють ЗМІ, президент у зворотному листі-довіді до конгресу наполягав на тому, що операція американців у Лівії має обмежений, допоміжний характер, не є повноцінною війною, а тому норми 1973 року на рішення адміністрації не поширюються. Щоб заспокоїти опозиційних республіканців, у звіт президента були включені дані про витрати на операцію (які склали 716 млн доларів) та кошторис майбутніх військових витрат (які, як передбачається, сягнуть до 30 вересня 2011 р. 1,1 млрд доларів) [8].

Такі кроки президента водночас не знайшли порозуміння конгресменів, якщо взяти до уваги, що резолюція щодо продовження операції в Лівії не отримала схвалення в палаті представників. Проти неї проголосувала більшість конгресменів (295 проти 193), переважно республіканців, хоча, серед супротивників резолюції виявилось і 70 представників демократичної партії [9]. Так, конгрес США вперше за 12 років відмовився підтримати участь американських сил в операції за кордоном. Востаннє це було 1999 року, коли адміністрації було відмовлено у вторгненні американських військ у Боснію [10].

Втім, чи можна стверджувати з огляду на вищевикладене, що позиція конгресу дійсно вплине на хід справ в адміністрації, і чому, на думку аналітиків, голосування в конгресі, попри його легітимність, не набуває більш ніж символічного характеру [11]?

Для остаточного формування позиції конгресу щодо Лівії відповідне рішення палати представників має бути підтриманим верхньою палатою – сенатом, де більшість на сьогодні складають однопартійці Б. Обами. На особливу увагу, окрім зазначених чинників, заслуговує процедурна система реалізації президентом зовнішньополітичних рішень, що, будучи напрацьованою протягом тривалого історичного періоду, відтворює систему конституційно закріплених повноважень президента як глави держави, глави виконавчої влади, головного дипломата й головнокомандувача збройних сил США.

Так, щодо головування збройними силами або повноважень президента як глави держави, то попри виключне право конгресу на оголошення війни (положення, яке, на думку батьків-засновників американської конституції мало обмежувати надмасштабні повноваження президента [12, р. 54-56]), історики налічують лише п'ять війн (з Англією 1812-1814 рр.; з Мексикою 1846-1848 рр.; з Іспанією 1898 р.; Першу світову і Другу світову війни), вступ у які з боку США був дійсно оголошений конгресом, тоді як решта великих збройних конфліктів, до яких долучились Сполучені Штати (включно зі збройними конфліктами постбіполярних часів) були ініційовані безпосередньо на підставі рішень президента [13, р. 126].

Традиція прийняття президентом рішень про використання збройних сил без відома або принаймні з подальшим затвердженням цих рішень конгресом почала стверджуватись ще у часи А. Лінкольна, найважливішою підставою дій якого стали положення конституції, які не тільки чітко визнавали за ним функцію на головування збройними силами країни, а й визначали право (стаття II, розділ 3) на інші заходи у межах законів щодо керування урядом [14, р. 21; 15, р. 222]. Показово, що таким же чином діяли Т. Рузвельт (1901-1909 рр.), і Ф. Д. Рузвельт, що, здійснюючи керівництво країною на критичних етапах американської історії, об'єктивно рухались у напрямку перетворення президента на головну політичну фігуру і головного адміністратора системи управління США [15, р. 216-217; 16].

Щодо спроб конгресу активізувати систему стримувань і противаг, то вони не завжди спрацьовували, хоча доволі часто мали стратегічне значення. Однією з показових дій конгресменів такого рівня став згадуваний вище та прийнятий 1973 р. всупереч вето президента Р. Ніксона Акт повноважень про війну. Він передбачав, по-перше, необхідність проведення «за будь-яких обставин» консультацій президента і конгресу про можливе застосування збройних сил США. По-друге, необхідність надання протягом сорока восьми годин інформації конгресу про рішення президента залучити армію до воєнних дій. По-третє, обов'язок вивести по закінченні 60-денного терміну американських військових підрозділів з регіону конфлікту, якщо конгрес не визнає у подальшому такої потреби для США [13, р. 169-174].

Таке юридичне підґрунтя, втім, суттєво не змінило прав і повноважень президентів як останніх десятиліть XX ст., так і першого десятиліття XXI

ст. на використання сили без попередніх рішень Конгресу. Поява Акту від самого початку критично сприймалась тими фахівцями із зовнішньої політики США, котрі вважали його «слабким» і «неадекватним» з огляду на те, що президент зберігав функцію головнокомандувача протягом перших 60 днів збройного конфлікту за участю американців [17, р. 175]. Окрім того, важливо зважати на обставини, за якими одноосібні рішення президента історично набували легітимного характеру відповідно до практики зовнішньополітичного процесу Сполучених Штатів. Це, по-перше, якщо Америка перебувала у стані війни, а президент виступав у ролі головного стратега воєнних операцій. По-друге, якщо рішення президента спрямовувалось на припинення агресивних дій іншої держави або групи держав з перспективою переговорів про мир. По-третє, якщо рішення президента мало запобігти агресивним діям інших держав, що суперечать національним інтересам США [13, р. 126].

Перша ситуація пов'язується виключно з офіційно оголошуваними війнами США (наприклад, щодо вступу у Другу світову війну), тоді як друга і третя – з більшістю мілітарних операцій, здійснюваних за рішеннями президентів США відповідно до їх особистого бачення національних інтересів країни.

Особливо показовими видаються у цьому плані воєнні операції, ініційовані президентами США після 1991 р. Йдеться, приміром, про акції США проти Іраку («Буря в пустелі», 1991 р.); Сомалі (1992 р.), Гаїті (1995 р.), Боснії (1995 р.), Югославії (1999 р.); Іраку (2003 р.), що, будучи обґрунтованими гуманітарними гаслами, набували відтак характеру воєнних операцій.

Характерно, що рішення стосовно таких операцій опрацьовувались виключно в межах виконавчої влади і в обхід конгресу. Навіть інформуючи конгрес про плани мілітарних операцій (як це було з Дж. Бушем-молодшим у жовтні 2002 р. щодо Іраку або з Б. Обамою в березні 2011 р. щодо Лівії), президенти прагнули не стільки підтвердження своїх повноважень, скільки фінансового забезпечення військовим втручанням.

Показово, що інформування конгресу щодо операції в Лівії з боку Б. Обама збіглося у часі з гострим обговоренням у палаті представників поданого адміністрацією проекту бюджету на 2011-2012 рр., і насамперед у тій його частині, яка стосується фінансування військового відомства. В липні 2011 р. сенат Сполучених Штатів схвалив у цілому після палати представників військовий бюджет на 2011 фінансовий рік, який досягне до 30 вересня 2011 р. 672 млрд доларів. Утім, відповідно до обсягу фінансування військового відомства, рекомендованого президентом Б. Обамою, бюджет був скорочений на 17,3 млрд дол. з урахуванням не тільки окремих програм на модернізацію озброєння, а й можливих воєнних операцій США за кордоном [18].

Такі ж підходи визначились і щодо асигнувань МО США на 2012 фінансовий рік, який почнеться з 1 жовтня 2011 року. В процесі обговорення

бюджету в палаті представників конгресмени виступили з цілою низкою суттєвих поправок. Мова може йти, наприклад, про поправку, конгресмена-демократа від Каліфорнії Бреда Шермана щодо обмежень на частину витрат, під які попадає й воєнна операція в Лівії. За прийняття поправки проголосували 248 конгресменів (проти 163, утримались 21), серед яких були не тільки опозиційні президенту республіканці, а й демократи [19].

Усі висловлені в палаті представників поправки щодо фінансування МО повинні отримати подальше схвалення або, навпаки, відмову в демократично структурованому сенаті. Втім, щодо затвердженого палатою представників військового бюджету на 2012 рік, то від становить 649 млрд дол. Цей бюджет, якщо він буде прийнятий сенатом і підписаний Б. Обамою, на 17 млрд дол. перевищить проект бюджету 2011 р. і водночас поступиться попередньо запропонованому главою Білого дому рівню бюджету Пентагону у 690 млрд дол. [20].

Однак, якщо повернутися до обсягів фінансування місії США в Лівії до 30 вересня 2011 р., то він не був ані обмежений, ані перекритий конгресом відповідно до звіту президента Б. Обама в законодавчому органі в червні 2011 р. [11]. Такі підходи можуть пояснюватися дієвістю не тільки формальних (конституційних), а й неформальних (стверджених практикою) засобів впливу на політичний процес, що надають главі держави особливі можливості керування політикою.

Це, передусім, законодавча ініціатива в рамках безпосереднього конституційного обов'язку президента (стаття II, розділ 3) надавати конгресу «періодичну інформацію про становище країни» [14, р. 21]. Традиційно під цим розуміють щорічні звернення президента до конгресу, хоча останнє – лише одне зі значної кількості послань і рекомендацій, які надсилаються президентом на Капітолійський Пагорб у сенсі ініціації законодавчого процесу.

Велике значення для формування політичного курсу США відіграє, насамперед, бюджетне послання президента – документ, що традиційно складається з декількох сотень сторінок і містить детальні рекомендації про доцільні витрати. І хоча в кінцевому результаті конгрес може відхилити деякі положення запропонованого виконавчою владою проекту, законодавче ствердження бюджету на всіх стадіях відбувається з урахуванням побажань і за безпосереднього впливу президента.

Слід додати й можливості глави держави долати перешкоди, зумовлені фінансовими обмеженнями: після схвалення бюджету президент може на свій розсуд використовувати фонди, які перебувають у розпорядженні виконавчої влади. Тож, не знаходячи підтримки щодо бюджетного забезпечення певних економічних або воєнних акцій за кордоном, президент та його радники залучають механізм «репрограмування» цільових асигнувань та переміщення фондів.

Утім, певні обмеження існують. Адже порушення президентом фінансового законодавства можуть викликати протидію з боку конгресу,

як це було, наприклад, з президентом Р. Ніксоном, коли прийняття бюджету на 1974 рік супроводжувалося відповідним контрольним актом [21, р. 20], або як це може статися з Б. Обамою щодо витрат на воєнну операцію в Лівії відповідно до поправки Б. Шермана до бюджету, що гіпотетично обмежуватиме свободу дій президента у фінансовій сфері. Але й тут ситуація відносна. Будь-які обмеження на використання бюджетних коштів можуть бути мінімізовані президентом за допомогою пропрезидентської партійної більшості, застосування лобістських механізмів впливу або з урахуванням інформаційного пріоритету як передумови виконавчої ініціативи президента.

Так, обсяг і суть інформації, яка надходить президентові, має унікальний характер, що уможливорює майже незалежну від інших посадовців чи державних структур дію президента у багатьох сферах, і зокрема таких, як фінансова політика чи воєнні операції за кордоном. Особливе значення відіграє при цьому й доктрина виконавчої привілеї, за якою президент може отримувати стратегічну інформацію від державних органів поза рамками виконавчої влади, включаючи конгрес. Ця доктринальна позиція насправді виправдовує приховування від конгресу і суспільства отриманої президентом секретної інформації, якщо її розголошення пов'язується з порушенням конфіденційності наданих президенту порад і може зашкодити національній безпеці країни [21, р. 19].

Додамо до цього й вміння американських президентів формувати характер громадської думки і, таким чином, обґрунтовувати свою позицію перед суспільством. Так, можливості президентів у даному відношенні є дійсно унікальними, які перевищують можливості Конгресу, будь-якої іншої державної установи і, тим більше, особи. Причин багато. Серед них та, що діяльність президентів є предметом постійного висвітлення в засобах масової інформації. До того ж воно частіше має позитивний характер, а критика позиції президента опонентами нерідко буває зрозумілою тільки тій частині аудиторії, яка цікавиться політикою, особисто чула виступ президента і є дійсно здатною надати критичну оцінку його риторичі [22-23].

Важливу роль посідає й авторитет президента як глави держави й виконавчої влади Сполучених Штатів. В основі цього – не тільки інституційна перевага особи президента, що несе персональну відповідальність за внутрішньополітичний і зовнішньополітичний курс держави, а й усвідомлення суспільством, опозицією (як засада ментальності американської нації) чинника деструктивності критики, яка могла б привести до провалу вже проголошеного курсу і, таким чином, підризу іміджу американського керівництва [21, р. 22]. Дане положення не можна перебільшувати з урахуванням активного включення конгресу (принаймні за постбіполярні часи) в політичний процес та змоги впливати на систему розробки виконавчою владою політичних рішень.

Втім, навіть за умов критичного сприйняття позиції президента з важливих внутрішньополітичних і зовнішньополітичних питань, він завжди знаходив прихильників у суспільстві, включаючи такий його законодавчий і представницький орган, як конгрес. Йдеться про статус президента як лідера однієї з двох політичних партій США, що забезпечує підтримку його політиці на рівні конгресу, а також представницьких структур штатів чи місцевих громад. Останнє, зокрема, стає реаліями сьогоdnішнього американського внутрішньополітичного життя з урахуванням чергових (2012 р.) президентських виборів, підготовка до яких вже почалась.

Так, існує безпосередній зв'язок між неформальними й формальними повноваженнями й засобами впливу президента на політичний процес як унікальної можливості адміністрації на проведення законодавчих й виконавчих ініціатив. Це забезпечує й можливість президента утримувати загальний контроль над системою розробки й реалізації політики. Щодо ролі конгресу, то вона – навіть з урахуванням жорстких політичних дебатів на рівні законодавчої влади, і зокрема протягом 2011 р. – обмежується ситуативними моментами, які відображають окремі сторони внутрішньої і зовнішньої політики.

Втім, останнє не можна недооцінювати, враховуючи не тільки сам чинник зростання активності конгресу, а й його спроможність вимагати від президента пошуку компромісних рішень за низкою серйозних питань, які впливають на реалізацію політичного курсу адміністрації. Серед таких, наприклад, питання бюджетної політики, які, окрім фінансування військового відомства, торкнулися й проблеми утримання адміністрації, системи податків, соціальних витрат, пакету заходів щодо скорочення державного дефіциту... Щодо останнього, зокрема, то досягнення компромісу між президентом й конгресом набуло особливо показових тенденцій відносно можливості законодавців обстоювати свою позицію. Варто зазначити, що досягнення згоди між президентом і конгресом з підвищення ліміту державного боргу, визначення обсягів державних (оборонних і необоронних) витрат в аспекті скорочення державного дефіциту на межі технічного дефолту стало не тільки прикладом компромісного (визнаного як республіканцями, так і демократами в конгресі та, у свою чергу, президентом) підходу до реалізації бюджетної політики, а й ствердженої на законодавчому рівні середньострокової стратегії президента у зазначеній сфері [24].

Вищевикладене водночас дає змогу стверджувати про ознаки визрівання кризових явищ політичного процесу Сполучених Штатів через гостроту обговорення та складність досягнення компромісних позицій опозиційних сил в конгресі та президента країни. Серед передумов кризи – майже абсолютний обсяг повноважень глави держави при накопиченні провалів внутрішньої і зовнішньої політики, з однієї сторони, а з іншої – обмежені можливості конгресу впливати на президента, серед функцій

якого, зокрема, прийняття й кореляція остаточних рішень. Показово, що проблема надзвичайних повноважень президента як негативний прояв політичного процесу почала обговорюватись в науково-політичному світі США з кінця 1980-х рр. Протягом постбіполярних часів внаслідок адміністративних реформ 1990-х і, особливо початку 2000-х рр. ця проблема особливо загострилась, будучи пов'язаною з подальшою концентрацією керівних важелів президента [3, с. 41-98]. Звідси, актуальним стає осмислення подальших тенденцій розвитку політичної системи США із визначенням того, наскільки конгрес в змозі стати дієвим регулятором виконавчої влади і наскільки особи президентів виявлятимуть спроможність враховувати новітні явища політичного процесу країни із зростанням активності, зокрема, такого його вагомому актора як конгрес.

Література:

1. **O'Halloran Sh.** Congress and Foreign Trade Policy // Congress Resurgent: Foreign and Defense Policy on Capitol Hill / Sharyn O'Halloran. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 282-303.
2. **Carter R. G.** Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy // After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World / Ralf G. Carter. – Durham, London: Duke University Press, 1998. – P. 108-136.
3. **Дудко І. Д.** Інституційне й управлінське забезпечення зовнішньополітичної стратегії США в умовах постбіполярності / Ірина Дудко. – Київ: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2007. – 144 с.
4. Конгрес США приказал Обаме в три дня покинуть Ливию [Електронний ресурс]. – Режим доступа: Rhdosvet.radosvet.net/politikos/11415-kongress-ssha-prikazal-obame-v-tri-dnya-pokinut-liviyu.html.
5. Конгресс США потребовал от Обамы отчитаться о ходе операции в Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ja-za-kaddafi.livejournal.com/237907.html>.
6. Обама официально проинформировал Конгресс о целях США в Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/03/22/831151.html>.
7. Конгресс предупредил Обаму насчет Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://pov-kz.net/materialy/novosti/mirovye-novosti/365-kongress-predupredil-obamu-naschet-livii.html>.
8. Обама отправил в Конгресс доклад по Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/1229407-obama-otpravil-v-kongress-doklad-po-livii>.
9. Конгресс против Обамы: Палата представителей запретила участие США в ливийской операции [Електронний ресурс]. – Режим доступа:

<http://korrespondent.net/world/1232848-kongress-protiv-obamy-palata-predstavitelej-zapretila-uchastie-ssha-v-livijskoj-operacii>.

10. Конгресс «приструнил» Обаму. Запрет на войну в Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aysor.am/ru/news/2011/06/25/usa-congress-libya>.

11. Обама одержал в Конгрессе символическую победу по поводу Ливии [Електронний ресурс] <http://news.rambler.ru/10301141/>

12. **Gelb L. H.** Declare War / L.H.Gelb, A.M.Slaughter // The Atlantic Monthly. – 2005. – Vol. 296, № 4. – P. 54-65.

13. **Hartmann F. H.** America's Foreign Policy in a Changing World / F.H.Hartmann, R.L.Wendzel. – Maxwell, Newport: Harper Collins College Publishers, 1994. – 503 p.

14. The Declaration of Independence. The Constitution Of the United States of America. – United States Information Agency. – 40p.

15. **Kernell S.** The Logic of American Politics / S. Kernell, G.C.Jacobson. – Washington: CQ Press, 2000. – 573 p.

16. **Дудко І. Д** Адміністративна реформа Ф.Д.Рузвельта / І.Д.Дудко // Дослідження світової політики. Збірник праць вчених. – Київ: ІСЕМВ, 1999. – Вип. 6. – С. 25-30.

17. **Spitzer R. J.** President and Congress. Executive Hegemony at the Crossroads of American Government / Robert J.Spitzer. – New York: McGraw-Hill, Inc., 1993. – 309 p.

18. Сенат урезал военные расходы США на 26 миллиардов долларов [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2011/03/07/spending/>

19. Конгресс США перекроет финансирование операции в Ливии [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://vkurse.ua/economics/finansirovanie-operacii-v-livii.html>.

20. Законодатели Палаты представителей сократили бюджет МО на 2012 финансовый год. Независимое военное обозрение [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/forces/2011-07-22/1_pentagon.html.

21. **Crabb C. V. Jr.** Invitation to Struggle. Congress, the President, and Foreign Policy. Fourth Edition / C.V.Jr.Crabb, P. M.Holt. – Washington, D.C.: CQ Press, 1992. – 322 p.

22. **McChesny R. W.** The Problem of the Media. U.S. Communication Politics in the 21 st Century / Robert W. McChesny. – New York: Monthly Review Press, 2004. – 367 p

23. **Benett W. L.** News. The Politics of Illusion / W. Lance Benett. – New York: Pearson-Logman, 2007. – 305 p.

24. В США решают судьбу долларового дефолта [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/politics/6474836/>

УДК 327(73)

Внутрішньополітичний контекст формування міжнародної стратегії адміністрації Обами

Костянтин Кравцевич,
аспірант

Інституту світової економіки
і міжнародних відносин

У статті розглянуті характерні особливості внутрішньополітичного контексту американської зовнішньої політики, досліджений вплив внутрішньої ситуації на формування міжнародної стратегії адміністрації Обами. Проаналізовані впливи електоральної політики, Конгресу та спільноти національної безпеки США на прийняття окремих зовнішньополітичних рішень американської адміністрації.

Ключові слова: внутрішньополітичний контекст, Обама, Конгрес, американська стратегія, ГВЗТ, спільнота національної безпеки, зовнішньополітична бюрократія.

The domestic context of the US foreign policy, its role and key aspects are examined in this article. The influence of the domestic context and its major components on the Obama administration foreign affairs strategy is studied, including electoral policy, Congress, and the national security establishment.

Keywords: interpolitical context, Obama, Congress, US strategy, GWT, national security community, foreign-policy bureaucracy.

Перемога Барака Обами на виборах 2008 р. призвела до суттєвих змін у внутрішньополітичному контексті американської міжнародної стратегії. До влади прийшла нова команда, що представляє альтернативний табір на ідейному полі американської зовнішньої політики, з власною філософією сприйняття міжнародної політики та ролі США у світі. Американська стратегія віддалилась від революційного внутрішньополітичного контексту, який утворився після 11 вересня 2001 р., та характеризувався

фактичним домінуванням однієї політичної сили (консервативного крила республіканської партії) та карт-бланшем виконавчої влади на проведення необмеженої ревізії стратегічного курсу США. З приходом Обами настав час більш поміркованого внутрішньополітичного контексту, якому не властиві швидкі зміни. У даній статті буде розглянутий ряд основних характеристик внутрішньополітичного контексту американської міжнародної стратегії після приходу до влади адміністрації Обами.

Обрання Барака Обами на посаду президента Сполучених Штатів було пов'язане з великими очікуваннями змін, не в останню чергу в сфері американської зовнішньої політики. В Америці та за її межами багато експертів мали сподівання на зміни у підходах Вашингтону до міжнародних справ. Наскільки виправданими були подібні очікування з точки зору диспозиції внутрішньополітичного контексту в США? Чи дійсно нова зовнішньополітична команда мала можливості провести кардинальні зміни у стратегії США на міжнародній арені? Чи була здійснена така спроба? Якими були ключові фактори всередині країни, чинники внутрішньополітичного контексту, що сприяли чи перешкоджали проведенню змін?

Сполучені Штати мають найбільш плюралістичний і розгалужений процес формування зовнішньої політики у світі. Існує величезна кількість акторів, які можуть впливати на кінцевий формат міжнародної політики Вашингтону. В сутності зовнішньополітична стратегія – це процес, у ході якого провідні представники виконавчої влади формують ряд принципів та ідей, після чого прагнуть забезпечити політичну підтримку обраному курсу. Але в Сполучених Штатах ланка «забезпечення політичної підтримки» відіграє значно більшу роль, ніж в інших країнах. З самого початку формування зовнішньої політики необхідність забезпечити подальшу електоральну підтримку іноді виключає з розгляду цілий набір опцій, які з точки зору стратегічного аналізу, геополітики чи політичного реалізму виглядали б оптимальними. Внутрішньополітичний контекст у цьому плані відіграє роль фільтра, що визначає остаточний набір альтернатив, з яких потім робить вибір політичне керівництво країни.

Успішна зовнішньополітична стратегія США повинна з самого початку враховувати фактор внутрішньополітичного контексту. Необхідно розуміти, що може та що не може пройти через Конгрес і отримати фінансування, що здатне отримати мандат американської громадськості та стати довгостроковим курсом [8, с. 77]. Кожна зовнішньополітична стратегія, що претендує на суттєву корекцію міжнародного курсу США, повинна спиратись на коаліцію зацікавлених осіб, яким доведеться реалізовувати викладену в стратегії програму змін. Ця коаліція має включати в себе ключових членів Ради національної безпеки США, чиїм відомствам доведеться реалізовувати прийняті рішення, конгресменів, які повинні будуть виділити кошти для фінансування нового стратегічного бачення, множинність акторів спільноти національної безпеки та

міжнародних партнерів Сполучених Штатів, яких можуть напряму зачіпляти положення нової міжнародної стратегії.

Внесення змін чи цілковита заміна довгострокової стратегії – найскладніша справа у зовнішній політиці. В адміністрації Обама з приходом у Білий дім стратегії створення коаліції прихильників кардинальних змін у сфері зовнішньої політики США не було. Особливо слабкою була підтримка суттєвої реорганізації серед кадрової зовнішньополітичної бюрократії, що була зрощена, та, до певної міри, індоктринована ідеями американської першості та Глобальної війни з тероризмом (ГВЗТ) адміністрації Буша. Залучення Конгресу до процесу обговорення змін стратегічного курсу США також було доволі обмеженим.

Існує декілька критичних точок внутрішньополітичного контексту. Право на визначення довгострокового зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів повинно бути завойоване на трьох рівнях:

1) На рівні сприйняття широкої громадськості – здобуття електоральної підтримки рішень, що приймаються, робота з групами інтересів, що пов'язані зі сферою національної безпеки, проведення відповідної кампанії у ЗМІ. Власне це означає уникнення поразки на наступних виборах будь-якого рівня через невдоволення зовнішньополітичними кроками адміністрації. Це важливо, тому що жодна міжнародна стратегія не зможе втримати статус довгострокового курсу, якщо політичні сили, що її просувають, втратять позиції у Конгресі, тим більше програють битву за Білий дім.

2) На рівні голосувань у Конгресі. Стратегія повинна бути забезпечена ресурсами. Провал роботи з Конгресом може призвести до припинення фінансування критичних програм, відмови від ратифікації принципово важливого міжнародного договору, чи прийняття резолюції про припинення війни, якщо мова йде про військову акцію.

3) На рівні виконавчої влади. Рішення, що приймаються політичним керівництвом, мають породжувати повагу з боку професійної бюрократії. Затверджені президентом директиви можуть бути провалені вже у той самий момент, коли вищі керівники національної безпеки США покидають ситуаційну кімнату Білого дому. Зовнішньополітична стратегія, що проголошується вищим керівництвом, може бути в цілому непопулярною серед зовнішньополітичної бюрократії та не мати жодних шансів стати довгостроковим курсом. Крім того, слід пам'ятати, що окремі інститути та відомства зовнішньої політики США – Білий дім, Держдепартамент, Міністерство оборони, ОКНШ та розвідувальна спільнота – перебувають у стані перманентної бюрократичної війни (у різні часи в різних комбінаціях).

Демократична партія США досі сприймається слабкою у сфері національної безпеки. Ряд кроків адміністрації Обама тільки сприяють укоріненню такого іміджу партії. Американцям неприємно, коли Обама їздить по світу (особливо у перший рік президентства) та у всіх просить вибачення за минулі огріхи Сполучених Штатів, зокрема за

дії адміністрації Буша. Відхід від наступальності та непримиренності широко трактується противниками Білого дому Обама як сигнал про послаблення американського лідерства. Це мало кому може подобатись у США. Демократична партія має на даний період послаблену політичну базу у сфері зовнішньої політики, що практично унеможливорює різкі стратегічні розвороти під час її правління [2]. Підтримки одних лише ліберальних груп, антивоєнних рухів та лівого крила демократичної партії недостатньо для ревізії фундаментальних устоїв американської зовнішньополітичної стратегії. У США у двічі більше людей ідентифікують себе як консерваторів, ніж як лібералів. Центр демократичної партії (зокрема, в уособленні Джозефа Байдена та Хіларі Клінтон) підтримував зовнішньополітичних курс адміністрації Буша на початковій стадії. Демократи розійшлись із Бушем пізніше стосовно методів та способів реалізації цього курсу. Про це ніколи не слід забувати в надії, що хто-небудь найближчим часом зуміє зібрати достатню критичну масу підтримки для розвороту на 180 градусів у зовнішній політиці США. Центр зовнішньополітичного спектру у Сполучених Штатах різко змістився вправо за останні 10 років.

Зовнішньополітична команда Обама має певні характерні особливості. Відсутність особистого досвіду у президента США у сфері зовнішньої політики не є принциповою проблемою. Дж. Буш-молодший також мав надзвичайно обмежений досвід у міжнародних справах, і це не завадило йому стати найактивнішим на міжнародній арені президентом США за останні декілька десятиліть. Але недосвідченість Обама накладається на не найвищий рівень довіри до демократичної партії у питаннях національної безпеки. Адміністрація опиняється у заздалегідь слабкій позиції по відношенню до своїх політичних супротивників. Доповнює проблеми Білого дому незвичайна композиція зовнішньополітичної команди:

1) Ряд політиків та політтехнологів на ключових зовнішньополітичних посадах. Держсекретар Хіларі Клінтон – перший політик (тобто людина без прямої спеціалізації у сфері зовнішньої політики) на цій посаді за останні чотири десятиліття. Томас Донілон, політичний стратег та політтехнолог демократичної партії, у жовтні 2010 р. отримав центральну у зовнішньополітичному механізмі посаду Радника президента з питань національної безпеки.

2) Незвично широке представництво військових на цивільних посадах. Зокрема, військові займали посади першого Директора національної розвідки при Обамі (Деніс Блер), першого Радника з питань національної безпеки (Джеймс Джонс), посла США в Афганістані (Карл Айкенбері) та цілу низку інших цивільних посад.

3) Ветеран попередньої адміністрації у центрі зовнішньополітичного механізму. Міністр оборони Р. Гейтс з 2009 по червень 2011 р. був найбільш могутнім та досвідченим членом зовнішньополітичної команди Обама. Сама по собі подібна композиція зовнішньополітичної команди, у якій

головний центр сили – ветеран адміністрації Буша, та у якій незвично широко репрезентовані військові, не давав серйозних підстав говорити про грядущий докорінний перегляд засад зовнішньої політики США (аналіз зовнішньополітичної команди Буша у 2001-2003 рр. продемонстрував би кардинально протилежну картину – потужну команду, що має чітке ідеологічне ядро та план для проведення історичних змін) [4].

Самостійне значення має фактор зовнішньополітичної бюрократії. Вона є важливим електоратом, який ті чи інші автори нової зовнішньополітичної стратегії мають завоювати для того, щоб досягти успіху. На цьому напрямку у політичній команді Обама виникли особливо гострі проблеми. Зовнішньополітична бюрократія – це найбільш інформована та політично активна частина американської громадськості. Її представники стають лідерами суспільної думки, коли обговорюються міжнародні проблеми. Крім того, у професійній бюрократії є свої законні інтереси у тих регіональних або функціональних напрямках політики, якими вони займаються. Адміністрації Обама нелегко просувати своє бачення політики в Іраку, Афганістані та Пакистані через людей у нижніх кабінетах влади, чий погляд та підходи сформувались в епоху адміністрації Буша, епоху розгортання та нарощування ГВЗТ. Професійна бюрократія, поглинута війною з тероризмом, удосконаленням ядерного арсеналу та систем ПРО, підготовкою «плану Б» з проблеми іранської ядерної програми та збереженням американського військового домінування в океанах і на материках, у цілому насторожено, з підозрою та недовірою ставиться до адміністрації Обама, що прийшла до влади під гаслами докорінного перегляду зовнішньої політики Буша.

На загальну картину сильно вплинули позиції ключових представників демократичної партії з питання іракської війни у 2006-2008 рр. Коли адміністрація Обама займала Білий дім, Америка вже готувалась до завершення основної фази військової операції в Іраку, в успіх якої не вірили основні дійові особи, що прийшли тоді у Білий дім. Обама, Байден, Клінтон – усі з різним рівнем завзятості виступали проти «сплеску» в Іраку у 2007-2008 рр. Це була однозначно помилкова позиція. Подібний промах в очах багатьох, особливо спільноти національної безпеки США, певною мірою позбавляв Білий дім морального авторитету у просуванні власних пропозицій у подібних ситуаціях. Цей історичний факт продовжує послаблювати позиції Обама у дебатах щодо оптимальної стратегії війни в Афганістані [6].

У 2009 р., коли увесь світ із захопленням дивився на Обаму (вручивши йому навіть Нобелівську премію миру) та затамував подих в очікуванні змін у поведінці США на міжнародній арені, справжніми авторитетами для спільноти національної безпеки США були зовсім інші люди – ті, хто зміг спасти ситуацію у майже безнадійно програній війні в Іраку – Д. Петрейерс, Р. Гейтс, М. Маллен. У цій ситуації не до Білого дому, а до Міністерства оборони, ОКНШ та командувачів американських військ були спрямовані

погляди більшості американців, що працювали або мали стосунок до галузі національної безпеки США (це, крім усього іншого, окрема величезна, багатомільйонна електоральна група, що справно відвідує вибори). Обамі довелось докласти набагато більше зусиль, ніж свого часу Бушу, для того щоб ствердити першість Білого дому у зовнішньополітичному механізмі, довести свою здатність відігравати роль національного лідера у сфері національної безпеки. І далеко не всіх йому вдалось переконати.

Крім того, не слід забувати, що в ході виборчої кампанії 2008 р. ті американці, хто робив свій вибір на основі програм кандидатів у сфері національної безпеки, переважно більшістю підтримували Маккейна. Більша частина професійної бюрократії у сфері національної безпеки у 2008 р. також віддавала перевагу Маккейну.

Масштабні повороти у національній стратегії повинні відповідати укоріненним переконанням тих людей, яким буде доручено їх реалізовувати. Адміністрація Обами з цим завданням справляється гірше за адміністрацію Буша. Команді Буша-молодшого вдалося утворити неймовірно різносторонню коаліцію після 11 вересня 2001 р., що відкривала найширші можливості для змін напевно з часів Кеннана – Нітце. Зовнішньополітична революція Буша 2001-2003 рр., що поставила Сполучені Штати у наступальну позицію по усьому спектру міжнародних проблем, була підготовлена задовго до приходу Буша-молодшого до влади. Вона повністю відповідала моменту, добре корелювала з усвідомленням росту сили США (і після розпаду ворожого геополітичного полюсу, і після вкрай вдалої в плані економічного розвитку декади 90-х.) та всезагальним бажанням цією силою скористатися, що поділяли чи не усі: від вищого керівництва до пересічного громадянина США. Спільнота національної безпеки була глибоко переконана, що США повинні робити на міжнародній арені більше. Зворотнє усвідомлення того, що сила США знижується, що їхній вплив падає та що Сполученим Штатам слід ставити перед собою менш амбіційні цілі, не може наступити швидко [7; 9].

Несміливі спроби стратегічної корекції 2009-2010 рр. не отримали достатньо широкої підтримки. Вони зустріли або байдужість, або рішучу опозицію в спільноті національної безпеки США. Один з напрямків пояснення того, чому так сталося, лежить у площині внутрішньополітичного контексту. Якщо хтось у ліберальному крилі демократичної партії та в адміністрації Обами планував побудувати ревізію американської стратегії навколо ідеї постановки менш амбіційних зовнішньополітичних та оборонних цілей, то вони сильно поспішили. Навіть якщо Сполученим Штатам загрожує небезпека так званої «імперської перенапруги», навіть якщо межі американської могутності у роки Буша були визначені невірно, якщо американська сила була переоцінена, виступати з постулатом про зниження американської сили – це шлях до політичного (електорального) фіаско. Той, хто в американському політикумі виступає з твердженнями, що Сполучені Штати слабшають, або є не настільки сильними, як громадянам

США розповідали по черзі й республіканці, і демократи впродовж останніх двох десятиліть, той ставить себе у політично програшну позицію. Американська громадськість полюбляє сильних лідерів та психологічно ще не готова до відвертостей про об'єктивний стан силового потенціалу США. На сьогодні не можливо провести корекцію американської стратегії навколо постулату про зниження американської сили.

Постає фундаментальне питання: на чому взагалі може бути побудована зовнішньополітична стратегія, альтернативна до стратегії першості, альтернативна до міжнародного курсу адміністрації Буша, окрім переоцінки меж американської могутності (у напрямку зменшення)? Чи є фактор розрідження однополярності єдиним, навколо якого можна створити альтернативне бачення? Яким чином можна подолати дихотомію росту/падіння американської сили при створенні нової великої стратегії? Це надзвичайно складні питання, що потребують окремого розгляду. Але в контексті даної статті можна висунути наступну гіпотезу. Головною точкою уразливості альтернативних стратегій є внутрішньополітична слабкість будь-яких сил, які будують міжнародну стратегію США навколо фактору зниження американської могутності. Електоральна уразливість поміркованих зовнішньополітичних стратегій є основною причиною того, що вони поки що не можуть стати реальною альтернативою існуючої стратегії американської першості.

Ще один важливий аспект внутрішньополітичного контексту, це періодичне перетікання владних можливостей від Конгресу до Білого дому та навпаки. Періоди криз та війн посилюють владу президента у сфері зовнішньої політики. Вони дають надзвичайні повноваження та переваги президенту США. Так було на початку Холодної війни, при розгортанні війни з тероризмом. Але такі моменти не тривають безмежно довго. Після них настають періоди відносного затишшя. Один з таких періодів, можна з упевненістю говорити, настає з приходом Обама, навіть не дивлячись на ведення двох війн і революційний буревій на Близькому Сході. Нація не може жити у стані постійної кризи, і ера Обама – це скоріше перепочинок, коли Сполучені Штати переосмислюють утворену за часів Буша нову довгострокову концептуальну базу зовнішньої політики та займаються переважно завершенням вже запущених ініціатив.

Періоди затишшя та консолідації вигідніші Конгресу. Вони поновлюють силовий баланс між гілками влади та повертають стримувальну функцію Конгресу. У подібні періоди обсяг надзвичайних повноважень Білого дому поступово скорочується, і Конгрес повертає собі владу та пильний нагляд за ситуацією. Конгрес прагне контролювати кожен крок президента, обмежувати фінансування його ініціатив та самостійно визначати договірну базу зовнішньої політики. Так було після В'єтнамської війни, так було у 90-ті, після завершення Холодної війни. Як наслідок, можна сказати, що зовнішньополітичний порядок денний адміністрації Обама стикається зі значно більшою опозицією Конгресу, ніж свого часу

ініціативи адміністрації Буша (яка контролювала обидві палати Конгресу 6 з 8 років свого перебування при владі).

Про обіцяний Обамою та демократами в ході передвиборчої кампанії двопартійний зовнішньополітичний курс говорити серйозно не доводиться [1]. Вашингтон сьогодні виглядає розділеним ніяк не менше, ніж за часів Буша. Політична поляризація досягає рекордних показників [3]. Багато у чому це наслідок прорахунків Білого дому під час прийняття стимулюючого пакету заходів для економіки та проведення великої реформи охорони здоров'я. Ці ініціативи, напевно, не найважливіші для майбутнього американської економіки чи національної безпеки, однак стають перешкодою на шляху до більш масштабних та доленосних рішень у другій частині президентського строку Обами. Вони ставлять під загрозу підтримку Конгресу з питання початку виведення військ з Афганістану, щодо порядку денного у сфері ядерного роззброєння, зокрема з ратифікації ДВЗЯВ, з реорганізації оборонного бюджету. За межами можливостей президента може залишитись подальша реформа фінансового сектору.

Електоральна поразка Білого дому на проміжних виборах 2010 р. робить найбільш імовірним відносно стабільний стан американської міжнародної політики, позбавлений різких коливань у короткостроковій перспективі. Зовнішня політика найближчих двох років (2011-2012) буде політикою реагування на кризи, відповіді на виклики, але вона буде переважно позбавлена енергії, рішучості, самовпевненості, необхідної для реалізації масштабних нових ініціатив. Президент Обама вимушений жити порядком денним попередньої адміністрації – завершувати війну в Іраку, з повною самовіддачею займатися занедбаною війною в Афганістані, продовжувати запущену Бушем велику революційну трансформацію Близького Сходу. Президент втратив ініціативу в сфері національної безпеки (яка тепер твердо повернулась до республіканського Конгресу та до консервативних сил у політичному істеблішменті США). Внутрішньополітичних ресурсів, достатніх для проведення стратегічної корекції, які були безумовно наявні у 2008 р, у 2011-2012 рр. вже не буде. Стратеги адміністрації Обами, працюючи над створенням зовнішньополітичного курсу у 2009 р. [5], не очікували, що надзвичайно популярний президент упродовж двох років зіткнеться з настільки жорсткою внутрішньою обстановкою. Будувати амбіційні зовнішньополітичні плани за межами домінуючої з часів Буша стратегії американської першості у такій ситуації безперспективно.

У 2008 р. блискавична перемога Обами та демократичної партії на виборах гарантувала адміністрації короткострокову (2 роки) підтримку громадськості та Конгресу, створювала сприятливий контекст для проведення змін. Але цього виявилось недостатньо. Зовнішньополітичні принципи адміністрації Буша, стратегія першості, ГВЗТ надто сильно укорінились у свідомості спільноти національної безпеки США. Побоювання того, що ревізія стратегії першості буде пов'язана з втратою

впевненості в американському лідерстві, буде сприйнята як сигнал, що сила та вплив США йдуть на спад – ці страхи всередині зовнішньополітичного істеблішменту Сполучених Штатів були настільки сильними, що навіть при бажанні щось фундаментально змінити в американській стратегії, це було практично не можливо. Але особливих зусиль президент та його команда й не робили, слідуючи примиренським, консенсусним курсом. Іншим страхом була доля власне самої спільноти національної безпеки США. Це окремий фактор. Чи буде потрібен механізм національної безпеки США у таких обсягах, з такою інституційною силою та з таким гігантським фінансуванням у разі відмови від амбіційних цілей стратегії американської першості? Відповідь очевидна. Це додатковий чинник інерційності американської стратегії.

Література:

1. Change We Can Believe In: Barack Obama's Plan To Renew America's Promise. – N.Y.: Three Rivers Press, 2008. – p. 273.
2. **Colin Dueck.** Hard Line: The Republican Party and U.S. Foreign Policy since World War II / Colin Dueck. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2010. – 386 p.
3. The Two-Party System is Making America Ungovernable [Електронний ресурс] // Intelligence Squared US, February 15, 2011. – Режим доступу: <http://intelligencesquaredus.org/index.php/past-debates/america-divided-us-politics/>
4. **James Mann.** Rise of the Vulcans: The History of the Bush's War Cabinet / James Mann. – N.Y.: Penguin Books, 2004. – 426 p.
5. National Security Strategy. [Електронний ресурс] / The White House, May 2010. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
6. **Robert Woodward.** Obama's Wars / Robert Woodward. – N.Y.: Simon & Schuster, 2010 – 464 p.
7. **Stephen Brooks.** World out of Balance: International Relations and the Challenge of American Primacy / Stephen Brooks, William Wohlforth. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008. – 234 p.
8. **Terry Deibel.** Foreign Affairs Strategy: Logic for American Statecraft / Terry Deibel. – N.Y.: Cambridge University Press, 2007. – 435 p.
9. **Фарид Закария.** Постамериканский мир будущего / Фарид Закария. – М.: Европа, 2009. – 279 с.

УДК 321.728(44)

Напівпрезидентська республіка сучасної Франції: шлях до авторитаризму чи демократії?

Лариса Кочубей,
доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті досліджено особливості форми правління у Франції часів V Республіки. Наведено підходи до визначення напівпрезидентіалізму та охарактеризовано сучасні особливості політичного розвитку Франції за президентства Н. Саркозі.

Ключові слова: напівпрезидентська республіка, напівпрезидентіалізм, Франція, уряд, президент, парламент.

The present article deals with the forms of governing in France of the V republic. The approaches of determining of semipresidentialism are figured out and modern features of political development of France of times of presidency of N. Sarkozy are characterized.

Keywords: semipresidential republic, semipresidentialism, France, government, president, parliament.

Конституційну систему V Республіки гостро критикували із самого початку її існування. Критики правління де Голля ставили питання про те, чи є Франція докорінно демократичною країною. Основний вогонь був спрямований на авторитарний потенціал напівпрезидентської республіки, що характеризується сильною президентською владою. Опоненти режиму Ш. де Голля називали його «принципатом» і «консулатом», що було пов'язано з «квазіпереворотом», який здійснив де Голль у 1958 р., відтворенням сильної виконавчої влади і частим використанням референдумів. У Франції президент обирається безпосередньо народом (після референдуму 1962 р.). З 2002 р. президентські вибори у Франції проходять один раз на п'ять років (раніше – на сім років).

У світі не існує ідеальних, суто демократичних режимів, будь-яка демократія є недосконалою. Відомий французький вчений та політичний діяч А. де Токвіль 170 років тому писав: «Ще не віднайдено політичного устрою, який однаковою мірою сприяв би процвітання всіх класів, що складають суспільство». Майже через 100 років протестантський теолог Р. Нібур визначив демократію як «знаходження приблизних рішень нерозв'язних завдань» [1].

Переглянувши французькі періодичні видання, зокрема, *Le Figaro* та *Le Monde* 2005-2011 рр., можна дійти висновку, що на початку ХХІ ст. перед Францією постало завдання пристосування її державних інститутів, які ще донедавна здавалися остаточно утвердженими після тривалого періоду конституційної та політичної нестабільності, до якісно нових умов.

Необхідно зазначити, що голлізм розквітає у сучасній Франції у дещо видозміненій формі. Оглядач однієї з консервативних газет зазначав: «Громадяни ніколи не були настільки далекими від тих, хто ними править. Ця суперечка визначає політичне життя країни, до того ж центральним пунктом її є перебудова функціонування державних інститутів як передумови будь-якої реформи» [2].

У цілому ж еволюція конституційних рамок V Республіки за більш ніж півсторічний період її існування виглядає двоїсто. Якщо зміна балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади, закріплена в Конституції 1958 р., поклала край хронічній несталості урядів (за часи існування V Республіки змінилося понад три десятки урядів), яка властива французькому варіанту парламентського режиму, то пов'язане з цим послаблення механізму зворотнього зв'язку між верхами та низами викликає періодичне загострення напруги, що надає соціальним конфліктам політичного характеру. Суперечливість напівпрезидентського режиму, як і раніше, містить у собі розкол верхніх ешелонів влади у процесі їх ротації, призводячи до співіснування президентської та парламентської більшості різної політичної орієнтації. Повноваження президента обмежуються, коли більшість у парламенті виступає проти нього: подібне траплялося як із соціалістом Франсуа Міттераном, так і консерватором Жаком Шираком. Кожному довелося співіснувати із вороже настроєним парламентом.

Прийняття воєнних рішень і зовнішня політика – які французький закон вважає «запасними сферами» – завжди перебувають під персональним контролем президента. Проте коли президент і парламент контролюються однією і тією ж партією (поточне становище Н. Саркозі), то «резервні сфери» практично не обмежені.

Важливим є розуміння не лише особливостей форм правління, політичних режимів, а іншої важливої складової – взаємодії між владою і суспільством. Адже авторитаризм використовує у своїх цілях слабкості та нерозвиненість громадянського суспільства, але не знищує його. У Франції – громадянське суспільство досить розвинуте, поліетнічне, зі

своїми вимогами до держави; щодо України – громадянське суспільство існує, але слабе (водночас і відмінне, наприклад, від Росії) [3].

Які позитивні зрушення відбулися у Франції за часів Н. Саркозі? Насамперед, це те, що 23 липня 2008 р. за його ініціативою було проведено найбільш масштабну реформу Конституції 1958 р. (було змінено або доповнено 47 статей із 89; у першу чергу, було введено ліміт на переобрання: не більше двох послідовних мандатів президента Республіки) під гаслом «модернізації модернізації інститутів V Республіки».

На відміну від своїх попередників, Н. Саркозі займається не лише «головними справами країни» (за традицією, закладеною де Голлем, це переважно зовнішня і оборонна політика), а й усіма більш-менш важливими питаннями французької політики взагалі. На посаді президента Н. Саркозі впровадив шістнадцять комісій (унікальний випадок в історії V Республіки), які покликані вирішувати різноманітні внутрішньополітичні та економічні проблеми.

У 1985 р. Луї Повель, редактор журналу «Фігаро», поставив запитання «Чи залишимося ми французами через 30 років?» [4]. На сьогодні Франція залишається французькою, але французькість дещо змінилася. Тривають дискусії про те, що означає бути французом.

У Франції свідченням повноцінності натуралізованих громадян виступає той факт, що з 1981 р. їм надано право балотуватися у президенти (на противагу, наприклад, від США, де кандидат повинен бути громадянином від народження). Однак у Франції говорять про «французів алжирського, вірменського, ізраїльського походження» чи про «представників другого покоління іммігрантів» і використовують евфемізми на кшталт «французи іншого походження» («Français issus de la diversité» – той, хто вийшов із різноманіття).

Президент Франції заявив, що «членство у (французькій) нації потрібно заслужити» [5], і запропонував позбавляти натуралізованих громадян французького громадянства, якщо вони здійснили серйозні антидержавні злочини (наприклад, вбили поліцейського), і це незважаючи на те, що конституція V Республіки не робить розмежувань між типами громадянства.

Дискусії щодо національної ідентичності у Франції не нові. У листопаді 2009 р. за підтримки міністра з питань імміграції, інтеграції, національної ідентичності і розвитку солідарності Еріка Бессона було створено спеціальний сайт [6], який запрошував до національної дискусії громадян і політиків про те, що означає бути французами. Передбачалося, що дискусія «дозволить більш високо оцінити внесок імміграції у національну ідентичність» і спричинить дії, спрямовані на інтеграцію [7].

Політика стосовно мусульман та ісламу у Франції часто базується на електоральних розрахунках. Цим пояснюється неоднозначне ставлення лівих до паранджі.

Нагадаємо, що Президент Франції вперше запропонував заборонити одягати паранджу у Франції 22 червня 2009 р. Франція також стала першою країною у ЄС, у якій вступив у силу закон (11 квітня 2011 р.), що забороняє людям ховати обличчя на публіці. До речі, Бельгія – друга після Франції європейська країна, яка 23 липня 2011 р. законодавчо впровадила подібну заборону.

Зокрема, закон стосується жінок-мусульманок, які носять паранджу. Порушників чекає штраф у розмірі 150 євро, до якого може додатися «випробувальний термін громадянства». Текст закону також передбачає покарання всіх людей, які змушують жінок носити паранджу. Їм загрожує один рік позбавлення волі і штраф у розмірі 30 тисяч євро. Санкція подвоюється, якщо паранджу будуть носити неповнолітні. У Франції зберігаються традиційні відмінності між французами та «рештою».

Показовим є те, що ще 2004 р. було прийнято закон про заборону носити хіджаб у вишах Франції, а у липні 2010 р. – закон про заборону користуватися цим елементом одягу в інших громадських місцях. Радикальним кроком з боку Н. Саркозі було висилання з країни 800 ромських (циганських) нелегалів.

Наприкінці 2009 р. президент Н. Саркозі зазначав: «Європейці привітні і толерантні; це у їхній природі та в їхній культурі. Але вони не хочуть, щоб хтось змінював їх стиль життя і мислення, їх суспільні стосунки. І почуття втрати ідентичності може принести глибокі страждання. Глобалізація сприяє загостренню цього почуття» [8].

Існує й інша точка зору на вирішення проблеми мультикультурності, якої дотримується й автор даної статті, а саме те, що «формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не розкошегарювання «плавильного котла», а тривала адаптація й справжня інтеграція із збереженням етнічної і культурної ідентичності при взаємній повазі представників різних культур і звичаїв» [9].

Рейтинг президента Франції Н. Саркозі перебуває на рекордно низькому рівні. Президент продовжує демонструвати впевненість, хоча у квітні ц.р. було побито рекорд його непопулярності (29 %) [10]. Це найнижчі показники від часу приходу політика до влади у 2007 р., а також один із найнижчих показників популярності глави держави від часу існування V республіки.

Щодо останніх «революційних» подій у Лівії. Існує припущення, що французький президент, перш за все, переслідуює свої власні цілі, а не захищає демократію в Лівії. Річ у тім, що у Франції всі погляди спрямовані на президентські вибори 2012 р. Проблема полягає у тому, на думку американських і британських аналітиків, що Н. Саркозі стрімко втрачає популярність і причина тому неефективність його команди, звинувачення в корупції, незадовільний стан економіки, та особисті якості Н. Саркозі – непередбачуваність і нестійкість [11]. Ліві виборці не задоволені заходами зі скорочення бюджетних витрат і звинувачують

президента в обслуговуванні корпоративних інтересів. Консерватори розчаровані внутрішньою політикою влади, що пов'язана з нездатністю керівництва країни зменшити напругу між поліцією та молоддю, яка мешкає у передмісті мегаполісів.

Н. Саркозі змінює стиль, а не «дух» президентського домінування в рамках V Республіки. Недоліки очевидні: погіршення арбітражної ролі президента Республіки, замикання всього на президентові, зосередження всієї виконавчої влади в руках глави держави може обернутися паралічем державної системи. Однак урятувати свій рейтинг, який досяг найнижчих показників, не вдається. Війна не принесла Н. Саркозі жодних політичних дивідендів.

Окрім того, як стверджують із оточення Домініка Стросс-Кана, колишнього генерального директора МВФ, існує змова проти «найнебезпечнішого конкурента Саркозі» [12]. Нагадаємо, що Д. Стросс-Кан перебуває під слідством у США у звинуваченнях у сексуальних домаганнях. За попередніми прогнозами, на президентських виборах 22 квітня 2012 р. у Франції Д. Стросс-Кан міг бути найсильнішим суперником (30 %) проти нинішнього президента Франції Н. Саркозі (20 %) [10]. У історії ситуації, подібні до сьогоднішньої поведінки Н. Саркозі, вже зустрічалися. У цілому Франція завжди протистояла статусу Америки як головної демократії, нагадуючи, що саме вона винайшла *“liberte, egalite et fraternite”*. Колись де Голль вже кидав виклик НАТО, але тоді Франція була у безпеці під «американською парасолькою». Бажання ж Н. Саркозі атакувати інші країни незалежно від ризиків і у часи, коли ЄС далеко не в ідеальному стані, безпрецедентно.

Необхідно зазначити, що існують різні сценарії розвитку зовнішньої політики серед сучасних політичних лідерів Франції. На сьогодні президент Франції діє в більшій гармонії з США, НАТО та ЄС, ніж його попередник Ж. Ширак, – стверджує Гі Сорман, французький філософ, економіст і автор книги «Імперія брехні» [13].

Лідерка ж французьких націоналістів (партія FN) та одна із фавориток президентських перегонів 2012 р. Марін Ле Пен (за популярністю посідає друге-третє місце у виборців, поступаючись лише донедавна главі МВФ Домініку Стросс-Кану та діючому президенту Н. Саркозі) пообіцяла у випадку приходу до влади «вивести Францію із НАТО», а згодом «замислитися і про кінець Євросоюзу». «Франція вкрай зацікавлена у тому, щоб повернутися до великої Європи, а саме працювати у партнерстві з Росією», – сказала мадам Ле Пен, яка бачить у цьому «очевидні цивілізаційні, геополітичні причини» та «користь для енергетичної незалежності Франції»: «це один із стратегічних напрямів, які потрібно розробляти» [14].

Французьке суспільство переживає ті проблеми, які турбують й українське суспільство, зокрема корумпованість влади. Але, як зауважив американський політолог Джеймс Тербер, «форма правління

не така важлива, як характер людей при владі. Якщо вони бажають бути корумпованими, не має значення, яка структура» [15].

Президента Франції Н. Саркозі підозрюють у причетності до корупційного скандалу навколо фінансування воєнних контрактів з Пакистаном. За даними люксембурзької поліції, через організації Heine и Eurolux у Пакистан було перераховано близько 96,4 млн франків (14,7 млн євро) [16]. Свого часу Н.Саркозі також відповідав за питання фінансування у штабі Едуарда Балладюра. Французька опозиція вимагає розслідування, однак його проведенню перешкоджає те, що на всі важливі документи уряд країни наклав гриф «секретно».

Н. Саркозі – не перший президент Франції, якого звинувачують у корупції. Його попередник також був учасником корупційного скандалу. У 2007 р. проти экс-президента Франції Ж. Ширака було відкрито розслідування за звинуваченням у розкраданні державних коштів. За даними слідчих органів, під час його роботи у мерії з місцевої казни здійснювались незаконні виплати членам «Об'єднання у підтримці республіки» (ОПР) – партії, яку очолив майбутній президент республіки.

Хоча існують й інші приклади, зокрема, так звана «справа Геймарда», коли у лютому 2005 р. тижневик Le Canard enchaîné розслідував те, як міністр економіки Франції Ерве Геймард коштом держави винаймає розкішні апартаменти. Щомісячна вартість оренди становила 14 тис. євро плюс витрати на паркінг (понад 3 тис. євро). Це збіглося в часі із закликами уряду до простих громадян бути економними. Міністр пішов у відставку [17].

Президент Франції Н. Саркозі підписав також законопроект про пенсійну реформу, відповідно до якого зростає вік виходу на пенсію з 60 до 62 років. Це викликало масштабні акції протесту в країні. Наприкінці жовтня 2010 року законопроект було ухвалено парламентом країни, а у листопаді – Конституційною радою Франції [18].

Опоненти Н. Саркозі, а також і деякі однопартійці звинувачують главу французької держави у ксенофобії та популізмі, у заграванні з ультраправим електоратом для зростання популярності, а також у порушенні фундаментальних принципів республіки.

Обличчя безпеки у Франції змінюється повільно, але глобально: з новими суб'єктами, новими правилами та новими способами. Скорочення місць, приватизація, децентралізація – поєднання приватного і державного. «Це політика маленьких кроків. Еволюція малопомітна, але має глибинний рух», – стверджує експерт з безпеки Франції Алан Бауер, один із послідовників політики Н. Саркозі [19].

Деякі аналітики дійшли висновку, що заради зростання рейтингу Н. Саркозі знову використовує свої улюблені засоби, оскільки вважає, що лише тема безпеки може об'єднати правий електорат. Як пише одне з популярних видань La Republica, «безпека є улюбленим коником Саркозі, як і протягом п'яти років, які передували його приходу до Єлисейського

палацу, коли він служив у міністерстві внутрішніх справ» [20]. Час доведе, чи спрацює на цей раз улюблене знаряддя Н. Саркозі, а наступні вибори (2012 р.) будуть перевіркою того, наскільки французи цінять свою конституцію і права та свободи, які у ній закріплені.

Слід нагадати, що однією з перших країн, де право на інформацію та свобода висловлення поглядів було закріплено конституційно, була Франція. Ст. 11 Декларації прав людини та громадянина 1789 р., включена до Преамбули Конституції 1958 р., наголошує, що «вільний обмін думками належить до найцінніших прав людини». Щодо сучасної інформаційної політики Франції, то її головна мета – формування інформаційного суспільства, розвиток інформаційних супермагістралей, інформаційного ринку та банківської сфери, лібералізація комунікацій, реформування інформаційного законодавства, стимулювання наукових досліджень у галузі інформаційних продуктів, створення систем безпеки інформації та попередження комп'ютерних злочинів. Але у Франції стримувальним фактором прогресивного руху країни в напрямі європейської інтеграції і глобального співробітництва виступають суперечливі погляди політичної еліти на створення інформаційного суспільства. З одного боку, країна має високий інформаційний потенціал, зокрема, власну космічну індустрію, електронне виробництво, програмне забезпечення, великий спектр інформаційних послуг. З іншого боку, проводиться політика, спрямована на обмеження для іноземних компаній: 8% присутності у французькому інформаційному просторі, обов'язковий переклад французькою аудіо-, відео- та кінопродукції, титри французькою мовою, державний контроль інформаційної діяльності та монополія держави щодо застосування нових інформаційних і телекомунікаційних технологій, що не достатньо сприяє лідерству країни у європейському регіоні.

Одне з останніх рішень Конституційного Суду зробило Україну фактично президентською республікою. Свого часу, коли генерал де Голль змінював структуру державної влади у своїй країні, його звинувачували у намаганні установити диктатуру, проте його зміни прижилися. Проблемою є те, щоб президентська республіка в Україні не виявилася лише сходинкою на шляху до подальшої концентрації влади в одних руках чи в руках одного клану, і для цього необхідна значна робота суспільства. Напівпрезидентська система з сильною та надсильною президентською владою, при якій домінування президента може за деяких обставин забезпечити стабільність, порушення балансу повноважень президента і парламенту створює передумови для авторитарного режиму, що на сьогодні спостерігається в Україні.

Нинішня структура влади у Франції вистраждана її народом. Коли було вирішено ще більше посилити владу президента, де Голль не здійснив насильницького захоплення влади і не застосував сумнівні псевдоконституційні дії з розширення своєї влади, а виніс це питання на всенародний референдум. Після того як французи, незважаючи

на величезну повагу до заслуженого генерала, сказали «ні», де Голль пішов у відставку достроково. Він поважав Конституцію і поважав права французького народу. Він був переконаний, що французи здатні зробити правильний вибір.

Сучасні російські дослідники зауважують, що «необхідно усвідомлювати, що демократія у формальному, західному розумінні стійка й ефективна лише, коли виходить із масового, повсюдного благополуччя. Принижені і ображені схильні застосовувати формально демократичні інститути для помсти, а не для творення, та через концентрацію сил на простому виживанні не мають можливості усвідомити наслідки рішень загальнонаціонального масштабу, у прийнятті яких вони залучаються цими інститутами» [21]. Демократія – системне поняття і потрібна не тому, що вона найбільш прийнятна для освіченої та найбільш забезпеченої частини суспільства, але тому, що вона найефективніша система управління, яка спирається на найбільшу конкурентоздатність і яка прагне найбільшого благоустрою його членів.

У французькому суспільстві продовжуються дискусії про зміну конституції, модернізацію режиму V Республіки. Висловлюються думки про необхідність часткової перебудови V Республіки із посиленням влади парламенту, чи зовсім радикальні – переходу (шляхом зміни Конституції) до VI Республіки.

Все ж таки, переваги напівпрезидентської форми правління безсумнівні: це і легітимація влади шляхом всезагальних президентських виборів, наявність контролю парламенту над урядом, поділ політичного керівництва (президент) та ефективного управління (уряд), «еластичність» форми правління через необхідність взаємного співіснування та взаємного «виживання» основних акторів (парламенту, президента, уряду).

У останні десятиріччя цю форму правління обрало багато держав. Проте в Україні та більшості пострадянських держав втілення у життя переваг напівпрезидентіалізму пов'язане із подоланням певних перепон. Може відбутися переродження напівпрезидентської системи у систему із одноосібним президентом, підконтрольним йому урядом і слабким парламентом.

Вивчення питань типології напівпрезидентіалізму дає можливість відповісти на питання про те, які різновиди цієї системи здатні викликати серйозні інституційні конфлікти чи загрожувати стійкості режиму і ставати на перешкоді становленню реальної демократії. Зокрема, президентсько-парламентська система, у якій уряд несе подвійну відповідальність – перед президентом і парламентом – є найбільш вразливою формою. Логіка напівпрезидентіалізму (дуалізм виконавчої влади та співіснування парламенту і президента) за такої системи порушується, що приховує в собі конфлікти та неефективність управління.

Рівновага, збалансованість компетенційних взаємозв'язків гілок державної влади найбільш досяжна в парламентсько-президентській

республіці та в період «співжиття влади» в президентсько-парламентській республіці. За умов президентського періоду в президентсько-парламентській республіці механізм функціонування державної влади переважно набуває рис персоніфікованості, політизованості й загрожує президентським всевладдям.

Література:

1. Цит. за: Малышев А. О характере политического режима в России [Електронний ресурс] // «Золотой Лев»: издание русской консервативной мысли. – 2006. – № 73-74. – Режим доступа: www.zlev.ru.
2. Le Figaro. – 2005. – 17 janvier.
3. Див., наприклад, Пастухов В.Б. Украинская революция и Русская контрреволюция // Полис. – 2010. – №5. – С.7-16.
4. **Pauwels L.** Serons-nous encore Francais dans 30 ans? // Figaro-Magazine. – 1985. – 26 October. – P.124-132.
5. **Jamet C.** Sarkozy veut dechoir certains criminels de la nationalite // Le Figaro. – 2010. – 6 August.
6. <http://www.debatidentitenationale.fr>.
7. French Embassy press and information service // News from France. – 2009. – 23 Desember.
8. **Sarkozy N.** Respecter ceux qui arrivent, respecter ceux qui accueillent // Le Monde. – 2009. – 9 Desember.
9. Див. Кремень В., Ткаченко В. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації // Політичний менеджмент. – 2011. – №2(47). – С.31-32.
10. Рейтинг Саркози неуклонно падает [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/04/22/842331.html>. – Назва з титул. екрану.
11. **Енн Епплбаум.** Французьке вторгнення до Лівії: боротьба за примарну демократію чи за власні інтереси? [Електронний ресурс] // The Washington Post. – 2011. – 1 квітня. – Режим доступа: http://www.washingtonpost.com/opinions/frances-goals-in-libya-hit-a-little-closer-to-home/2011/03/28/AF4J7mqB_story.html.
12. **Лазарєва А.** Містифікація Стросс-Кана // Укр. тиждень. – 2011. – № 20 (185). – 20-26 травня. – С.35.
13. **Ги Сорман.** От де Голля до Путина. Почему Франция никогда не будет экспортёром демократии? // День. – 2008. – № 170. – 23 сент. – С. 7.
14. Франция может выйти из НАТО и ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://delo.ua/world>. – 2011. – 14 апреля.
15. Цит. за: Губенко Д. Україна – це Америка 1800-х // Укр. тиждень. – 2009. – № 44(105). – 30 жовтня-5 листопада. – С. 28.

16. Президента Франции Н.Саркози подозревают в коррупции. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/top/show/prezidenta-frantsii-n-sarkozi-podozrevayut-v-korrupsii-04062010141000>. – 2010. – 4 июня.

17. Вплив ЗМІ на владу // Укр. тиждень. – 2010. – № 32(145). – 6-12 серпня. – С. 12.

18. Закон о пенсиях во Франции официально вступил в силу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lb.ua/news/2010/11/10/3447>. – 2010. – 10 ноября.

19. **Luc Bronner**. Le nouveau visage des politiques de securite // Le Monde. – 2010. – №20399. – 25 aug. – Р. 11.

20. Цит. за: Сирук М. Антиконституционный «конёк» Саркози // День. – 2010. – №136. – 3 авг. – С. 3.

21. **Делягин М.** // Фельдпочта. – 2004. – № 21 (33). – С. 8.

УДК 321.7

Суперечності процесів консолідації демократії у країнах Вишеградської групи

Галина Зеленько,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У пропонованій статті автор аналізує, виходячи з трифазної моделі демократизації, суперечності процесів демократичного розвитку у країнах Вишеградської групи, основні з яких пов'язані з впливом економічної рецесії на характер політичних процесів, що обумовлено наслідками світової економічної кризи та складністю процесів євроадаптації у цих країнах.

Ключові слова: конституціоналізм, демократична консолідація, Вишеградська група, економічна та політична рецесія.

In the proposed article the author examines, based on three-phase model of democratization, conflict processes of democratic consolidation in the Visegrad countries, the main of which are related to the impact of economic recession on the nature of political processes, due to global economic crisis and the complexity of processes euro-adaptation in these countries.

Keywords: constitution-making, democratic consolidation, Visegrad's group, economic and political recession.

Представники світової політичної науки одностайні у тому, що країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) загалом перейшли від авторитарного демократичного режиму до режиму ліберальної демократії [1, с. 173-185]. Проте, спостерігаючи за перебігом політичних і соціально-економічних процесів, які відбуваються у цих країнах протягом останніх років, констатуємо, що демократія країн ЦСЄ все ще залишається «молодою»,

а значить багато в чому недосконалою або й дефективною. З огляду на це припущення, доцільно проаналізувати як кількісні, так і якісні показники процесів демократичної консолідації, яка, відповідно до трифазної моделі процесів демократизації Ф. Шміттєра та Т. Карла, є останнім етапом на шляху утвердження повноцінної демократії [2, с. 173-185].

Згідно з теорією «демократичної консолідації», демократія у своєму розвитку проходить такі фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, демократичної консолідації. На кожному з цих етапів відбуваються політичні, економічні та соціокультурні зміни якісного характеру.

Демократична консолідація проявляється через якісні зміни суспільно-політичної сфери внаслідок так званої «консолідації чотирьох рівнів»: 1) конституційна консолідація – формування на демократичних засадах центральних конституційних органів – президент, уряд, парламент і суди; 2) представницька консолідація – консолідація територіального (партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів. Партії одночасно можуть бути інститутами територіального і функціонального представництва; 3) інтегративна консолідація – зниження стимулів до неконституційних дій (які, звісно, послаблюють демократію) з боку потенційних груп вето (військові, великі бізнесмени, землевласники, власники медійних проєктів, радикальні рухи та ін.) до такого рівня, коли вони інтегровані в демократію настільки, що цю систему вважають більш функціональною й ефективною, ніж будь-які інші [2, с. 185].

Виходячи із запропонованого алгоритму, зазначимо, що хронологічно процеси консолідації демократії в країнах ВГ відрізняються. Першими до етапу консолідації демократії перейшли Польща, Угорщина та Чехія – з кінця 1990-х рр. Словаччина до етапу консолідації демократії перейшла на початку 2000-х рр. Важливу роль у цих процесах відіграли певні фактори.

По-перше, зовнішньополітичний фактор, який полягав у тому, що ЄС сприяв прискоренню демократизації у цих країнах, включивши їх у склад країн-кандидатів на членство у ЄС. Такий статус передбачав набір заходів, спрямованих на реформування економіки, навчання кадрів, підтримку демократичних інститутів, адаптацію норм права до стандартів ЄС. Завдяки цьому країни регіону ніби «підтягувалися» до демократії.

Другим фактором є рівень державо- та націоутворюваних факторів. У цьому сенсі країни Вишеградської групи (за винятком Угорщини) є моноетнічними, що сприяло формуванню єдиної європейської ідентичності і консолідації суспільства. Крім того, цим країнам вдалося уникнути випадків сепаратизму (за винятком Чехословаччини), хоча, як відомо, процес роз'єднання Чехії та Словаччини носив мирний і добровільний характер.

Третій фактор – рівень структурних соціально-економічних обставин. Насамперед цей фактор стосується того, що країни Вишеградської групи,

зокрема Польща та Угорщина, мали приватний сектор економіки ще за часів соціалізму, що полегшило їх перехід до ринку. Також країни Вишеградської групи вже протягом 1990-х рр. змогли істотно реформувати власну економіку і, що найважливіше, переорієнтувати експорт на країни ЄС. Наприклад, на момент вступу до Євросоюзу 70% торгівельного обороту країн ЦСЄ припадало на країни-члени ЄС, тобто перш ніж інтегруватися до Спільноти політично, ці країни інтегрувалися економічно.

Четвертий фактор – рівень соціального розвитку, насамперед – наявність адекватної демократії соціальної бази – середнього класу. У випадку країн Вишеградської групи економічне зростання, яке вони отримали вже у першій половині 1990-х років, сприяло його швидкому оформленню. Хоча, звісно, за матеріальними параметрами, навіть зараз середній клас країн ВГ значно поступається середньому класу країн Західної Європи.

П'ятий фактор – рівень культурно-ціннісного розвитку. У країнах Вишеградської групи процеси демократизації були обумовлені значно вищим, ніж у пострадянських республіках, рівнем розвитку цінностей та орієнтацій, характерних для громадянської політичної культури. Також цьому сприяв фактор прагнення набуття членства в ЄС.

Шостий фактор – економічні та політичні процедури, здійснювані політичним класом. Дослідження шведського економіста А. Ослунда та американців Х. Лінца та А. Степана показали, що успішні демократичні транзити передбачають послідовну політичну демократизацію, потім розбудову і закріплення ефективних демократичних інститутів, і лише потім створення «економічного суспільства», системи соціальних гарантів та посередницьких інститутів між державою та ринком.

Сьомий фактор стосується мікрорівня і включає в себе особистісні та індивідуально-психологічні особливості ключових політичних акторів, які реально сприймали ситуацію і приймали адекватні політичні рішення.

Але, незважаючи на низку факторів, які сприяли процесам переходу до демократії, у останні роки ці країни стикнулися з проблемами, які істотно дестабілізують ситуацію.

Аналізуючи характер сформованих політико-правових інститутів, інституційний дизайн країн Вишеградської групи, можна констатувати, що конституційна консолідація у цих країнах відбулася. З-поміж постсоціалістичних країн у країнах Вишеградської групи було найменше конституційних криз: у Польщі – 13, Угорщині (нова конституція була прийнята у квітні 2011 р.) – 12, Словаччині – 25, Чехії – 10. Показово й те, що у фазі утвердження демократії конституційна криза мала місце лише у Чехії у 2001 р. [3, с. 321].

Нині усі країни Вишеградської групи є парламентськими республіками, хоча у Польщі та Словаччині – повноваження президентів більш виражені. У конституціях зафіксовано основні права та свободи громадян, типи виборчих систем (у Польщі, Словаччині та Чехії – пропорційні з

відкритими партійними списками, преференційною системою голосування та обмежувальними бар'єрами, в Угорщині – змішана лінійна виборча система у співвідношенні «25 – 75». Також у країнах Вишеградської четвірки досить ефективною є регіональна політика, що стало наслідком політики «вирівнювання регіонів», запровадженої у процесі підготовки вступу до ЄС. Повноцінно функціонують органи місцевого самоврядування.

Аналіз партійних систем та організованих груп інтересів свідчить, що консолідація територіального (політичні партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів також в основному відбулася. У країнах регіону сформувалися багатопартійні системи: у кожній з країн зареєстровано понад 100 партій, проте серед них стабільно найвпливовішими (парламентськими) є 4 – 8 партій. У Польщі наразі парламентськими є Громадянська платформа Республіки Польща, Право і справедливість, Союз демократичних лівих сил, Польська народна партія; у Словаччині – «Курс – соціальна демократія», Словацький демократичний і християнський союз, Свобода і солідарність, Словацька національна партія, Християнсько-демократичний рух, Народна партія – Рух за демократичну Словаччину, «Міст», Партія угорської коаліції; в Угорщині – Угорська громадянська партія (ФІДЕС), Угорська соціалістична партія, Рух за кращу Угорщину, «Політика може бути іншою»; у Чехії – Чеська соціал-демократична партія, Громадянська демократична партія, «Традиція – Відповідальність – Процвітання», Комуністична партія Чехії та Моравії, «Справи громадські» [4]. Також у країнах регіону діє від 30 до 50 тисяч громадських організацій як загальнонаціонального, так і місцевого масштабу.

Водночас партійна система цих країн характеризується нестабільністю (особливо у Польщі та Словаччині), хоча амплітуда політичного маятника постійно скорочується. Також, за висновками дослідників, майже усі перераховані партії та партійні коаліції зазвичай формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурній основі [5, с. 123]. За глибиною трансформації тільки партійні системи Угорщини та Чехії являють собою авангардну модель, яка наближається за основними характеристиками до західноєвропейських зразків.

Стосовно наступної ознаки процесу консолідації – зниження стимулів до неконституційних дій з боку потенційних груп вето (військові, великі бізнесмени, землевласники, власники медійних проєктів, радикальні рухи та ін.) до такого рівня, коли вони інтегровані в демократію настільки, що цю систему вважають більш функціональною й ефективною, ніж будь-які інші, у країнах Вишеградської групи нині проявилися проблеми.

Причина криється, на наш погляд, у наслідках світової економічної кризи, з одного боку, яка спричинила економічну рецесію у країнах регіону. За винятком Словаччини, де ріст ВВП зберігся на рівні 4%, у решті країн економічне зростання призупинилося. З іншого боку, ЄС, членами якого є країни Вишеградської групи, переживає також економічну кризу.

Це спричинило зменшення рівня субсидування країн – нових членів і змусило уряди країн ВГ вишукувати резерви для боротьби з наслідками економічної кризи за рахунок власних ресурсів. Своєю чергою уряди країн Вишеградської групи змушені були істотно знизити соціальні витрати, що спричинило падіння рівня довіри до органів державної влади та політичних партій (від 18 до 26%) [6, с. 23]. Водночас досить варіативним є рівень єврооптимізму/європесимізму у країнах регіону. Наприклад, 78% поляків та 78% словаків позитивно ставляться до членства у ЄС (це найвищий рівень підтримки серед усіх країн ЄС), тоді як в Угорщині 45% проти 47% [6, с. 36]. Нині подібну ситуацію не можна вважати критичною, але усі перераховані явища дестабілізують політичний процес і підвищують рівень конфліктогенності політичної системи.

Усі негативні явища спричинили істотну радикалізацію політичної сцени після останніх парламентських виборів, які відбулися у Польщі у 2007 р., у решті країн – у 2010 р. Так, за винятком Словаччини, проєвропейські та проринкові партії поступилися місцем у владі популістським, націоналістичним або й відверто радикальним партіям. У Польщі, Угорщині, Чехії до влади прийшли політичні сили, які відзначаються жорсткішим ставленням до факту набуття членства у ЄС, пропонуючи переглянути умови членства, виступають за посилення ролі держави в економічній сфері, сфері освіти та ЗМІ. У всіх країнах (причому незалежно від того, при владі ліберали, радикали чи соціалісти) спостерігається згортання соціальних програм або ж скорочення витрат на соціальну сферу.

Праві популісти у Польщі та ліві популісти в Словаччині нині створили урядові коаліції з ультра-націоналістичними партіями. В Угорщині головна опозиційна партія ФІДЕС періодично влаштовує перед будівлею парламенту демонстрації з вимогою відставки уряду. В Чехії правий уряд меншості після більш ніж піврічних дискусій у парламенті так і не отримав вотуму довіри. Тобто політична нестабільність стала нормою для країн регіону. Очевидною є й ерозія новостворених демократичних інститутів, які дедалі більше не виправдовують сподівання мешканців країн регіону, пов'язаних з інтенсивнішим покращенням рівня життя, зниженням рівня безробіття тощо.

Ситуацію, яка склалася у країнах Вишеградської групи, оцінюють по-різному. Так, на думку керівника Центру міжнародних досліджень у Парижі Ж. Рупника, «нині саме мешканці Центрально-Східної Європи найбільш скептично налаштовані по відношенню до демократії, яку схвалює лише третина громадян цих країн. Такий самий скепсис спостерігається й щодо виборів. Тільки 22 % опитаних схвально відповіли на запитання: «Чи вважаєте ви свій голос вирішальним на виборах?» [7] Популістські рухи, продовжує Ж. Рупник, користуються цією двоякістю та незадоволенням. Їх не можна назвати антидемократичними, оскільки вони стверджують, що вони є вираженням «справжнього голосу народу».

Водночас вони антиліберальні, оскільки не вважають, що конституційні норми та представницька демократія мають пріоритети над цінностями і «законними» наріканнями суспільства [7]. Внаслідок цього відбувається поляризація суспільства. З метою впорядкування ситуації Варшава, Будапешт, Братислава та Прага намагаються посилити позиції держави у політичній системі, що призводить до нових проявів популізму. Популістський виклик ринковому, прозахідному консенсусу еліт набуває двох форм: боротьби з корупцією або декомунізації. Саме тому у країнах регіону спалахують численні корупційні скандали, лунають звинувачення посткомуністів, спроби люстрації або санації систем, звинувачення посткомуністів у тому, що вони «нав'язали» суспільствам політичний та економічний проект у вигляді ЄС.

Інші дослідники ситуацію, яка склалася у країнах Вишеградської групи, не драматизують. Зокрема, дослідники фонду Бертельсмана констатують, що за останні два роки у ЦСЄ не спостерігався прогрес у зміцненні демократії при незначному зниженні якості ринкових інститутів.

У цілому дані «Індексу трансформації – 2010» свідчать про те, що країни ЦСЄ досягли значних успіхів у вдосконаленні демократії та ринкової економіки [8, с. 125]. Досить по-різному можна розцінити і якість демократичних інститутів. Певний прогрес спостерігався у Польщі. Загалом же за показниками індексу якості управління, який оцінює продуктивність дій політичних еліт у демократичних і ринкових реформах, країни ЦСЄ продемонстрували покращення. Високі рівні консолідації можна пояснити порівняно високим рівнем освіти серед місцевого населення, початкову відсутність соціальних диспропорцій та класових протиріч, орієнтація на демократію та суспільну мобілізацію, розумні інституційні рішення нових демократичних еліт при розробці конституцій та повне розвінчання соціалістичної та інших авторитарних альтернатив [9, с. 127].

Виходячи з оціночних критеріїв Індексу трансформації, усі держави ВГ зараховані до демократій. Хоча для них характерні певні недоліки та відхилення. Основні відхилення стосуються слабого рівня розвитку громадянського суспільства та представництва політичних інтересів, а також корупції в політиці та стійкого обмеження незалежності судової системи.

Правил проведення демократичних виборів, навпаки, послідовно дотримуються у цьому регіоні. Демократично обрані представники не обмежені у своїх діях антидемократичними владними заборонами або зонами, виокремленими з-під дії конституцій, усі помітні політичні актори визнають дієвість демократичних правил політичної гри, а громадяни підтримують норми демократії. Країни Вишеградської групи віднесено до 12 країн так званої «функціонуючої ліберальної демократії», які повністю консолідовані або близькі до того і мають бали по демократичному показнику у діапазоні 8,0 – 9,8 (за десятибальною шкалою) [10, с. 125-144]. Лише у Словаччині бали за свободу преси різко знизилися з 2008 р. Це

пояснюється, по-перше, тим, що правлячі партії порушують інституційну автономію державних ЗМІ; по-друге, слабка фінансова база багатьох ЗМІ ставить їх у залежність від потужних бізнес-структур, які використовують ці ЗМІ для досягнення власних політичних інтересів.

Водночас для країн Вишеградської групи очевидна криза традиційних політичних інститутів, які артикують інтереси населення. Дедалі жорсткіше під час виборчих кампаній та парламентських баталій проявляється конкуренція політичних партій, відсутність суспільного діалогу, криза авторитетів і новостворених політичних інститутів.

Узагальнюючи особливості політичного та економічного розвитку країн Вишеградської групи, слід відзначити, що реалізація лінії на будівництво демократичного суспільства на базі політичного плюралізму і розмежування повноважень гілок влади відбувалися тут успішніше, ніж у пострадянських республіках. Цьому сприяв сприятливіший історичний досвід, тісніші зв'язки антикомуністичної опозиції із західними офіційними і неофіційними колами, та й сама опозиція, яка діяла в основному у правозахисній сфері, у Центрально-Східній Європі відрізнялася більшою організованістю і масштабом.

Зрештою, ми бачимо досить успішні приклади демократичного переходу. Незважаючи на численні навколокоаліційні баталії, які мають місце протягом останніх років у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині, ці країни, по-перше, продемонстрували дієвість основних атрибутів демократії: виборів, створення коаліцій, взаємодії влади та опозиції; по-друге, електоральні цикли, які відбулися у цих країнах в останнє десятиріччя, за всіма ознаками наближаються до системи «гойдалок», яка характерна для країн Західної Європи, тобто кожен електоральний цикл спричиняє почерговий перехід влади до опозиції і навпаки на основі одних і тих самих процедур; по-третє, всупереч численним погрозам багатьох екстремістськи налаштованих політичних партій і навіть їх приходу до парламентів, політика цих країн не змінюється докорінно (жодна з партій публічно не заявляє про необхідність виходу з ЄС чи НАТО, про проведення реприватизації і т. ін.). Незважаючи на велику кількість політичних конфліктів у країнах Вишеградської групи, вони не набули статусу суспільно-політичних криз, а розгорталися як внутрішньо-владні. Очевидно й те, що ефективною демократія може стати лише за умови інституціоналізації її процедур, що й було підтверджено постсоціалістичним розвитком країн Центрально-Східної Європи, зокрема Вишеградської групи.

Звісно, економічна та фінансова кризи не лише поставили під загрозу модель економічного розвитку в даному регіоні, але послугувало й випробуванням їх все ще молодій демократії. Водночас, на наш погляд, існує ряд факторів, здатних спричинити серйозні політичні кризи у регіоні в подальшому. Вони такі:

По-перше, отримувати іноземні інвестиції цим країнам дедалі складніше, оскільки банківська сфера підпорядкована жорсткішому регулюванню, ніж раніше. У цих країнах власні джерела фінансових ресурсів досить слабкі, що не дозволяє знизити необхідність у іноземних інвестиціях.

По-друге, економічна криза призвела до масового соціального зубожіння громадян цих країн (наприклад, польський злотий протягом 2008 – 2009 рр. втратив понад третину відносно євро), що слугує підґрунтям для правих та популістських партій і рухів.

По-третє, ситуація в ЄС лишається нестабільною, що пояснюється як світовою фінансовою кризою, так і форсованими темпами розширення. Це спричиняє підвищення рівня євроскепсису та ксенофобії. Так, партії популістського та екстремістського спрямування належать до правлячої коаліції у Словаччині; популізм, який виражається у спрощених інтерпретаціях того, що відбувається у країнах регіону, накладає відбиток на партійні системи цих країн. Також як приклад партій, які наслідують популістську риторичку, можна назвати Союз молодих демократів (ФІДЕС) в Угорщині, якому вдалося зупинити реформу охорони здоров'я, домігшись референдуму, на якому громадяни висловилися проти введення страхових доплат.

По-четверте, останні виборчі цикли в країнах регіону продемонстрували високий рівень протестного голосування і нестабільні партійні симпатії, що свідчить про низький рівень довіри в країнах регіону до будь-яких політичних акторів загалом.

Література:

1. Див.: Eisfeld R., Pal A. L. (eds.) *Political Science in Central-East Europe. Diversity and Convergence.* – Berlin: Barbara Budrich Publishers, 2010. – P. 9-35.
2. Див.: Schmitter P., Karl T. *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?* // *Slavic Review.* – 1994. – Vol. 53. – P. 173-185.
3. Див.: Raadt J. *Contested Constitutions: Legitimacy of Constitution-making and Constitutional Conflict in Central Europe* // *East European Politics and Societies.* – Vol. 23. – № 3. – Summer. – 2009. – P. 321.
4. Перераховані партії потрапили до парламенту у Польщі в результаті дострокових парламентських виборів 2007 р., у Словаччині – у 2010 р., в Угорщині – 2010 р., у Чехії – 2010 р.
5. Див.: *Post-communist Transformations: The countries of Central and Eastern Europe and Russia in comparative perspective* / T. Hayashi, A. Ogushi (ed.) – Supporo, 2009. – 180 p.

6. Public Opinion in the European Union / Standard Eurobarometer 74. Brussels. – 2011. – February. – P. 126.
7. **Рупник Ж.** Повернення посткомунізму // День. – 2007. – 16 січня.
8. Див.: Брузис М. Восточная, Центральная и Юго-Восточная Европа / Доннер С., Хартманн Х. Индекс трансформации – 2010 Фонда Бертельсмана // Свободная мысль. – 2010. – №7. – С. 125-144.
9. Доннер С., Хартманн Х. Индекс трансформации – 2010 Фонда Бертельсмана // Свободная мысль. – 2010. – № 7. – С. 127.
10. Див.: Брузис М. Вказ. праця. – С. 125-144.

УДК 329.12(=111)(71)«19»

Британський «новий лібералізм» і становлення ліберальної політичної традиції в Канаді у першій половині ХХ ст.

Олександр Єремєєв,

старший викладач кафедри політології

Національного університету

«Кієво-Могилянська академія»

Статтю присвячено дослідженню становлення ліберальної політичної традиції Канади в контексті британської соціально-ліберальної течії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

Ключові слова: новий лібералізм, соціальна гармонія, Канада, індустрія, громада.

The article is devoted to the investigation of the development of the liberal political tradition in Canada in the context of British social reform liberal thought of the second half of the XIX – first half of the XX century.

Keywords: new liberalism, social harmony, Canada, industry, community.

У другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. у ліберальній інтелектуальній течії відбулося переосмислення положень теорії А. Сміта [5, с. 332; 424; 431–434] про небажаність втручання держави в економічні процеси та про саморегуляцію соціально-економічних відносин за необмеженої ринкової конкуренції. У цей період неконтрольовані державою економічні відносини призвели до фактичної концентрації державної та суспільної влади в руках заможних, нехтування ними законними правами й інтересами бідніших верств. Як відповідь у країнах Європи посилювався вплив соціалістичних теорій, що заперечували приватну власність як належну підвалину суспільно-економічного ладу. Альтернативою обом цим течіям став соціально-реформаторський напрямок ліберальної політичної думки, що дістав назву «нового лібералізму». На думку «нових лібералів», значне соціально-економічне розшарування, неосвіченість призводили до

внутрішнього обмеження індивідуальної свободи, фактичної нерівності індивідуальних можливостей.

Дотримуючись класичних ліберальних пріоритетів захисту життя, прав і свобод індивіда, охорони приватної власності, обмеженого законом і підзвітності громадянам урядування, політичного і ціннісного плюралізму у суспільстві, «нові ліберали» обґрунтували необхідність їх поєднання із:

- впровадженням обмеженого державного регулювання економічних та соціальних відносин поряд з наявністю приватної власності та вільного ринку;
- зростанням державних витрат на освіту та соціальний захист незаможних громадян;
- зростанням впливу громадянського суспільства на формування економічної та соціальної політики держави та приватних підприємств [9, с. 73].

У Британії соціально-реформаторський лібералізм сформувався не лише внаслідок тогочасних умов суспільного розвитку, а й через вплив утилітарної традиції, яка в особі Дж. Бентама проголосила наріжним принципом політичного правління максимізацію блага для усіх індивідів [1]. Безпосередньо початок британської соціально-ліберальної думки поклав визначний філософ та політичний теоретик Джон Стюарт Міль (1805–1873), який у ранній період своєї творчості зазнав впливу теорії Бентама.

Міль вважав невинуватим авторитарне урядове втручання, яке обмежує індивідуальну ініціативу та можливості вільного саморозвитку, відрізняючи його від творення державою додаткових можливостей для реалізації індивідуальних прав і блага. На думку Міля, таке втручання є виправданим у творенні освітніх можливостей для незаможних, нагляді за дотриманням належних умов праці та її оплати, доброчинності, підтримці розвитку наукових галузей, що потребують кооперації багатьох індивідів. Обмеженням для урядового втручання є неприпустимість свавільного нав'язування індивіду з боку держави вибору певного бачення власного блага [2, с. 961–983].

Як ліберальний мислитель, Міль заперечував можливість свободи і поступу, якщо правління здійснюється заради задоволення інтересів лише частини суспільства. Тому, на його думку, урядування має врахувати інтереси якомога більшої кількості індивідів та суспільних груп, чиї позиції мають бути публічно представлені [3].

Л. Т. Гобгауз (1864–1929), послідовник Дж. С. Міля та ліберальної традиції загалом, наголошував на суспільній природі людини, через вплив якої індивід керується природним прагненням до спілкування із собі подібними [11, с. 73]. Суспільство впливає на формування індивідуальних почуттів, цінностей, ідей. Невтручання ж держави і суспільства у справи, які індивід здатен розв'язувати самостійно, пояснюється не байдужістю, а відсутністю необхідності у цьому. Гобгауз визначав ліберальне суспільство

як природну гармонію, засновану на взаємовпливі індивіда та спільноти. Взаємодія і солідарність на основі свободи, на його думку, є не менш важливим аспектом існування індивідів, ніж захищеність від втручання в особисті справи [11, с. 66-68].

Виходячи з цього, Л. Т. Гобгауз визначив такі засади соціальної гармонії:

- фактична рівність можливостей індивідуального саморозвитку, забезпечена державою та суспільством в цілому;
- виправдання соціально-економічної нерівності, якщо вона сприяє реалізації прав та можливостей бідніших;
- плюралізм інтересів, ідей, почуттів на основі взаємовідповідальності та самоконтролю з боку їх носіїв;
- суспільний прогрес, що має своїм джерелом індивідуальний поступ, за якого індивіди є водночас творцями та споживачами всезагального набутку [11, с. 70-72].

Приватна власність має слугувати не тільки засобом самореалізації власника, а й чинником зростання загального блага. Це зобов'язання випливає з того, що власність охороняється державою, чия суверенна влада є похідною від суспільства. Отже, реалізація права на власність неможлива поза суспільством [11, с. 117].

Л. Т. Гобгауз вважав, що для реалізації загального блага необхідна загальна воля, вияв якої полягає у діяльності органів державної влади та добровільній співпраці індивідів щодо загального блага [11, с. 118]. Через таке бачення загальної волі, він визнавав державу особливою спілкою всередині суспільства, що застосовує владу не лише для охорони прав і свобод індивіда, а й для забезпечення умов загального добробуту [11, с. 71]. Це забезпечення полягало у законодавчому та урядовому впровадженні реформ, що гарантують ефективне управління економічною та соціальною сферою задля загального блага.

Американський філософ М. Фріден відзначав, що через вплив історичних традицій різних суспільств, конкретних вимог суспільного розвитку уявлення про наріжні положення ліберальної теорії можуть набувати різного змісту у конкретних ліберальних концепціях. За Фріденом, критерієм визначення ліберальності певної політичної концепції є визнання нею індивіда найвищою суспільною цінністю. Свобода індивіда має слугувати основною підвалиною, яку не можуть заперечувати усі інші складові суспільного ладу [6, с. 86-87]. Відповідно до цього, концепції Дж. С. Міля та Л. Т. Гобгауза є ліберальними, адже вони визнають самоцінність індивіда та пріоритет його свободи основами суспільного ладу. Наявність окремих соціалістичних елементів у їх концепціях відіграє допоміжну роль задля виконання вищезгаданих пріоритетів.

У Канаді наприкінці XIX – на початку XX ст. сприйняття соціально-реформаторських ліберальних концепцій пояснювалося зовнішніми та внутрішніми умовами суспільного розвитку країни. У цей період Канада перебувала у колоніальній залежності від Великої Британії.

Отже, саме британський «новий лібералізм» набув значного впливу на становлення канадської ліберальної традиції. Основними внутрішніми умовами становлення «нового лібералізму» у Канаді були неприйняття суспільством надмірного індивідуалізму, прихильність до впорядкування суспільного життя за допомогою держави.

Започаткування у Канаді традиції «нового лібералізму» пов'язано з теоретичною спадщиною та політичною діяльністю У. Кінга (1874–1950), лідера Ліберальної партії та прем'єр-міністра Канади першої половини ХХ ст., автора праці «Індустрія та людство» (1918). Ця праця постала внаслідок впливу британського «нового лібералізму», поширення соціал-демократичних ідей у Британії та Канаді, власного досвіду автора як примирювача трудових конфліктів.

Подібно до британських ліберальних мислителів-утилітаристів, Кінг вважав метою врядування забезпечення найбільшого блага для найбільшої кількості індивідів, а людину – найвищою суспільною цінністю [12, с. 27]. Як і британські «нові ліберали», він вважав не відповідною до цієї мети класичну ліберальну модель невтручання держави у соціально-економічні відносини. За Кінгом, такий підхід викликає до дії *закон конкуруючих стандартів*, за яким вищі стандарти замінюються нижчими [12, с. 66–67]. Наприклад, підприємець, що провадить чесну конкурентну боротьбу, ризикує програти тому, хто не визнає жодних моральних обмежень. Домінування егоїзму учасників економічних відносин призводить до антагонізму та деградації міжлюдських взаємин.

За Кінгом, антагонізм, спричинений егоїзмом та ставленням до матеріальних благ як до самоцілі, завдає шкоди в умовах концентрації виробництва, зростання територіальної мобільності капіталу, праці, міжнародної економічної та політичної взаємозалежності. Виникає загроза переростання локальних конфліктів у глобальні [12, с. 31–32]. Зростає і потреба в соціальній відповідальності верстви, що набула контролю за ресурсами і виробництвом, адже у випадку зосередження цих людей на реалізації своїх егоїстичних інтересів збільшуються страждання всього людства.

На думку Кінга, соціалістичні концепції не пропонували належного шляху подолання стану антагонізму. Кінг не заперечував державної або змішаної форм власності, однак, на його думку, задля зростання кількості та якості продукції державних підприємств необхідне їх конкурування з приватними підприємствами. Іншою потенційною загрозою реалізації соціалістичних концепцій, за Кінгом, було надмірне підпорядкування людини колективу, а отже і зростання авторитарних тенденцій в управлінні ним. Згідно з Кінгом, належне врядування не може ґрунтуватися на авторитаризмі. Через притаманний лідеру та його оточенню обмежений погляд на особисте і загальне благо, його правління перетвориться на задоволення інтересів вузької керівної верстви або на прагнення реалізації лише однієї, часткової концепції загального блага [12,

с. 396-419; 432]. Кінг вважав наслідком реалізації соціалістичних доктрин суцільне підпорядкування індивіда колективу, до якого він належить, або диктат державного апарату та його службовців.

За Кінгом, соціально-економічний лад мав ґрунтуватися на приватній власності, адже прагнення до неї закладене у природу людини. Однак, як і Л. Гобгауз, мислитель вважав, що приватна власність накладає моральні зобов'язання: використовуючи власність заради свого блага, власник має не шкодити або навіть сприяти добробуту залежних від нього [12, с. 347-348]. Отже, підприємець морально зобов'язаний дбати про добробут працівників, який становить складову добробуту громади. Добробут громади, що є невід'ємною частиною добробуту людства, є загальним інтересом і сферою відповідальності кожного. Усвідомлення цього має перетворити міжлюдські взаємини на стан довіри. Шляхом реалізації добробуту окремого індивіда та добробуту людства Кінг вважав *соціальне партнерство* – злагоджену і рівноправну кооперацію усіх учасників індустрії на добровільних засадах, на основі усвідомлення загального інтересу та належної ролі індустрії в житті людства [12, с. 365-366]. Таке партнерство Кінг вважав альтернативою класичній ліберальній економічній моделі та соціалістичним підходам.

Як і британські «нові ліберали», У. Кінг вважав складовими належного правління представництво поглядів та інтересів різноманітних сторін і гармонійну співпрацю представників різноманітних верств і груп. Водночас, він запропонував конкретні підходи до втілення соціально-ліберальної концепції в життя. Ці підходи стосувалися відносин у індустрії.

За Кінгом, *індустрія* – процес перетворення природних ресурсів на товари і послуги через людські зусилля [12, с. 127]. Призначенням індустрії є забезпечення людства матеріальними благами з метою підвищення його добробуту, основою якого є добробут індивіда. Тільки якщо зростання загального добробуту відбувається зі зростанням добробуту кожного, індустрія ефективно виконує свою соціальну місію. Учасниками індустрії є капітал, менеджмент, праця та громада. *Громада*, за Кінгом, є сферою людського існування, де індивіди пов'язані загальним інтересом постійного співжиття [12, с. 134].

Прикладом громади може бути місто (локальний рівень) або усе населення країни. Представниками громади є уряд, неурядові організації, громадські ЗМІ тощо. Роль усіх учасників є вагомою: капітал забезпечує інвестиції, менеджмент організує процес виробництва, робітники виробляють матеріальні блага, громада є середовищем існування індустрії. Її завдання полягає у забезпеченні правопорядку, творенні побутових умов людського існування, забезпеченні розвитку науки й освіти, які мають сприяти прогресу. Кожен з учасників має право на вироблені індустрією блага пропорційно до свого внеску в їх виробництво. Учасники індустрії

об'єднані загальним інтересом, що полягає у зростанні матеріального добробуту індивіда, громади та людства загалом. Усвідомлення цього є стимулом до добросовісного виконання людиною своїх обов'язків, як і доступ до продукту індустрії.

Основним механізмом реалізації концепції соціального партнерства в сфері індустрії мали бути засновані на добровільних засадах постійні комітети при підприємствах і владних органах, сформовані представниками учасників індустрії. Ці комітети мали визначати на договірних засадах загальну стратегію розвитку індустрії у питаннях, що стосуються її впливу на суспільний розвиток, залагоджувати конфлікти мирним, законним шляхом, визначати обов'язкові для всіх учасників процесу індустрії правила поведінки, брати участь, поруч з державою, в розробці механізмів належного контролю за їх виконанням. Також ці комітети повинні приймати консенсусні рішення щодо встановлення мінімальних заробітних плат і пенсій, умов праці, відпочинку, освіти, надавати рекомендації органам державної влади та місцевого самоврядування задля формування адекватної промислової політики. Аби такі комітети приймали рішення з урахуванням прав та інтересів кожної зі сторін, учасники індустрії мали отримати рівне право голосу і рівне представництво. Вимогами Кінга до представників учасників індустрії були: розуміння місії індустрії в житті суспільства, загальні знання про весь процес індустрії та свого місця в ньому, сумлінне виконання своїх обов'язків.

Хоча Кінг вважав вплив громадської думки та добровільне порозуміння найефективнішими механізмами розв'язання конфліктів і встановлення довіри, мислитель наголошував на потребі розширення участі держави в соціально-економічній сфері. Адже як представник громади, держава не може бути відсторонена від розв'язання проблем, що стосуються загального добробуту. За Кінгом, держава мала законодавчо встановити та забезпечити мінімальні стандарти заробітної плати, пенсій, умов праці, створити національні системи охорони здоров'я та соціального страхування [12]. Ці заходи передбачали частковий перерозподіл прибутків за рахунок встановлених законом механізмів. Кінг виправдовував цей перерозподіл необхідністю встановлення відповідності між зростанням добробуту громади та прибутків підприємців, а також важливістю захисту загального добробуту від безвідповідальності окремих осіб. Держава також мала забезпечувати належні стандарти обов'язкової загальної освіти задля сприяння належному усвідомленню та реалізації індивідом своїх здібностей, а також формування компетентної громадської думки. Кінг вбачав участь держави у контролі за індустрією не лише як носія суверенної влади, а й рівноправного учасника через участь її представників у громадських комітетах і діалог з громадськістю щодо формування промислової політики. Наявність встановлених державою мінімальних стандартів загального добробуту, перетворення стану антагонізму на стан партнерства через діалог учасників індустрії мали

сприяти матеріальному поступу в житті індивіда і людства.

За Кінгом, перехід до соціального партнерства мав сприяти також моральному поступу, адже в учасників соціальної взаємодії виникне звичка до діалогу, увага до проблем інших індивідів і суспільства. У сфері міжнародних відносин перехід до партнерства мав здійснюватися через укладання міжнародних конвенцій, що регулюють стандарти рівня життя, утворення міжнародних організацій з питань їх виконання, адже в умовах інтернаціоналізації виробництва виникає загроза перенесення його шкідливих видів у бідні країни [12, с. 107]. Забезпечення виконання цих угод, розв'язання суперечностей у мирний спосіб мав здійснювати міжнародний суд.

Оскільки основоположними принципами концепції Кінга є пріоритет захисту прав і блага індивіда, заперечення авторитаризму, виправдання приватної власності як основи оптимального соціально-економічного ладу, ця концепція є ліберальною. Водночас, основними акцентами праці Кінга стали наголошення на зобов'язальному характері приватної власності, важливості призначення індустрії служити загальному благу, забезпеченні механізмів досягнення і закріплення належного стану соціально-економічних відносин. Основними принципами дії цих механізмів мали стати збалансоване представництво різноманітних інтересів та гармонійність взаємодії суспільних верств, об'єднаних загальним інтересом. Такі принципи були запропоновані британськими «новими лібералами» – Дж. С. Мілем та Л. Т. Гобгаузом.

У подальшому ідея побудови соціальної держави стала характерною рисою канадської ліберальної політичної традиції. Вже у часи перебування У. Кінга на посаді заступника міністра праці Канади було прийнято розроблений ним Закон «Про розслідування трудових конфліктів» (1907), який офіційно зобов'язав уряд враховувати вимоги страйкарів, передбачав мирне втручання держави у трудовий конфлікт і сприяв інформаційній відкритості робітничих проблем для суспільства [4]. 1927 р. з ініціативи уряду Кінга було прийнято «Закон про пенсійне забезпечення» [8, с. 396]. У 1935–1937 рр. канадський уряд започаткував програми житлового будівництва для малозабезпечених та перекваліфікації робітників. У 1942–1945 рр. було розроблено урядову програму повосенного соціального розвитку. Ця програма стояла на засадах «нового лібералізму» і передбачала створення єдиної системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, страхування з безробіття, консультації урядових структур з громадськістю щодо соціально-економічного розвитку [10, с. 177–180].

Канадська соціально-ліберальна думка та політична діяльність набули подальшого розвитку у другій половині ХХ ст. У 1960-х–1990-х рр. до теоретичного розвитку проблеми соціальної справедливості звертався канадський державний діяч П. Трюдо. Виходячи з ліберальних постулатів рівності можливостей реалізації кожним власного блага та рівноправності громадян, Трюдо відзначав, що права і можливості

бідніших потребують особливого захисту з боку держави і суспільства, тоді як багатші здатні захистити свої права самостійно. Однак при цьому розбудова справедливого ліберального суспільства не мала завдати шкоди благу індивіда [7, с. 131]. У 1960-х–2000-х рр. ліберальні уряди на чолі з Л. Пірсоном, П. Трюдо та Ж. Кретьєном провадили політику розбудови в Канаді соціальної держави, започатковану у часи У. Кінга.

Підсумовуючи, важливо відзначити, що британський «новий лібералізм», представниками якого були Дж. С. Міль та Л. Т. Гобгауз, попри прихильність до посилення втручання держави в соціально-економічну сферу, не заперечив основних засад ліберальної теорії. У Британії соціально-ліберальна думка зверталася насамперед до проблеми належного представництва різноманітних поглядів та інтересів (Дж. С. Міль) і до питань налагодження гармонійних відносин між суспільними верствами й соціальною відповідальності власників (Л. Т. Гобгауз).

Внаслідок умов суспільного розвитку Канади першої половини ХХ ст. британський «новий лібералізм» спричинив значний вплив на становлення соціально-ліберальної традиції у цій країні. Тому ідеї У. Кінга як політичного теоретика є співзвучними ідеям Дж. С. Міля та Л. Т. Гобгауза. Відтак метою праці «Індустрія та людство» стало виправдання Кінгом часткового втручання держави в соціально-економічну сферу задля належного забезпечення прав індивіда та перетворення індустрії на засіб досягнення загального блага.

Соціальний лібералізм набув тягlosti у канадській ліберальній політичній традиції та перетворився на її невід’ємну рису у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Про це свідчать як тогочасна канадська ліберальна політична думка (П. Трюдо), так і діяльність ліберальних урядів.

Література:

1. **Бентам І.** Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М.: РОССПЭН, 1998. – 415 с.
2. **Милль Дж. С.** Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж.С.Милль; [пер. с англ.; биограф. очерк М.И.Туган-Барановского]. – М.: Эксмо, 2007. – 1040 с.
3. **Міл Дж. С.** Роздуми про представницьке врядування / Дж. С. Міл // Міл Дж.С. Про Свободу – К.: Основи, 2001. – С. 129-363
4. **Семенова Л. Н.** Примиритель. Из биографии У. Л. Макензи Кинга / Л. Н. Семенова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.machaon.ru/all/number_16/istory4e/semenova_print/index.html.
5. **Смит А.** Исследование о природе и причинах богатства народов / А.Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
6. **Фріден М.** Родина лібералізмів – морфологічний аналіз / М. Фріден

// Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С.84-106.

7. **Bickerton J., Brooks S., Gagnon A.-G.** Freedom, Equality, Community / J. Bickerton, S. Brooks, A.-G. Gagnon. – Montreal&Kingston: McGill-Queen's University Press, 2006. – 184 p.

8. **Brown G. W.** Canada / G. W. Brown. – Los-Angeles: University of California Press, Berkeley & Los-Angeles of California, 1954. – 624 p.

9. **Faulks K.** Political Sociology: A Critical Introduction / K. Faulks. – Edinburgh: Edindurgh University Press, 1999. – 248 p.

10. **Granatstein J. L.** Mackenzie King: His Life and World / J. L. Granatstein. – Toronto, Montreal: McGraw-Hill Ryerson Limited, 1977. – 202 p.

11. **Hobhouse L. T.** Liberalism / L. T. Hobhouse. – London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1971. – 130 p.

12. **King W. L. M.** Industry and Humanity / W. L. M. King. – Boston, NY, 1918. – 564 p.

Книжкова полиця

Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х рр. XX століття: монографія / Т. Д. Антонюк. – К.: Леся, 2011. – 231 с.

Баран В. Д. У пошуках джерел українського народу: вибр. наук. праці. – К.: ННДІУ, 2011. – 799 с.

Бегей І. І. Основи політології: навчальний посібник / І. І. Бегей. – Київ: Знання, 2011. – 352 с.

Влада і суспільство: діалог через громадські ради [монографія] / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А.Я. [та ін.]; заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К., 2011. – 148 с.

Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 679 с.

Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем: матеріали VIII Міжнар. наук.-прак. конф., 27-28 січ. 2011 р. – Чернівці: Букрек, 2011. – 389 с.

Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору: навчальний посібник для студентів напряму «Міжнародні відносини» / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 226 с.

Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет»: (кінець XIX – початок XX століття) / Світлана Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.

Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 13 квітня 2011 року / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; [редкол.: В.О. Огнев'юк (голова) та ін.; наук. ред. А.Л. Зінченко]. – К., 2011. – 200 с.

Лизанчук В. В. Історія російщення українців: монографія / Василь Лизанчук, Микола Рожик. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011. – 412 с.

Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування: монографія / Юрій Михайлюк. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 346 с.

Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: [монографія] / М. Михальченко, О. Михальченко, С. Невмержицький; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: Дельта, 2011. – 614 с.

Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

Народний рух України: місце в історії та політиці: матеріали VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річ. Незалежності України, 25-26 трав. 2011 р., м. Одеса. – О.: Астропринт, 2011. – 450 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2011 /1 (51) – 284 с.

Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: навчальний посібник / А.Д. Пахарев. Ін-т політ. і етнонаціон. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 183 с.

Пиріг О. А. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення: монографія / О. Пиріг, Д. Черняк. – Київ: УкрДрук, 2011. – 193 с.

Романчук Я. Либерализм. Идеология счастливого человека: Модно, умно, круто! / Ярослав Романчук. – К.: К.И.С., 2010. – 556 с.

Рябека О. Державно-громадське управління у дискурсі демократизації суспільства. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 287 с.

Савойська С. В. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації / С. В. Савойська. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2011. – 408 с.

Семенов В. В. Уроки Платона: наука и политика / Семенов В. В.; РАН, Пушинский науч. центр [и др.]. – Пушино: Фотон-век, 2011. – 160 с.

Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. – К.: НІСД, 2011. – 285 с.

Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 24. – 362 с.

Туленков М. В. Політичне управління в сучасному суспільстві: монографія. / М. В. Туленков, Ю. Ж. Шайгородський. – К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. – 218 с.

Україна і Росія: хроніка взаємин: Т. 3. 2007-2010 рр. / В. М. Соколов (автор ідеї та кер. проекту); загал. ред. А. О. Стьопін. – Одеса: Астропринт, 2011. – 424 с.

Фролов М. Політична система Радянської України 1920-1930-х рр.: особливості формування та еволюції: навч. посіб. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 263 с.

Ціннісний вимір політичної діяльності: політична трансформація сучасного українського суспільства: зб. наук. пр. II Всеукр. наук.-практ. конф., 13-14 трав. 2011 р. - Херсон : Олді-плюс, 2011. – 296 с.

Вийшов у світ №5 (49) журналу «Соціальна психологія»

Випуск відкривається розділом «Теорія», в якому містяться статті доктора соціологічних наук Юрія Романенка «Феномен соціалізації: соціологічний та соціально-психологічний аспекти», кандидата педагогічних наук Володимира Кардашова «Філософія художньо-творчого розвитку особистості» та Юлії Кальницької «Становлення соціально-психологічного знання в Україні: соціокультурний контекст».

Досить об'ємний розділ «Психологія особистості» об'єднав статті доктора психологічних наук Олени Ліщинської «Деструктивний вплив неокультів на особистість», доктора психології Олени Яремко «Особистісні кореляти релігійності», кандидата психологічних наук Світлани Дерев'янко «Гордість і почуття власної гідності: відмінності в переживаннях», кандидата психологічних наук Ярослави Зелінської «Саморегуляція поведінки у стресових ситуаціях» і Романа Ковшова «Модель психічних станів військовослужбовців підрозділів спеціального призначення в екстремальних умовах».

Важливим аспектам соціалізації особистості присвячені статті кандидата політичних наук Оксани Терешкун і Олександра Ілюшкіна «Соціальні мережі у сучасному суспільстві: психологічний аналіз», Ольги Соболевської «Самостійна робота студентів як інститут самоосвіти».

У розділі «Соціологія» містяться наукові розвідки доктора соціологічних наук Богдана Слющинського «Етнонаціональна культура населення українського Приазов'я», кандидата соціологічних наук Дмитра Швеця «Концептуалізація моделі управління вищою освітою у Великій Британії», Ольги Ровенчак «Особистісна складова ідентичностей і практик українських емігрантів».

У рубриці «Галузева соціологія» читач знайде статтю Богдана Горобчука «Українське телебачення ХХІ століття: аудиторія і контент».

Розвідка Оксани Асєєвої «Українська глем-культура та її вплив на молоде покоління» опублікована в рубриці «Культурологія».

В журналі представлено також рубрики «Професійна компетентність», «Психологія управління», «Вікова психологія», «Психологічна діагностика».

Наступний номер журналу вийде у листопаді 2011 року.